

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Курс лекцій

Київ – 2010

Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»
Кафедра історії

ІСТОРЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Курс лекцій

Під загальною редакцією
доктора історичних наук
С.О.Костилевої

Київ – 2010

Історія української культури: Курс лекцій (під загальною редакцією доктора історичних наук С.О.Костишевої. – К.: ІВЦ „Видавництво „Політехніка”, 2010. – 334 с.

У навчальному посібнику висвітлюються основні етапи, процеси та події історії української культури з давніх часів до сьогодення, зокрема представлено відомості з історії писемності, освіти та літератури, науки і техніки, образотворчого мистецтва, музики, театру і кіно. Українська культура розглядається як цілісний феномен і складова культурного розвитку світу. Розрахований на викладачів, студентів технічних вузів, усіх, хто цікавиться історико-культурною минувиною українського народу.

Автори:

доктор історичних наук, професор О.В. Ліхолат (лекції 1, 12); кандидат історичних наук, доцент П.А. Дігтяр (лекція 2); кандидат історичних наук, доцент С.Ю. Боева (лекція 3); кандидат історичних наук, доцент Н.І. Паламарчук (лекція 4); кандидат історичних наук, доцент В.В. Кукса (лекція 5); кандидат історичних наук Л.Р. Ігнатова (лекція 6); кандидат історичних наук, доцент О.С. Білявська (лекція 7); кандидат історичних наук, професор Гнатюк (лекція 8.); кандидат історичних наук, доцент І.К. Лебедев, кандидат історичних наук, доцент Ш.Ш. Рамазанов (лекція 9); кандидат історичних наук, доцент С.І. Лисенко (лекція 10); кандидат історичних наук, доцент Т.В. Шевчук (лекція 11)

Рецензенти:

член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук

Микола Іванович Михайличенко

доктор історичних наук, старший науковий співробітник

Ольга Миколаївна Мовчан

Літературний редактор – С.Носова

ПЕРЕДМОВА

Історія української культури – один з небагатьох предметів, який формує ідентичність і національну самоповагу, адже історія культури немов би концентрує у собі такі взаємопов'язані речі, як національна мова, традиції, історична пам'ять.

Пропонований навчальний посібник підготовлений професорсько-викладацьким складом кафедри історії НТУУ „КПІ” на основі розробленої кафедрою програми і відповідно до вказівок МОН України про запровадження курсу „Історія української культури” як обов'язкового для викладання у вищій технічній школі.

Структурно посібник побудований за тематично-хронологічним принципом. Вводячи студента у світ української культури з її основними науковими проблемами і дискурсами, автори намагаються представити головні історичні віхи, специфіку і загальні напрямки розвитку української культури.

У посібнику викладено процес становлення усіх напрямів розвитку культури, простежується процес формування національно-культурних цінностей, поширення нових стилів мистецтва, констатовано зв'язок часів через збереження і розвиток культурних традицій у контексті сучасного культурологічного підходу до культури України як комплексної системи.

Автори прагнуть розглядати історію української культури крізь призму трьох основних проблем: творення певного типу суспільства – умовно кажучи, певної цивілізації; системи спільних цінностей – матеріальних, духовних, ідеальних та розвитку людини її менталітету та ідентичності, тобто ідей (ідеологія), суспільства (цивілізації), людини (культурна антропологія). Значну увагу приділено також з'ясуванню низки теоретичних питань щодо сутності культури, її структури, взаємозв'язку з економічними, політичними та іншими суспільними процесами, співвідношенню загальнолюдських та національних культурних цінностей, традиціям та новаціям у культурі тощо. Розглядаються й проблеми становлення і розвитку українських політичних і культурних еліт, а також збереження національних культурних традицій в народному середовищі, що власне і зробило можливим українське культурне відродження і появу незалежної української держави у ХХ ст.

Лекція 1.

ВСТУП ДО КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»

- 1.1. Концептуальні підходи щодо визначення категорії «культура»: її сутності, функцій та структури.
- 1.2. Поняття світової та національної культури.
- 1.3. Періодизація, джерельна база, методологічні принципи вивчення історії української культури.

1.1. Концептуальні підходи щодо визначення категорії «культура»: її сутності, функцій та структури.

Поняття «культура» надзвичайно часто вживається як у науковій літературі, засобах масової комунікації, так і у повсякденному житті. Вітчизняні та зарубіжні культурологи стверджують, що існує майже півтисячі дефініцій даного поняття, що уже само по собі є, принаймні, свідченням неповноти кожного із запропонованих науковцями визначень.

Слово «культура» латинського походження (*cultura*). У Стародавньому світі воно використовувалося для позначення обробітку ґрунту, вирощування й догляду рослин і тварин, а також виховання людини, а згодом – означало вироблення правил поведінки, набуття знань, удосконалення мови. Ряд вчених і філософів культуру зводили до духовного життя, вживаючи поняття «гуманітарна культура», «культура виховання», «моральна культура», «культурний простір» тощо.

В епоху Нового часу, з XVIII ст. культура стала об'єктом спеціального теоретичного інтересу і набула самостійного наукового значення. І це не випадково, адже саме на межі середніх віків і Нового часу відбулися відчутні зрушення у соціальному бутті людей,

характерні, передусім, початком глибоких перетворень у ставленні людини до природи. Людство починає усвідомлювати себе силою, здатною протистояти «натурі» (природі), а «культурна» європейська людина нового часу наділяється якостями, що значно відрізняють її від «природної» людини минулого. Перед мислителями постають питання щодо сутності нового середовища життя, твореного людиною, на противагу природі, про характер його впливу на саму людину.

Культура розглядалась передусім як феномен духовного порядку, наслідок і вияв творчої діяльності в галузі науки, мистецтва, релігії, права тощо. Матеріально-виробнича діяльність поняттям культури не охоплювалась, і це не випадково, адже матеріальне виробництво у ті часи мало переважно традиційний характер, було справою багатомільйонної маси селян та ремісників і не створювало належного простору для творчої активності людини. Натомість духовна діяльність завжди асоціювалась з вільним інтелектуальним пошуком науковця, фантазією і натхненням митця, незалежним від навколишніх обставин внутрішнім світом філософа або священика, тобто з тим, що підносить людину, робить її досконалішою і сильнішою. Погляд на культурно-історичний процес як на поширення знань, освіти, удосконалення розуму був притаманний і гуманістам епохи Відродження, і мислителям доби Просвітництва.

У подальшому історичному розвитку людства поряд з духовною культурою почали досліджувати культуру матеріальну, яка охоплює всю сферу виробничої діяльності та її результати: знаряддя праці, житло, предмети повсякденного побуту, одяг, будівельні споруди, транспортні засоби, засоби зв'язку, пам'ятники і монументи та ін. Духовна культура стосується сфери свідомості, пізнання, моралі, виховання, освіти, науки, мистецтва, літератури та інших складових ідейного життя, духовного виробництва. До цієї сфери також належать релігія й міфологія.

Розглядаючи поняття культури, слід мати на увазі, що існують особливості матеріальних і духовних форм суспільного виробництва. Матеріальна культура покликана задовольняти фізіологічні потреби людей, дати їм їжу, одяг, житло, полегшити їх зв'язок і спілкування, тоді як духовна культура через органи чуттів впливає на почуття, думки, свідомість, волю, інтуїцію, настрої, психіку людини тощо.

З метою глибокого розуміння суті культури це явище необхідно

розглядати як багатовимірне, яке включає усю сукупність зв'язків духовної культури з матеріальною, сам процес духовного виробництва, а також процеси передачі духовних і естетичних цінностей, їх сприймання та функціонування у суспільстві. Фахівці такий всебічний підхід називають «тривимірністю» явищ культури, маючи на увазі такі три *основні підходи щодо з'ясування сутності культури*:

– *антропологічний*, коли під культурою розуміють спосіб життя суспільства, народу чи навіть групи народів: первісна культура, східна культура, європейська культура тощо.

– *соціальний або галузевий*, для якого характерне ототожнення культури з певною стороною суспільного життя (економіки, науки, освіти та ін.).

– *філософський* (або аксеологічний), оскільки він пов'язаний з високим рівнем абстракції, коли оцінюється ступінь «цивілізованості» особи, групи людей або навіть народів («культурна людина», «культурні народи», «елітарна культура», «масова культура» і т.п.). Філософське тлумачення культури, як і два попередні підходи, має і свої вразливі місця, і певні позитивні моменти. Зокрема, важко отримати конкретне знання про об'єкт, що трактується як певна субстанція, розчинена в усіх суспільних відносинах. Одночасно філософське розуміння культури дає змогу розкрити її як цілісний феномен, а не тільки як сумарність світоглядних релігійних, моральних, естетичних цінностей. Інша справа, як з'ясувати, що саме становить основу цієї цілісності.

Різноманітність поглядів на сутність й зміст поняття культури притаманна сучасній вітчизняній та зарубіжній культурології, що можна пояснити насамперед тим, що культура репрезентує глибину та невичерпність людського буття, всі аспекти взаємозв'язку людини зі світом. Окрім цього, саме ставлення до культури багато в чому залежить від дослідницьких установок: культура є об'єктом вивчення філософів, істориків, етнографів, культурологів, соціологів та ін. Залежно від їх теоретичної методології формується і погляд на культуру, висвітлюються її певні риси.

Варто зауважити, що використання різних підходів дослідниками щодо інтерпретації культури дозволяє найповніше проаналізувати усі процеси, притаманні даному феномену, зокрема:

– час, місце та послідовність існування тих чи інших культурних

явищ;

– визначити структуру і функціонування певного культурного простору;

– простежити зміни культурної системи (чи підсистеми), коли одна форма впливає із попередньої та перетворюється у наступну;

– охарактеризувати розвиток культури у цілому аж до розвитку чи змін окремих явищ та культурних рис.

Складність і багатомірність людської діяльності та творчості зумовлюють багатоманітність внутрішньої структури як *цілісного феномена*. До складових поняття культура вітчизняні дослідники здебільшого відносять: мистецтво, літературу, науку, освіту, засоби масової комунікації, Інтернет, сферу виховання, естетику побуту і виробництва, традиції та вірування.

Зарубіжні, зокрема, європейські культурологи поняття «культура» вживають принаймні в чотирьох основних значеннях.

По-перше, для позначення загального процесу інтелектуального, естетичного, духовного розвитку.

По-друге, словом «культура» користуються тоді, коли йдеться про суспільство, яке ґрунтується на праві, порядку, моральності. В цьому значенні поняття «культура» ототожнюється з поняттям «цивілізація».

По-третє, під «культурою» розуміють спосіб життя людей, притаманний певній спільності (молодіжна культура, професійна культура тощо), нації (українська, японська, німецька та ін.), історичній добі (антична культура, культура Ренесансу, культура Бароко і т.п.).

Нарешті, по-четверте, слово «культура» вживається як абстрактна, узагальнююча назва для різноманітних способів, форм і наслідків інтелектуальної та художньої діяльності людей у галузі літератури, музики, живопису, театру, кіномистецтва тощо.

Дієвість культурних процесів можна з'ясувати шляхом визначення *основних соціальних функцій, притаманних культурі*, які взаємопов'язані між собою і доповнюють одна одну.

Пізнавальна функція полягає у тому, що завдяки залученню людини до культурних надбань вона пізнає об'єкт і процеси дійсності, які ці надбання відбивають, відтворюють у своїй уяві та пам'яті реальні речі, явища, людей, їхню діяльність, життя й побут.

Пізнаються історичні події та епохи, людські відносини й спілкування, розширюються знання, збагачується духовний світ, відкривається щось нове. Ця функція іноді ще називається евристичною. У тому й сила творів мистецтва і літератури, що за допомогою своїх художніх образів вони відбивають дійсність, несуть правду життя.

Виховна функція. Культура виховує людину, прищеплює їй кращі соціальні риси характеру, поведінки, формує у неї високі думки і почуття, підносить особу до вершин людяності, гуманності, чуйності.

Творчий пафос (почуття піднесеного переживання, краси праці, життя і боротьби за нього у численних творах) пронизує всю нашу духовну культуру. Ми живемо і творимо як належить людині, цінуємо наші традиційні здобутки, зберігаємо й примножуємо їх, переборюємо ті негативні перепони, що заважають нам, гальмують прогрес.

Людина повинна мати мету. «Відсутність мети, – зазначав у свій час німецький філософ Л.Фейєрбах, – є велике нещастя». Але велике горе й тоді, коли людина має негідну мету. Отже, мета повинна бути високою, відповідати ідеалам справедливості. Культура покликана формувати саме таку мету, такі ідеали.

Світоглядна функція. Суть її полягає в тому, що всі засоби культури є неоціненним фактором формування відповідного світогляду людей. Духовній культурі належить значна роль у формуванні наукового світогляду саме тому, що культура відбиває об'єктивну дійсність, відтворює і втілює реальне життя людей, а, отже, несе в собі зерна істини про навколишній світ, дає людям знання, закладає підвалини правильного світорозуміння.

Світогляд відбиває об'єктивний світ у найзагальнішому вигляді й ціннісне ставлення людини до нього. Розрізняють три головні типи світогляду: життєвий (буденний), філософський і релігійний. Існують його різновиди – науковий, ненауковий, ідеалістичний, матеріалістичний тощо. Виділяється також емоціонально-образний і раціонально-логічний світогляд. Якщо в духовній культурі, зокрема, у мистецтві, переважає емоціонально-образний, то в науці й філософії – раціонально-логічний, хоча вони взаємопов'язані.

Соціально-економічна зумовленість культури перебувала в полі

зору мислителів минулого та залишається дотепер актуальною для сучасних дослідників, які схилиються до матеріалізму у поглядах на людину й історію людства.

Синтезувати матеріалістичне й ідеалістичне ставлення до культури важко. Але і перший, і другий напрями, всебічно висвітлюючи складний феномен культури, сприяють збагаченню наших уявлень про культуру і виробленню власного погляду. Окрім того, філософія може бути культурним феноменом лише в усій складності та багатоманітності різних течій, напрямів, шкіл, концепцій. Будь-яка спроба обмежити свідомість людини лише однією філософською концепцією через проголошення її єдино «правильною і науковою» спричиняє деформацію духовного світу людини й умертвляє саму концепцію, перетворює її на антикультурний фактор.

Не залишається поза увагою фахівців також релігійний аспект культури. Релігійно наставлені зарубіжні та вітчизняні філософи вважають культуру засобом, за допомогою якого матеріальний світ перетворюється в духовному напрямі, а людина реалізує своє вище покликання.

Емоційно-естетична функція. Коли людина відвідує театр, музей, кіно, читає художній твір, то вона переважно не думає про виховання і пізнання дійсності. На перше місце виступає емоційний бік, естетичне переживання, насолода. Відпочинок і дозвілля доповнюються духовною наснагою художніх образів. Виразні твори митців створюють у людини гарний настрій, спрямовують її на сприйняття навколишньої дійсності, а її розуміння викликає переживання, нові плани, мрії, надихає на активні дії. Загальновідомо, що сприймання творів мистецтва бере за живе, захоплює, надихає. Виникає естетичне почуття. Отже, як бачимо, емоційний бік, що домінує у художньому творі, несе заряд виховання. Виховання, пізнання й естетична насолода красою, негативне ставлення до поганого – єдине ціле. В єдності вони мають визначати цілісну програму життя.

Читач, глядач йдуть до мистецтва не за моральними правилами й повчаннями, а щоб пережити, збагатитися новими знаннями. Коефіцієнт корисної дії мистецтва визначається двома факторами – самим мистецтвом і його активним сприйманням. І якщо суб'єкт сприймання слабо реагує на якийсь видатний твір, не розуміє його

художньої цінності, то винне не мистецтво. Необхідно розвивати естетичні смаки, формувати естетичну культуру індивідууму. Це невідмінна умова естетичного виховання і культурного прогресу.

Державотворча функція. За допомогою культури формується певний тип особистості, яка пізнає та змінює дійсність, перетворює світ. Усі ті соціальні якості людини, які вона набуває під впливом суспільного буття, у процесі праці, освоєння культури, врешті-решт втілюються в її перетворювальній діяльності, проявляються через її свідомість у конкретних діях і вчинках на користь держави. Простеживши риси активних героїв-борців від античного світу до наших днів, можна побачити, що вони мають багато спільного: це, насамперед, натхненна боротьба за соціальну справедливість, за нове краще життя. Кожен з них має специфічні якості, які до того ж зумовлені характером епохи, соціальними обставинами.

Діагностична та прогностична функції. Останнім часом деякі теоретики відзначають, що вся діяльність культури розподіляється так чи інакше між двома найбільш енергетичними її функціями – діагностичною та прогностичною. Зміст цих функцій аналітично розкривається, вони очевидні тим, що культура, по-перше, ставить діагноз дійсності, відтворює її, своєчасно реагує на ті зміни і процеси, які відбуваються в суспільстві; по-друге, дає змогу передбачити хід майбутнього розвитку країни, враховуючи наукові прогнози й перспективи. Як би там не було, культура виконує численні функції і як певна матеріальна й духовна цілісність завжди є фактором творення людини, основою суспільства.

Комунікативна та історичної наступності функції. Ці функції іноді ототожнюються. Багатозначні функції культури передаються прийдешнім поколінням не як спадок, а як соціальний досвід численними засобами матеріального і духовного життя людей. У спілкуванні відбувається обмін культурними надбаннями, а за його допомогою – їх зростання й збагачення.

Інтегративна функція – здатність людей об'єднуватись незалежно від їх світоглядної та ідеологічної орієнтації, расової та національної ознаки у світову цивілізацію. В умовах посилення глобалізаційних процесів у світі зростатиме роль сучасних засобів масової комунікації, особливо Інтернету.

Враховуючи багатоманітність функцій культурного процесу, все нагальнішим постає завдання забезпечення їх гармонійного розвитку з метою піднесення дієвості культурної сфери у суспільстві.

У науковому середовищі вже давно дискутується проблема співвідношення культури та цивілізації. Терміном «цивілізація» (від лат. *civilis* – громадянський, державний) людство користується досить давно. Варто виділити *декілька підходів щодо розуміння цивілізації*.

По-перше, цивілізація розглядається як синонім культури, єдність матеріальних і духовних надбань людства.

По-друге, як певний ступінь суспільного розвитку культури окремих народів і світу в цілому, який визначається пануючими виробничими відносинами, наприклад, антична цивілізація, минула, сучасна тощо.

По-третє, як історичний етап суспільного розвитку, який настав після дикунства і варварства і характеризується виникненням класів, держави, писемності, науки. Такий підхід у свій час був визначений Ф. Енгельсом у книзі «Походження сім'ї, приватної власності і держави». У розділі цієї книги «Варварство і цивілізація» Ф. Енгельс, аналізуючи історичний процес розвитку людства в різних регіонах світу на ранніх етапах, відзначає, що поріг цивілізації відкривається розподілом праці, а утверджується вона шляхом загострення суперечностей між містом і селом, з розширенням торгівлі. Цивілізація є тим ступенем суспільного розвитку, на якому розподіл праці й зумовлений ним обмін між окремими особами та об'єднує обидва ці процеси товарне виробництво досягають повного розквіту і роблять переворот в усьому попередньому суспільстві.

По-четверте, цивілізація розглядається як характеристика цілісності усіх культур з підкресленням їх загальнолюдської єдності, зокрема «світова цивілізація», «цивілізований спосіб життя».

По-п'яте, як стан культури в тій чи іншій галузі людської діяльності («технічна цивілізація»). По-шосте, визнається відмінність культури як сфери не лише духовної діяльності, а цивілізації як матеріальної діяльності та її результатів.

Будь-який із наведених варіантів дефініції цивілізації передбачає зв'язок і взаємодію з культурою. У третьому варіанті, що є одним з найуживаніший трактувань, переважає *історичний підхід*. В окремих випадках культура становить особливий шар цивілізації, який

визначає її людську сутність, а цивілізація є «захисним середовищем», в інших цивілізація – матеріальна основа вияву духовної сутності культури.

Процес розвитку цивілізації і культури в історичному аспекті нерівномірний, у темпі вони не збігаються. Певні періоди розквіту мистецтва й літератури не відповідають загальному розвитку суспільства, його прогресу. З іншого боку, бурхливий розвиток матеріального виробництва, рівень життєво необхідних потреб суспільства в ХХ столітті не супроводжувалися адекватним рівнем духовної культури. У житті типовим стало поширення діляцького практицизму, споживацької психології, обмеженої орієнтації на вузьку професіоналізацію, зневаги до культурної спадщини, до гуманітарних знань і мистецтва. Розвиток цивілізації за таких умов зазнає однобічності.

На основі викладеного можна зробити висновок, що культура являє собою такий особливий феномен, який не можна емпіричним шляхом відокремити від будь-якої сфери суспільного життя. Вона, по-перше, є результатом діяльності людей, продуктом праці і, по-друге, процесом творення, дальшого розвитку й збагачення матеріальних і духовних цінностей; по-третє, це умови життєдіяльності людей, конкретний тип культури, її рівень, в якому перебувають люди; по-четверте, способом життєдіяльності людей, в якому втілюються культурні досягнення.

Все життя людини – це світ її культури. У ньому органічно поєднуються традиції й новаторство, стійкість і мінливість, які утворюють безперервний процес наступності історичного прогресу.

1.2. Поняття світової та національної культури.

Однією із актуальних проблем сучасної культурології є питання співвідношення світової та національних культур. Світова культура втілює в собі найкращі надбання народів світу, з якої кожна національна культура черпає те загальнолюдське, що притаманне усім народам і сприяє соціально-економічному й духовному прогресу свого народу.

Культура як історична категорія цілком логічно потребує для свого аналізу не тільки філософського, а й історичного підходу. Оскільки світовий культурний процес складається з історії культур окремих народів, то основне завдання історії як науки полягає у визначенні найважливіших логічних ліній всього культурного розвитку. Варто зауважити при цьому, що історія культури України, як і історія інших національних культур, має комплексний і міждисциплінарний характер, використовуючи фактичний матеріал і висновки таких наук, як етнографія і археологія, загальна історія і філософія, соціальна психологія і соціологія, мовознавство й мистецтвознавство тощо. Таким чином *національна культура – це синтез цінностей, створених різними соціальними групами людей, її своєрідність та оригінальність виявляється в духовній сфері, перш за все у мові, літературі, музиці, живописі, філософії, традиціях, релігії. Вона є необхідною умовою набуття етнічною спільністю рис нової якості – національної консолідації. Саме у культурі, передусім духовній, забезпечується гарантія історичного буття, національної ідентичності, процес подальшого національного розвитку.*

У сучасному світі культура перетворюється на ключовий елемент суспільного і гуманітарного розвитку, завдяки чому члени суспільства мають змогу реалізувати свій творчий потенціал, зберегти й збагачувати власну історико-культурну спадщину в усьому її різноманітті та долучитися до духовного багатства світової цивілізації. Будучи національними, цінності української культурної традиції, як і будь-якого іншого народу, за змістом співпадають із загальнолюдськими. Отже, якщо мова йде про збереження фундаментальних духовних цінностей, то маєтись на увазі відродження й освоєння національної культури й одночасно – усього світового культурного багатства. Це – основне джерело моральності, усвідомлення якого має буди головним змістом навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі, головним життєвим орієнтиром та змістом життя людини.

Самобутність національної культури несумісна з ідеєю винятковості тієї чи іншої нації, її здобутків та ролі в історичному процесі. Розглядаючи українську національну культуру як цілісну систему в історичній послідовності, слід враховувати те, що разом з українцями як одним з найбільших слов'янських народів Європи живуть росіяни,

білоруси, болгари, євреї, поляки, молдовани та ін. З одного боку, вони є певними носіями своєї національної культури, а з іншого – творцями і «споживачами» української, яка тут має пріоритетне значення. Історичний процес, господарство і географічний фактор зумовлюють цілісність національної культури. Генезис і розвиток її є джерелом традицій і звичаїв, духовного життя сьогодення. В ньому єдність минулого і майбутнього, ретроспективного і перспективного.

Незважаючи на всі несприятливі фактори розвитку українського народу в умовах поділу його земель між різними державами, національну дискримінацію й русифікацію, творилася культура народу, зростала її значущість. І. Котляревський, Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, П. Мирний, П. Грабовський, В. Стефаник, М. Максимович, М. Старицький, М. Лисенко, М. Кропивницький та багато інших подвижників зробили значний внесок на тернистій ниві літератури, науки, мистецтва. Народний геній ніколи не розривав життєдайних судин між поколіннями українців та інших народів світу.

Особливу увагу українські вчені приділяють проблемам взаємозв'язку розвитку культури й соціального прогресу, що означає констатацію взаємозв'язків політичної, економічної та культурної сфер життя суспільства. При цьому з'ясовується й такий принципово важливий аспект соціальних явищ, як проблема формування громадянського суспільства.

Соціальна складова є одночасно важливою як для консолідації української нації – етносу, так і формування громадянського суспільства. У західних країнах пріоритет громадянина у рамках соціально-культурного і державного будівництва є загальноновизнаним і незаперечним, але для українського суспільства така ідея, що не основана на пріоритеті тієї чи іншої соціальної групи чи класу або титульної нації, поки що не є загальноновизнаною, в той час як у громадянських суспільствах європейського типу формується певна політична єдність і почуття причетності до історичного процесу країни. Це у свою чергу, породжує впевненість у можливості задовольняти свої потреби за рахунок належності до такої спільноти, де реалізуються етнічні та культурні потреби громадян і різних етносів, основні права і свободи. Реальне становище культурної й соціальної сфери України свідчить про те, що поріг напруги у суспільстві

ще не пройдено, кризові явища не подолані, отже, це сигнал про необхідність прискорення створення громадянського суспільства, без якого проблеми не будуть вирішені.

До того ж процес підвищення рівня культури української нації – етносу об'єктивно ускладнюється її гетерогенністю, як і країни в цілому. Основними факторами цієї неоднорідності є:

- культурно-етнографічна;
- соціально-історична;
- конфесійна та ін.

Як наслідок, виникає певна «мозаїчна» картина близькості й відносної віддаленості різних регіонів України, мови та культури, хоч справа не доходить до розходжень на ідейному ґрунті. Такі розходження є наслідком історичної долі різних частин населення України. Одним із наслідків вказаних обставин є білінгвізм та відмінності політичної та етнічної ідентичності у сучасному українському суспільстві.

Оскільки мова йде про специфічні особливості культурного розвитку, то варто відмітити ще й таку притаманну українській культурі рису, як збереження глибинних витоків автентичної народної творчості, що завжди були рятівним резервом для професійної культури. Крім того, внаслідок несприятливих умов, яких в історії України було багато, національна культура накопичила велику енергію невикористаних можливостей, призупинених поривів, і ця енергія може зумовити новий прорив за певних сприятливих обставин.

Ще одним істотним методологічним принципом щодо проблем і перспектив культурного та етнічного розвитку держави є з'ясування співвідношення між поняттями «національна ідея» та «політична нація». Щодо з'ясування суті цих понять висловлюються амбівалентні погляди у середовищі політиків різних спрямувань та науковців. Деякі фахівці, зокрема, С. Безклубенко, С. Римаренко спроби формування національної ідеї на сучасному етапі іронічно називають «націонал-ідейною метушнею», небезпідставно стверджуючи, що національна ідея може бути породженою лише суспільними потребами на етапі певного розвитку етносу і вона має бути конкретною, зрозумілою людям і об'єднувати їх.

Свого часу перший президент України Л. Кравчук констатував, що національною ідеєю українського народу впродовж багатьох століть була мета – мати свою державу і вона здійснилася в кінці

XX століття. Приблизно ж тоді у науково-публіцистичних виданнях почали вживати термін «політична нація» як синонім поняття «етнічна нація». Різні політичні сили в Україні: лівого, національного та ліберального спрямувань вкладали свій зміст у це поняття, часто вживаючи «політично зрілими» етнічних українців, а не корінних громадян багатоетнічної України.

І другий, і третій президенти України також наголошували на необхідності формулювання нової національної ідеї, констатуючи тим самим об'єктивну необхідність і після набуття незалежності вирішення багатьох невідкладних проблем національно-культурної сфери. Але в такому разі мова має йти не про «національну ідею» чи «політичну націю», а про сучасну національну доктрину творення нації – держави. Ототожнювати ці поняття не варто, оскільки перше з них виникає і формується стихійно, впродовж тривалого часу, а друге є результатом цілком осмислених державницьких дій.

Українська сучасна доктрина творення нації – держави згідно з Основним Законом передбачає перетворення багатоетнічного народу України у *націю громадян України*. Етнічність при цьому не зникає, а розвиваючись, тільки підсилює першорядність громадянськості, консолідації усіх членів суспільства. Для реалізації цієї доктрини належить здійснити значні перетворення в гуманітарно-культурній та соціальних сферах:

- етнографічні характеристики українця не можуть повністю співпадати з характеристиками громадянина України;
- українська мова повинна стати загальногромадянською, а не тільки державною;
- держава має сприяти розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності усіх корінних народів та національних меншин;
- соціальна складова має стати особливо важливою для консолідації не лише української нації – етносу, але й формування громадянського суспільства.

Однією із провідних рис української національної доктрини у науковому її розумінні має стати турбота про історичну долю нації як стратегічної мети національно-культурного прогресу. Досягнути її можна шляхом:

- адаптації щодо національного всього кращого із досвіду світо-

вого розвитку;

– оскільки головна місія національної доктрини об'єднавча, необхідне співробітництво з іншими етнічними групами, з усіма народами світу, уміння знаходити консенсус щодо задоволення національних інтересів і потреб усіх громадян України;

– з самого початку свого становлення українська доктрина розвивалася як ідея української культури, що можна висловити афоризмом: «Україна як спільний дім».

1.3. Періодизація, джерельна база, методологічні принципи вивчення історії української культури.

Вихідним моментом наукової періодизації розвитку української культури є чітке визначення її носія – українського народу та історичних умов формування української нації. Це пов'язано з тим, що з'ясування характерних світоглядних уявлень, цінностей та ідеалів етносу, його суспільного життя, специфічних форм культуротворчої діяльності та звичаєвого права дозволяє зрозуміти історичні умови їх формування і розвитку, тобто чітко простежити *періодизацію української культури*.

Перший період розвитку української культури охоплює великий часовий відрізок від її витоків і до прийняття християнства у X столітті. Початки передісторії української культури сягають своєї давнини. В епоху бронзи і раннього заліза неначе в калейдоскопі змінювалися археологічні культури, емпіричним методом накопичувався позитивний досвід, удосконалювалися виробничі сили й суспільні відносини. Відбувається перший поділ праці: скотарство відокремлюється від землеробства. Саме тоді, а це було в II тис. до н. е., починається етногенез слов'ян. У I тис. до н. е. відбувається другий поділ праці: ремесло відокремлюється від землеробства, суспільство поділяється на класи, виникає держава.

У першому тисячолітті нової ери для розвитку української культури визначальними стали такі події історичної ваги, як виникнення Києва та утворення давньоруської Київської держави, розвиток основних напрямів її геополітики на півдні, сході й заході.

Другий період розвитку української культури співпадає з процесом

формування і розвитку Київської Русі – держави європейського типу у східнослов'янських народів. Запровадження християнства долучило жителів Русі до культурно-етнічних цінностей європейського континенту, збагатило скарбницю духовного життя народу, вивело його культуру на світові простори.

Третій період припадає на литовсько-польську добу. Умови для культурного розвитку погіршувалися внаслідок асиміляції української еліти, а заодно й втрати нею політичних впливів. Примітним явищем цього періоду стала діяльність церковних братств, спрямована на захист православної церкви та української культури.

Четвертий період – це роки національно-визвольної боротьби проти Речі Посполитої та існування гетьмансько-козацької держави до середини XVIII ст., провідною соціальною верствою якої було козацтво. Культурний розвиток цього періоду виступає як об'єктивно обумовлений процес засвоєння та успадкування культурних традицій Київської Русі та зародження у духовному житті нових явищ під впливом ідей гуманізму та Реформації.

П'ятий період охоплює півторастолітній відрізок часу, починаючи від ліквідації Гетьманщини і до початку XX ст. Його ще називають періодом національно-культурного відродження. Найяскравіше процеси творення національної моделі культури виявилися в літературі, історії, фольклористиці, етнографії, образотворчому мистецтві й драматургії. Домінуюча, формотворча роль у процесах національного відродження належала літературі.

Шостий період розвитку української культури на початку XX століття відбувався в надзвичайно складних умовах в роки Першої світової війни та революційних подій в Україні у 1917-1920 рр. Свідченням активізації культурного життя стала поява національних художніх музеїв, театрів, архівів, бібліотек, заснування академії наук України, спроби українізації освіти та утворення української автокефальної православної церкви (УАПЦ).

Сьомий період хронологічно співпадає із часом перебування України у складі СРСР. Деякі дослідники поділяють його на кілька етапів, що відрізняються один від одного соціально-економічними та політико-психологічними факторами, наявністю як позитивних, так і гальмівних факторів, зумовлених гострими суспільними суперечностями, трагічними подіями голодомору, сталінських репресій,

німецьким окупаційним режимом.

Але ці негативні чинники залежності культури від політичної кон'юнктури не могли загальмувати процес її розвитку, оскільки масова ліквідація неписьменності, створення широкої мережі освітніх закладів та інших культурно-мистецьких установ і творчих колективів сформували у республіці широкий загал зацікавлених споживачів культури.

Восьмий період розвитку української культури розпочався після проголошення державної незалежності України. Він відкриває нові перспективи розвитку духовного і культурно-мистецького життя, багатоманітних зв'язків з мистецтвом інших народів світу. Українська культура одержала змогу творитися й розвиватися як єдина національна культура у державі й далекому і ближньому зарубіжжі.

Отже, історія національної культури є своєрідним діалогом багатьох поколінь українського народу, передавання набутого досвіду від покоління до покоління. Як і кожна національна культура, вона розвивалася за законами дифузії і конвергенції, обмінюючись своїми здобутками з іншими народами.

Короткий екскурс в історію української культури дає змогу перейти до характеристики *методичних принципів вивчення історії культури*. Вони дають змогу показати логіку розвитку культури впродовж століть з урахуванням специфіки національних моделей. При цьому можуть бути використані діахронні, синхронні, порівняльно-історичні, структурно-функціональні, системні та інші методи дослідження історії української культури, а також методи, запозичені з інших наук.

Аналізуючи розвиток культури, не можна обійтися без *принципу історизму*, тобто об'єктивного дослідження витоків художнього витвору чи навіть мистецької течії, всеохоплюючої духовності, їх місця в суспільстві, їхнього впливу на суспільне життя. Цей принцип передбачає вивчення усіх явищ життя у послідовному часовому розвитку, виявлення зв'язку минулого, сьогодення й майбутнього. Він вимагає з'ясування генези й розвитку суспільно-політичних явищ у так званих горизонтальній та вертикальній площинах. Цей підхід в історії, як і у філософії, політології та соціології, є вельми важливим. Сповідування засад історизму спонукає оцінювати події, історичні факти, конкретну особу не з абстрактних часових меж, а виходячи

з конкретних історичних умов, позицій, коли ці події чи факти мали місце; бачити, що нового вони привнесли і яким чином впливали на подальший перебіг та розвиток подій.

До конкретних методів дослідження слід віднести *порівняльно-історичний метод*, до якого входять діахронічний, що застосовується при зіставленні різних за жанром хронологічних джерел, наприклад, билин, дум та літописів, і синхронічний, коли виділяється певна проблема і розглядається не в історичному, а в змістовому зіставленні. Так, можливе зіставлення європейського Ренесансу з національним Відродженням у народів Центральної та Південно-Східної Європи в другій половині XVIII – середині XIX ст. та епохою так званого Східного Ренесансу XII-XIII ст. у країнах Середньої Азії та Закавказзя.

На думку сучасних дослідників, у вивченні культури слід застосовувати *метод структурно-функціонального аналізу*, коли об'єкт, що вивчається, немовби розкладається на складові частини, виявляються співвідношення між цими частинами, правила їх поєднання в групи і виведення певних парадигм (стійких визначальних модулів).

За допомогою методу структурно-функціонального аналізу можуть бути виділені як саме поняття культури, так і різні функціональні компоненти її. Так, розглядаючи сутність культури у співвідношенні з суспільними процесами, виділяють первинні складові культури – етнічні, національні та вторинні – соціальні, класові, які в певних умовах виступають як співвідношення змісту та форм.

Важливим методом дослідження і вивчення історії культури є *метод системного аналізу*, коли всі феномени культури розглядаються у взаємодії її складових частин як основи, на якій формуються нові якості. Системний метод нерозривно пов'язаний з типологічним підходом до явищ культури, коли незалежно від хронологічних рамок виділяються такі особливості культури, які притаманні, хоча і не збігаються у часі, різним регіонам (той самий Західний Ренесанс XVI ст. і Східний Ренесанс XII-XIII ст. у його гуманістичній, антиклерикальній спрямованості).

Нарешті велике значення має *психологічний підхід*. Відомо, що одним з елементів соціальної психології є проблема самосвідомості, етнічної, соціальної (самосвідомість трудящих навіть у підході до

прекрасного), групової (самосвідомість будь-якої групи, суспільства) та індивідуальної (самосвідомість особистості). В умовах значного зростання інтересу до проблеми розвитку культури надзвичайно важливим і конче необхідним є розкриття специфіки цих недостатньо вивчених принципів.

У дослідженні явищ культури широко застосовуються *методи конкретних наук* – соціології, демографії, психології, антропології, біології, математики та ін.

Джерела вивчення історії культури дуже різноманітні. Їх умовно можна згрупувати у кілька видів:

а) пам'ятки духовної культури, зафіксовані в усній формі, – казки, міфи, легенди, билини, пісні, думи тощо;

б) незліченні об'єкти матеріальної культури: археологічні (зарубинецька, трипільська, скіфська культури); піраміди єгипетські та американські, іригаційні системи, комплекси містобудування, ділова, культова та побутова архітектура, хатнє начиння, меблі, одяг, сільськогосподарський та ремісничий реманент, технології виробництва та ін.;

в) писемні джерела – літописи, зводи, різні види літератури, закони та державні документи аж до Конституції України, прийнятої 28 червня 1996 року, включно;

г) живопис як симбіоз матеріальної та духовної культури.

Джерела вивчення культури показують, що предмет історії культури охоплює широкий спектр людської діяльності, пов'язаної з духовною та матеріальною спадщиною та набутками сучасників.

Бувши національними, цінності української культурної традиції, як і культур інших народів, за своїм змістом співпадають із загальнолюдськими. Тому, коли мова йде про фундаментальні цінності, мається на увазі освоєння національного культурного багатства й одночасно – всього, створеного людством.

З викладеного у лекції можна зробити такі висновки:

– по-перше, цілісний підхід до культури передбачає такий її аналіз, коли враховуються однаковою мірою безперервність її розвитку, аналізуються всі періоди, у тому числі підйоми та спади культурного процесу;

– по-друге, необхідно враховувати, що внаслідок об'єктивних при-

чин на певних етапах історичного розвитку культури українського народу на першому плані були або самодіяльно-фольклорні жанри, або художня література, чи суспільно-політична, релігійно-філософська думка. Але при вивченні історії культури мають враховуватися й аналізуватися в однаковій мірі усі складові культурних процесів;

– по-третє, при вивченні історії культури має акцентуватися увага на її цілісності, а національно-своєрідне має розглядатися в органічному, глибинному взаємозв'язку із загальнолюдським;

– по-четверте, цілісна система культури обов'язково включає в себе об'єктивну оцінку ідейно-протилежних течій і напрямів у ній. Адже у створенні української культури, як і культур інших народів, брали участь усі класи, усі соціальні верстви суспільства;

– по-п'яте, з точки зору сьогоденних уявлень культуру слід розглядати як єдине ціле, витворене в галузі матеріального і духовного виробництва народним генієм як у межах держави, так і за її межами, тобто у близькому й далекому зарубіжжі.

Таким чином, курс «Історія української культури» покликаний виконувати, водночас із пізнавальною дуже важливу культурно-виховну функцію, залучати до гуманістичних духовних цінностей як власного народу, так і всього людства. Значущість вивчення курсу особливо зростає у зв'язку з актуалізацією патріотичного, морального, естетичного виховання та формування гуманістичного світогляду молодого покоління громадян України.

Питання для самоперевірки і засвоєння матеріалу

1. Дайте визначення поняття «культура» і поясніть його зміст. З'ясуйте еволюцію концептуальних підходів щодо визначення суті та структури поняття «культура».
2. Чим обумовлюється різноманітність дослідницьких методів щодо інтерпретації культурних процесів у суспільстві?
3. Охарактеризуйте основні функції, притаманні культурі.
4. З'ясуйте співвідношення категорій «культура» і «цивілізація».
5. Який взаємозв'язок існує між світовою та національною культурою?
6. Назвіть та охарактеризуйте основні методи дослідження історії української культури.

Навчально-методична література:

* Історія української та зарубіжної культури. Навчальний посібник / За ред. С.М. Клапчука. 6-те вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2007. – 358 с.

* Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навчальний посібник / А.В. Яртись, В.П. Мельник. 2-ге вид. – Львів: Світоч, 2005. – 568 с.

* Марценюк С.П. Проблеми історії й теорії світової та української культури: Конспект лекцій. – К.: ІСДО, 1993. – 124 с.

Джерела:

* Антологія досліджень культури. 2-е изд. – СПб: Изд-во СПб. университета, 2006. – 720 с.

* Вернадський В.И. Научная мысль как планетное явление. – М.: Наука, 1991 – 270 с.

* До українського народу. Звернення Української Центральної Ради від 9 березня 1917 р. // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник / За ред. В.Ф. Панібудьласки. У 2-х част. – Част. 1. – К.: Вища школа, 1997 – С. 399-400.

* “Положення про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури” // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України за 1927 р. – Т. 1. – К.: Політвидав. Укр., 1963. – С. 139-143.

* Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки “Про мови в Українській РСР” // Відомості ВР УРСР: Додаток від 9 листопада 1989 р., № 45. – С. 58-66.

* Конституція (Основний Закон) України. Офіційне видання (прийнята 28.06.1996 р. із змінами, внесеними Законом України від 8.12.2004 р. № 2222). Станом на 1 січня 2006 р. – К., 2006 – 122 с.

* Указ Президента України про фонд розвитку культур національних меншин України 29 квітня 1992 р.// “Урядовий кур’єр”. – 1992 – №18. – Травень.

Додаткова література:

* Баран В.Д., Залізник Л.Л., Зубар В.М., Німчук В.В., Отрощенко В.В. Етнічна та етнокультурна історія України: У 3 т. / НАН України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського / Г.А. Скрипник (відп. ред.). Т.1, кн. 2. – К.: Наукова думка, 2005. – 512 с.

* Безклубенко С.Д. Всезагальна теорія та історія мистецтва. – К.: 2003. – 261 с.

* Богуцький Ю.П., Андрущенко В.П., Безвершук Ж.О. та ін. Українська культура в європейському контексті. – К.: Знання, 2007. – 679 с.

* Глотов Б.В. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу: Мон. – Дніпропетровськ, 2002. – 216 с.

* Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку. Колект. мон. у 3-х книгах / за ред. М. Михальченка, В. Скотного. – Кн. 3. – Київ – Дрогобич, 2009 – 244 с.

* Етнічна та етнокультурна історія України: У 3-х т. / Відпов. ред. Г.А. Скрипник. Т. 1 – К., 2005. – 510 с.

* Історія української культури: У 5 т. / НАН України. Гол. ред. Є. Патон, Г.Д. Вервес, І.Ф. Курас. та ін. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2001. – 1135 с.

Лекція 2.

КУЛЬТУРА ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА І ДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

- 2.1. Первісні культури на теренах сучасної України.
- 2.2. Культура народів Кіммерії, Скіфії і Сарматії.
- 2.3. Антична культура полісів Північного Причорномор'я.

2.1. Первісні культури на теренах сучасної України

Щоб збагнути суть і закономірності розвитку культури первісного суспільства, передусім потрібно засвоїти досить складну його періодизацію. Нині склалися декілька її видів, зокрема, археологічна, культурно-цивілізаційна та історична.

Виокремлюють кілька періодів первісної доби: кам'яний, мідний, бронзовий, залізний. Цій добі відповідає первісна культура, яка розвивалася в умовах первісного ладу.

Палеоліт	Верхній 1.5 – 1 млн. рр. тому	Середній 100 – 40 тис. рр. тому	Нижній 40 – 12 тис. рр. тому
Мезоліт	12 – 6 тис. рр. тому		
Неоліт	7 – 4 тис. рр. тому		
Бронзовий вік	3 – 1 тис. рр. тому		
Залізний вік	1 тис. рр. тому		

Кам'яний вік – найдовша епоха в історії людства, яка тривала від появи людини до початку поширення перших металів. Цей вік поділяють на палеоліт, мезоліт та неоліт, які характеризуються певною технікою обробки каменю, формою та призначенням кам'яних знарядь праці.

В жорстких природних умовах люди виявили себе гідними у протистоянні їм. Так, у виготовленні кам'яних знарядь з'явилася нова техніка: від кам'яного ядра-заготовки відколювали вузькі кам'яні відщепи. Поступово виникла й спеціалізація знарядь – ножі, скребки, пилки, наконечники. Від майстра вимагалася не тільки точність обробки каменю, а й уявлення про те, як має виглядати те чи інше знаряддя, тобто художній смак.

У кожному з періодів кам'яного віку містяться археологічні культури, назви яких відповідають найбільш характерним місцям їх знайдення. Але така періодизація не в повній мірі враховує досягнення культурного розвитку, зводячи їх лише до матеріалу й техніки обробки каменю, виготовлення з нього знарядь праці, зброї, житла тощо. Ранньому палеоліту відповідають шельська та ашельська, середньому – мустьєрська, а пізньому (верхньому) палеоліту – оріньякська, солютрейська та мадленська культури. Носіями культур раннього палеоліту були *Homo habilis* (людина уміла), (пітекантроп, синантроп тощо), середнього – неандерталець, а пізнього – кроманьйонець.

В Україні пам'ятки *шельської культури* знайдені поблизу с. Королєве (Закарпаття). Носії цієї культури, застосовуючи примітивні кам'яні рубила та інші знаряддя, займалися збиральництвом, полюванням, вели кочовий спосіб життя, жили в природних печерах і вже використовували вогонь.

Пам'ятки *ашельської культури* були відкриті в с. Рокосів на Закарпатті, Житомирській стоянці та біля с. Лука-Врублевецька; мустьєрської – представлені пам'ятками Молодовських стоянок (селище Молодове Сокирянського району Чернівецької області), Антонівськими стоянками на Донеччині, а також стоянками Кі-Їк-Коба, Чокурча, Старосілівська, Шайтан-Коба і Заскальницька у Криму. Решток людини доби мустьє в Україні знайдено мало. В Криму, в печері Кі-Їк-Коба, серед крем'яних знарядь мустьєрської доби та кісток тварин знайдено рештки (руку та кістки жінки і дитини), яких відносять до неандертальців.

У 1976 р. під керівництвом О.П. Черниша досліджувалася стоянка епохи мустьє Молодове – І. Там була виявлена лопатка мамонта на поверхні якої чітко простежуються насічки, гравіровані і нанесені чорною фарбою лінії. У верхній її частині передано зображення тварини. О.П. Черниш наголошує, що ці орнаменти започаткували образотворче мистецтво України.

Творці *оріньякської культури* жили в природних печерах і спеціально споруджених довгочасних житлах, займалися полюванням

і збиральництвом. В Україні до цієї культури відноситься Радомиська стоянка на Житомирщині, Пушкарівська біля с. Пушкарів Новгород-Сіверського району Чернігівської області, Сюрень Бахчисарайського району в Криму.

Серед зрарядь *солотрейської культури* знайдені кремінні накопечники дротиків, ножі, різці, скребки, проколки і вістря, а також кістяні наконечники, голки, випрямлювачі, твори мистецтва. До пам'яток цієї культури відносяться Костенки I і Гагарінська стоянки на Дону, Авдеево на Сеймі, Бердиж на Сожі та ін. За часів існування культури розвинулося образотворче мистецтво. Види цього мистецтва досить різноманітні: петрогліфи (зображення тварин і людей, виконані на камені), гравюри на кістках і рогах, рельєфи, малюнки, глиняні і кам'яні скульптури. Серед малюнків рідко, але зустрічаються зображення людей в русі чи танці. Мистецтво танцю, ймовірно, розвивалося з імітації поведінки тварин, мисливських і військових вправ.

Пам'ятки *культури Мадлен* в Україні – Молодове V, Кирилівська стоянка у Києві, Добраничівська стоянка у Яготинському районі Київської області, Межиріцька стоянка у Канівському районі Черкаської області та Мізинська стоянка на Чернігівщині. Творці цієї культури створювали невеликі жіночі статуетки, які виконувалися за принципом: кінцівки ледве помітні, риси обличчя не виразні. Проте виразно підкреслені ознаки жіночості. Ця пластика названа «палеолітичними Венерами». В основу цієї пластики закладалася віра в богиню родючості, роду чи еросу.

В 60-ті рр. XX ст. археолог С.М. Бібіков здійснив значуще відкриття – в культурних шарах с. Мезин (звідси *Мезинська культура*). Тут він знайшов музичні інструменти із мамонтових кісток. Там же на витонченому браслеті із кістки мамонта знайдено найдавніший у світі меандровий орнамент (XVIII тис. до н. е.), який розшифрували як найдавніший календар. На іншому браслеті зображена сварга, яка займає в орнаменті одне з провідних місць. Знаком сварги, починаючи з найдавніших часів предки аріїв стали позначати світло і сонце, воду і землю як джерело життя і добробуту. Об'єднання у сварзі чотиривимірності світу стало характерною особливістю наступних культур і трипільського декоративного мистецтва зокрема.

На мезинській стоянці знайдено також стилізовані й реалістичні жіночі статуетки – культ Матері-Землі як продовжувачки роду людського. Вважається, що, з цього культу розпочиналася людська цивілізація. Пізніше культ Жінки розвинувся за Трипільської цивілізації.

Археологи в шарах Мезинської культури віднайшли кістки понад 100 мамонтів. Тому цю епоху іще називають добою мисливців на мамонтів.

На початку верхнього палеоліту започатковуються основи політичної культури, тобто, формуються первісні общини (суспільства), які за своїм характером були родовими. Збільшуючись, роди ділилися, а потім об'єднувалися в общини – об'єднання для спільного господарювання. Пануючим укладом тоді був матриархат.

Добі мезоліту відповідають *Азільська й Тарденуазька культури*, які характеризуються появою макролітів, мікролітів, лука, стріл, кам'яних сокир, прирученням собаки. Печерний живопис змінився наскельним. Цей вид мистецтва досліджений на величезних просторах Євразії. В Україні його пам'ятки відкриті в Криму, Одеській, Запорізькій областях (стародавнє святилище «Кам'яна Могила»).

«Кам'яна Могила» – це курганоподібна височина із численними скелями, печерами і гротами. Тут знайдені «чуринги», вкриті загадковими зображеннями, магічними знаками, малюнками.

За добою палеоліту і мезоліту слідує неоліт і енеоліт (VII – IV(III) тис. років до н. е.). Їх особливістю був перехід людей від привласнюючого типу господарства до відтворюючого. З'являється глиняний посуд. У техніці обробки кам'яних знарядь праці починають застосовуватися нові культурно-технічні прийоми: шліфування, розпилювання, свердління тощо. Неолітичні стоянки й поселення розташовувалися переважно на берегах річок і озер. Стоянки мисливців і рибалок були зазвичай, короткочасними, а поселення землеробсько-скотарських племен більш тривалими. В цей час виникають нові культури, зокрема, *ямково-гребінцева і лінійно-стрічкова кераміка, Буго-Дністровська, а також культура Боян*. Остання визнана не як окрема культура, а як пратрипільська. В Україні відомо кілька неолітичних стоянок. Мистецтво цього часу представлено багато орнаментованою керамікою, реалістичною скульптурою, наскельними зображеннями.

В образотворчому мистецтві продовжувався перехід до умовної манери виконання, який розпочався ще в епоху мезоліту. У графіці, живописі і пластиці відбивалося прагнення до навмисної спрощеності, стилізації. Так, якщо в ранніх неолітичних петрогліфах порівняно легко ідентифікуються зображення людей і тварин, то в пізньому неоліті вони часто ледь пізнавані. У загальній же масі намальованих чи викарбованих знаках переважають кола, спіралі, хрести, півмісяці, сварги й інші символи. В означений період поширився декоративний

напрямок в оздобленні предметів побуту, особливо одягу, начиння і зброї художнім розписом, різьбленням, вишивкою, аплікацією і т.п. Широкого розмаху набув багатоколірний розпис кераміки.

Чим пояснюється цей поворот у стилі образотворчої діяльності людини? Одні вчені зв'язують його зі зміною матеріалу. Наприклад, з тим, що люди від розпису стін печер перейшли до оздоблення кераміки. Інші — з розвитком абстрактного мислення. Треті — з поширенням протописемної передачі інформації. Деякі — з ускладненням релігійних уявлень, що вимагали навмисного відхилення зображень від подібності з земними оригіналами. Згідно ще однієї точки зору, поворот у первісному мистецтві був зв'язаний з тим, що з переходом від мисливсько-риболовецького господарства до землеробства і скотарства інтерес до звіра вже став слабшати, а інтерес до людини ще тільки зароджувався.

В епоху неоліту виникає та розвивається металургія міді. Цей культурно-технічний прогрес був названий добою міді або енеолітом. Першими виробами з міді були примітивні прикраси, виготовлені методом холодного кування, а пізніше литва. Металургією займалися професійні майстри (гірники, металурги, ковалі). Це був на той час геніальний витвір *технічної культури*. Але за твердістю мідні знаряддя поступалися виробам із кременю. Тому кременна техніка домінувала.

Основою господарської культури в епоху неоліту і енеоліту стало землеробство і скотарство, технічна творчість і архітектура. В VI ст. до н. е. будуються наземні житла. В їх конструкції використовувалися лоза, очерет, глина. Їх залишки досліджені біля сіл Саврані Одеської області, Торського і Заліщинського районів Тернопільської області та ін. В епоху неоліту виникають архітектурні споруди з великих каменів (мегалітів). До «архітектури великих каменів» належать менгіри, дольмени, та кромлехи.

Нових рис набуло мистецтво й релігія. Складнішою стала суспільна організація. Тривав процес утворення великих споріднених міжплемінних об'єднань. Окремі племена, пов'язані з виробництвом і розповсюдженням міді, нагромадили значні багатства. Виділилася племінна верхівка. На основі цього відбулися значні зміни в політичній культурі.

Унаслідок просування частини населення у Пруто-Дністровське межиріччя тут виникла знаменита *Трипільська культура*, яка згодом поширилася на всю територію Молдови та Правобережної України. Носії цієї культури підтримували зв'язки із племенами

Балкан, Подунав'я та ін. Трипільська культура – це система господарства, топографії поселень, декоративний розпис будинків, побут, приготування страв, одяг, характер орнаментальних мотивів розмальованої кераміки, весільна й поховальна обрядовість, вірування тощо.

Творці трипільської культури мешкали поселеннями на берегах річок. У цих поселеннях були архітектурні споруди переважно прямокутної форми. Чотирихилий дах спирався на стовпи. Стіни були дерев'яні, обмащені з обох боків глиною. Підлогу робили з дерев'яних плах. Розміри цих будівель були різні – від 6 до 150 кв. метрів. Житла будували багатокамерні (в основному чотирикімнатні) залежно від місцевих умов: з лісу, глиняних вальків, з каменю та вапняку. Нерідко вони були розписані темно-червоними фарбами. Поряд із житлами у трипільських поселеннях були будівлі ритуального призначення. Крім багатьох поселень знаходять рештки окремих невеликих глиняних «хаток», які мали всередині піч, лави тощо. Реконструкція цих хаток нагадує пізніші українські сільські хати.

Носії трипільської культури винайшли плуг і колесо, одомашнили бика і коня, створили колісний транспорт (гарбу), навчилися їздити верхи на конях, освоїли ткацтво, бронзоливарні і гончарні печі тощо.

Трипільська культура дуже багата на глиняний посуд, який поселенці неоліту і енеоліту виліплювали, обпалювали в печах та орнаментували.

Майже у кожному трипільському житлі археологи знаходять від 30 до 200 високохудожніх керамічних виробів – блюдечок, мисочок, глечиків, амфор, кратероподібних фруктівниць. Якість посуду бездоганна – він тонкий, гладенький, майстерно розфарбований у білий, чорний, червоний і темно-каштановий кольори. Пластика орнаменту досконала, він насичений символами і знаками. Ймовірно, ці знаки – первісна магія, звернення до зовнішніх сил, прохання про заступництво, спроба цими силами керувати.

В багатьох місцях розташування трипільської культури на гончарному посуді мистецьки зображений магічний знак – сварга. В колекції музею, що знаходиться в селищі Трипілля, є три експонати із образами цього знаку, а в колекції Академії наук України їх близько 15.

Трипільцям був притаманний політеїзм, анімізм і фетишизм. На домашньому вівтарі трипільців обов'язково були присутні глиняні фігурки тих сил, яким вони вклонялися: Богині-Матері (символу

материнства й родючості), бику (символу обробки землі й багатства), змії (символу спритності), голубу (символу неба) і багатьом іншим. Сакральні уявлення трипільців утілено не лише в глиняних статуетках, але й у візерунках на кераміці – зображеннях сонця, спіралі, хреста, кола, хвиль, «всевидячого ока Долі». Ці уявлення загалом збіжні зі світоглядом народів, що з'явилися по-тому – античних греків, скіфів, кельтів, слов'ян. Власне, нічого дивного в цьому немає – все язичницьке світосприймання подібне: триярусний поділ світу, поклоніння Небу, Землі, Воді і силам природи, культу Великої Матері. На трипільських фігурках богиня Мати-Земля іноді постає з піднятими руками – як і слов'янська богиня родючості Мокош чи Оранта.

Однак, попри всі спільні погляди стародавніх народів, носії трипільської культури йшли своїм шляхом, розвинули власні релігійні уявлення і ритуали.

Особливе місце в житті творців трипільської культури належало храму. Він був яскраво розфарбований, з орнаментом, високими арками, вівтарем і жертвовною чашею. Дослідники культури дійшли висновку, що в основі храму втілено ідею Відродження: через певні ритуали людина прагнула досягти безсмертя своєї душі.

Із сакральними уявленнями тісно пов'язана міфологія, яка бере свій початок з неоліту. Яскравим її прикладом є міфи про священний шлюб. Це таїнство втілене в трипільських жіночих статуетках або обвитих тілом змія дракона, або таких, що сидять на бикоподібних кріселях. Символіка священного шлюбу в аріїв була практично всеосяжною. Ідея такого шлюбу збереглася до наших днів у фольклорі та інших видах мистецтва.

У IV тис. до н. е., після приручення коня, розпочався процес освоєння скотарськими племенами широкої смуги євразійських степів. У Північному Причорномор'ї, на Півдні і Сході від трипільців, мешкало населення ямної, середньостогівської та інших культур.

Ямна культура походить від поховань у ямах під курганами, в яких, як вважають, були поховані члени одного роду. Поселення ямної культури бували деколи укріплені; житла переважно наземні, основним заняттям населення було скотарство, поруч хліборобства, мисливства і рибальства. Знайдено залишки возів, до яких запрягали волів, як також скульптури з схематичними зображеннями людських постатей.

Унікальну скульптурну знахідку, пов'язану з ямною культурою, знайдено випадково у вересні 1973 р. в с. Керносівка Дніпропетровської

області. Від місця розташування цю скульптуру названо Керносівський ідол. Дніпропетровські дослідники припускають, що ямники сформували перший історичний етнос на території України – киммерійців.

По всій території ямної культури поширений гостродонний і круглодонний посуд з високим і низьким горлом, різьбленим, накольчатим і штампованим орнаментом, прикраси з раковин і кістки, кам'яні вироби у тому числі зооморфні «скіпетри».

У Криму й прилеглих районах у цей час склалася *кемі-обинська культура*, племена якої проживали у невеликих поселеннях в житлах землянкового типу розташованих на пагорбах та островах річок. Мешканці цих поселень використовували різні знаряддя з каменю, рогу, металу тощо. Вони виробляли посуд кількох типів але відмінний від посуду інших енеолітичних племен. Цей посуд був одноманітний і бідно орнаментований.

Племена кемі-обинської культури були творцями оригінального декоративно-прикладного мистецтва, пов'язаного з розписом поховальних камер. Покійників вони ховали в кам'яних або дерев'яних скринях під курганами. Стіни цих поховань оздоблювали геометричним орнаментом: трикутниками, ромбами, овалами тощо, виконаних червоною вохрою. Рідше зустрічаються антропоморфні або зооморфні зображення. Вони також виготовляли антропоморфні стели, на яких умовно позначалися окремі деталі людського обличчя та рук.

Як вважається, подібні стели використовувалися в ролі охоронців померлих, перешкодою до камери із зображенням предків чи богів. Випадки таких закладень не поодинокі. Використання стел як захисників вірогідно пов'язане з ямним населенням. Як зазначає Д.Я. Телегін, близько 86 % стел знайдено у перекриттях ямних поховань.

Означені вище культури прискорили технічний прогрес. Люди в кінці енеоліту винайшли бронзу, яка була міцніша та легкоплавкіша за мідь. Виникнення бронзоліварних центрів, поява майстрів з виготовлення бронзових знарядь праці та зброї зумовили виробничу спеціалізацію і прискорили процес другого великого поділу праці — відокремлення ремесла від скотарства і землеробства. Період цього культурно-технічного розвитку наукою названий бронзовим віком.

На терені сучасної України бронзовий вік тривав близько двох тисяч років.

Поширення виробів з бронзи призвело до вдосконалення засобів пересування, розвитку обміну, орного землеробства, скотарства і зростанню продуктивності праці. Останнє призвело до нагромадження цінностей, майнового розшарування, розкладу первіснообщинного ладу і формуванню ранньокласового суспільства. Виникають нові міста і держави.

В період бронзового віку формуються *катакомбна і багатопружкової кераміки культури*, які змінилися в пізньому бронзовому віці *зрубною, середньостогівською, сабатинівською, білозерською та іншими археологічними культурами*. За назвами всіх цих культур стоїть один народ, який, як часто стверджують, формувався арійськими племенами. Цей народ протягом кількох тисячоліть мав різні культури свого вираження. Їх називають *культурами народів «курганних поховань з вохрою»*.

Зрубну культуру відносять до епохи пізньої бронзи, яка була поширена в степовій і лісостеповій зонах України. Вперше була знайдена на Сіверському Дінці на початку XX ст. Зрубні племена на території поширення вступали в контакт з місцевим населенням, внаслідок чого виникали явища акультурації або локальні відмінності в їхніх культурах.

На зрубних поселеннях біля р. Оскол виявлено напівземлянкові житла прямокутної форми зі слідами відкритих вогнищ у центрі. Їм відповідають житла сабатинівської і білозерської культур Подніпров'я і Правобережжя. На Херсонщині досліджено десятки таких будівель.

Важливою рисою зрубної, сабатинівської і білозерської культур є значна кількість бронзоливарних майстерень та бронзових виробів. Лише у Північному Причорномор'ї виявлено понад 20, входять вироби з бронзи та їх заготовки. Один з найбагатших скарбів виявлено біля с. Рибаківка, що на Миколаївщині. Тут було знайдено 50 бронзових сокир-кельтів.

В пізньому бронзовому віці України були свої бронзоливарні центри, про що свідчать залишки майстерень, виявлені в селах Малі Копані, Завадівка на Херсонщині, Дерев'яна на Київщині, Маяки поблизу Одеси та ін. Так, у Малих Копанях знайдено 19 половинок ливарних форм, що служили для відливання мечів, кинджалів, кельтів, доліт, ножів, тощо. Асортимент знярядь доповнюють кістяні і кам'яні вироби: псалії, лощила, матриці, молоти, зернотерки. З розвитком металургії став виготовлятися металевий посуд.

Найбільш поширеною для бронзової епохи є кераміка зрубної культури – горщики банкоподібної форми. Орнамент верхньої їх частини має відбиток шнура або вигляд прокреслених ліній. Між ними простежується повторюваність елементів. У складі фриза такого «візерунка» містяться різноманітні геометричні знаки. Деякі вважають, що це було примітивне піктографічне письмо. Найбільш цікавими є піктограми на горщиках, знайдених біля села Рубці на Осколі Донецької області. Але ця культура первісного письма не набула подальшого розвитку.

2.2. Культура народів Кіммерії, Скіфії і Сарматії.

У Причорномор'ї, Приазов'ї і Середньому Подніпров'ї жили кіммерійці, які також були носіями культури бронзи. За одними версіями, викладеними в писемних джерелах, кіммерійці – справедливі добрі скотарі, за іншими – мужні воїни-вершники, які завдавали нищівних ударів державам Урарту, Ассирії. Образи їх кіннотників з луками, мечами, списами відтворили давні митці на вазах, рельєфах як звияжних воїнів.

Для їх релігійного світогляду характерними були вірування в життя після смерті. Про це свідчать поховання, де знаходять речі, які мав покійник за життя. Релігійна ідея кіммерійського поховального обряду дуже древня. Основний її зміст зводиться до заупокійного культу предків. Побутував у кіммерійців також культ Богині-Матері, про що свідчать стели з зображенням жінок. Цей культ є відлуння неолітичної доби.

Кіммерійці раніше від інших народів Східної Європи оволоділи технікою виготовлення заліза. Цей культурно-технічний прогрес дав підґрунтя вченим змінити найменування епохи яку назвали залізним віком. Його хронологія у різних країнах різна. На терені сучасної України цей вік датується XII ст. до н. е. – IV ст. н. е., а ранній період пов'язують з *білозерською*, *білогрудівською*, *кіммерійською*, *чорноліською* та іншими культурами.

Застосування заліза покращило культуру виробництва, прискорило суспільний розвиток. У цей період розпочалися процеси державотворення основи яких були закладені в попередні епохи. Замкненість родового ладу руйнувалася. Прискорювалося відокремлення ремесла, товарного виробництва. Зростала приватна власність і влада аристократії. Поглиблювалося майнове розшарування. Соціальна неоднорідність призводила до конфліктів.

Кіммерійські пам'ятки культури подані переважно впускними похованнями в курганах, залишками архітектури і скульптури, посуду, знарядь праці тощо, які поширені від Дунаю до Волги.

М.О. Чмихов виділяє два ступені кіммерійської культури: чорногорівський і новочеркаський. Вони походять від двох пам'ятників: чорногорівського і новочеркаського. Новочеркаський пам'ятник був знайдений 1939 р. в м. Новочеркаську. Це клад бронзових предметів. Чорногорівський пам'ятник був знайдений біля хутора Чорногорівський у Донецькій області. Саме чорногорівське поселення тісніше пов'язане зі степовими культурами епохи пізньої бронзи півдня Східної Європи. На першому ступені кіммерійці ховали померлих в простих прямокутних та овальних ямах. Чоловіків ховали зі зброєю, зброєю, а жінок – із золотими та бронзовими пронизками, намистинами, глиняним посудом. На другому – істотно змінився поховальний обряд: з'явилися глибокі ями з дерев'яним дахом, поставленим на дерев'яні стовпи. Поширилася залізна зброя, в тому числі й залізні наконечники стріл.

Мистецтво кіммерійців презентовано в основному різноманітним орнаментом та дрібною пластикаю, що найчастіше прикрашали посуд, ювелірні вироби, жіночі прикраси, зброю, зброю тощо.

Поширеним у кіммерійців був геометричний і рослинний орнамент у вигляді прямих та косих ліній, зигзагів, кутів, хрестиків, трикутників, ромбів, прямокутників, кілець та їх комбінацій. Часто він поєднувався зі штампованим орнаментом із спіралей та кілець. Рослинний орнамент на посуді у вигляді дерев з піднятими догори гілками відомий у кіммерійців носіїв висоцької культури.

Є думка, що орнамент із кола і хреста, який часто зображувався на посуді і знаряддях праці, є солярною символікою. Геометричні ж візерунки – трикутники, ромби, заштриховані косими лініями чи заповнені крапками, очевидно, символізують зоране та засіяне поле, спіральний візерунок – умовне зображення води та сонця.

Питання про походження геометричного орнаменту, вживаного в мистецтві населення доскіфської доби, складне. Деякі елементи, без сумніву, традиційно запозичені від племен попереднього періоду

Дрібна пластика представлена в основному фігурками різноманітних свійських тварин – коня, корови, кози, вівці, свині та ін. Найвідоміші зразки зооморфної культури є у племен *чорноліської і фракійської культур*. Традиції виготовлення глиняних фігурок тварин, безперечно, беруть початок з більш ранньої пори, від доби бронзи, а, можливо, й раніше. В цілому характер орнаментів і зооморфна пластика декоративно-прикладного мистецтва доскіфського періоду

пов'язана з землеробсько-скотарськими культурами, що відбивають ідею родючості.

Посуд кіммерійців складався з товстостінних круглотілих горщиків з наліпними валиками, кубків з циліндричними шийками та черпаків, орнаментованих канелюрами. Були також поширені лощені та дерев'яні кубки оздоблені золотом. Ілюстрація посуду яскраве цьому підтвердження.

Важливою рисою культури кіммерійців є стели подібні до стел бронзового віку. Вони також не мають виразно відтвореної голови людини, але містять зображення одягу, зброї. На рубежі VIII – VII ст. до н.е. кіммерійська культура частково розчинилася у культурі скіфів.

З усіх культур доби заліза скіфська – є однією з найдивовижніших. *Скіфська культура* – це поєднана творчість (аккультурація) багатьох кочових і землеробських племен, які жили на території України приблизно протягом VII ст. до н. е – III ст. н. е., залишивши після себе велику кількість могильників і городищ.

Кочові племена тривалих поселень не мали, бо постійно змінювали кочовища. Основним їхнім заняттям було скотарство, а з ремесел – лише те, якого вимагав щоденний кочовий побут. Кочовий етап розвитку пройшли впродовж історії всі народи світу. Кожному з племен скіфів був притаманний певний внутрішній уклад і найпоширенішим з них був табірний.

Скіфські кургани на терені сучасної України

Кочовий і табірний побут зумовлювали певну духовність: ідеологію, вірування, магію, епос, звичаї. У багатьох кочових суспільствах утворювались традиційні ритуали святкування народжень дітей, ініціацій юнаків, одружень, поховань. У скіфській релігії культ зброї посідав особливе місце. Вища шана віддавалась залізному мечеві божества Арея, якому приносили в жертву різних тварин, полонених тощо.

Осілі землеробські племена, яких також долучають до скіфів, з метою усунення загрози нападів кочівників зміцнюють поселення оборонними валами, ровами і частоколами тощо. Крім невеликих поселень виникають городища величезних розмірів. Ці городища набувають прикмет, притаманних для античних міст. Характерним городищем було Кам'янське, що склалося на Нижньому Дніпрі в IV ст. до н. е. у вигідних природних умовах на лівому березі Дніпра. Розкопки городища дали змогу стверджувати, що тут було поселення великої кількості ремісників — металургів, плавильників заліза, ковалів, бронзоливарників тощо.

В своїй «Історії» Геродот захоплено розповідає про місто Гелон. Археологи доводять, що рештками Гелона є Нільське городище на Полтавщині. Там знайдені рештки храмів, жертвників, землянок, наземних дерев'яних жител. Деякі будівлі обігрівалися печами і вогнищами. Вважається, що Гелон був великим культурним центром Скіфії.

Специфічним видом монументального мистецтва скіфського періоду є рукотворні кургани для скіфської знаті. Деякі кургани завершувалися кам'яними скульптурами. Вчені доводять, що є помилкою вважати всі кургани скіфськими. Більшість курганів кіммерійські або їх попередників. Узагальнена думка стверджує – кургани є продукт діяльності орів.

Скульптура скіфів розмаїта і має декілька різновидів із характерними яскраво-стилістичними ознаками. Поширеним видом скульптур є зображення схематизованих приземистих головастих людських постатей озброєних луками, бойовими сокирами, акинаками тощо. Відомі й деякі стели-статуї, виконані під впливом антропоморфних стел попередників.

Окремої уваги в архітектоніці курганів заслуговують унікальні за пластикою вирішення внутрішні поховальні камери, для яких характерне створення внутрішнього простору із застосуванням монументальних складних ступінчатих перекриттів, змонтованих зі витесаних блоків. Вони за задумом будівельників мали забезпечити

настрій вічності та непорушності. Художня витонченість і висока будівельно-виконавча культура цих об'єктів свідчили про ідейну і політичну вагу, яку надавала їм суспільна еліта скіфів.

Крім кам'яної пластики, феноменом мистецтва є вироби із золота, бронзи та інших металів, що становили предмети культу, розкоші, прикрас, зброї, збруї тощо. Вони свідчать про художній смак скіфів. Всесвітню популярність отримала золота пектораль з кургану Товста могила на Дніпропетровщині. Талановитий давньогрецький майстер, використовуючи мистецькі прийоми (лиття, гравірування, скань, зернь, паяння, інкрустацію) досяг особливої виразності у втіленні замовленої скіфами композиції. Сюжети міфу про походження скіфів, представлені на трьох ярусах-«світах» пекторалі, мають символічне значення. Вражає реалізм, гармонійність та пропорційність образів, динаміка сцен боротьби тварин. Яскравий колір золота, що уособлювало сонячне божество, неначе благословляє магічну модель зображеного скіфського світоустрою.

В орнаментах, дрібній пластичі, прикрасах одне з головних місць займає тваринний світ. Така тенденція у прикладному мистецтві отримала назву «звіриний стиль». Скіфський звіриний стиль має свої особливості, одна з яких – об'єднання реалізму з декоративними мотивами.

Серед науковців існує думка, що в основі звіриного стилю містяться магічні уявлення скіфів про намагання оволодіти якостями, які притаманні звіру: прудкість, сила, довершеність. Інша – вбачає зв'язок між звіриним стилем і міфологією, коли скіфські боги мали зооморфний образ. Звіриний стиль також розглядають як символічно-знакову систему, що втілювала загальні уявлення про світобудову. Окремі образи звіриного стилю попередніх епох були пристосовані до умов скіфського суспільства. Вироби робили з кістки, рогу, бронзи, срібла, золота, заліза. Технологія їх виготовлення була різноманітною: литво, штампування, гравірування, кування, різьблення. Загалом скіфські майстри володіли всіма тонкощами ювелірної справи.

На золотій прикрасі з кургану Могила Тернівка біля с. Синявка, Черкаської області тіло оленя зображене реалістично, а роги – неправдоподібною форми. Але композиційно виникає єдиний образ: завитки рогів, розташовані вздовж усєї спини тварини, підкреслюють легкість і стрімкість оленя.

В ті часи скіфи виробляли мистецьки витворену залізну зброю, мечі, кинджали, різні стріли для луків, переважно трикутної форми.

Протягом V і IV ст. до н. е. грецькими майстрами виготовлено багато високохудожніх виробів частина з яких має загальнокультурне значення. В усьому світі відомі електрова ваза із кургану Куль-Оба біля Керчі, золотий гребінь и срібний посуд із кургану Солоха, срібна ваза з Чертомлицького кургану.

На відміну від степових, лісостепові скіфські пам'ятки продовжили традиції чорнолісців. У їх культурі є посуд жаботинського зразка: келихи, черпаки, горщики, миски, тощо. Окремі фрагменти кераміки прикрашені орнаментом. Одна з мисок має дно округлої форми і оздоблена пальцевими вдавленнями.

Отже, в IV ст. до н. е. скіфи досягли найвищого політичного, економічного та культурного злету, залишили розвинену культуру, витончені вироби митців з металу, кістки, дерева тощо, що частково збереглися в курганах. Мистецтво скіфів запропонувало свій спосіб осмислення світу і було досить універсальним для культури, яка базувалася на міфологічному мисленні. Не маючи зображувального еквіваленту, скіфи запозичили його в сусідніх народів і трансформували його у власну мистецьку систему.

Скіфська епоха закінчилася появою в тогочасній Україні *сарматів*. Їх племена становили значну частину населення. Дослідники намагаються довести їх генетичну спорідненість зі скіфами. Вони зазначають, що ця спорідненість не викликає сумніву, адже походження їх спільне і сягає глибокої давнини – від племен зрубної культури. Про їх спільність пише Геродот, який переказав легенду про походження сарматів від шлюбів скіфських чоловіків з амазонками, а невідомий художник навіть яскраво зобразив це на одній із своїх ваз.

Пам'ятки сарматів мають спільні риси зі скіфськими: подібні орнаменти на посуді, литі з бронзи казани, котрі, мабуть, виконували роль ритуального посуду. До культових предметів також відносять бронзові дзеркала, глиняні курильниці, кам'яні тарелі, що застосовувались для розпалювання жертовного вогню. Мистецтво звіриного стилю притаманне сарматам такою ж мірою як і скіфам. Зброя істотно не відрізнялася: тригранні бронзові наконечники для стріл, короткі луки, довгі мечі тощо.

Разом з цим на основі скіфського ужиткового мистецтва сармати утворили так званий новий звіриний, поліхромно-інкрустаційний стиль. У золотарські вироби, виконувані на замовлення сарматської знаті, майстри грецьких полісів вмонтовували велику кількість дорогоцінних каменів.

Однією із визначних пам'яток сарматського мистецтва є великий комплекс золотарських виробів, відкритий у 80-х роках ХХ ст. в одному із курганів на південно-східній окраїні м. Азова. Поховання знатного сарматського вельможі розграбовано у давнину. Однак завдяки тому, що грабіжники не помітили сховку в могилі покійного речі збереглися до нашого часу. Тут виявлено чимало декорованих золотом предметів. Наприклад, накидка на коня, два стяги, декоровані вісьмома видами нашитих із тонкого штампового золота бляшок. Переважну кількість становили ромбічної форми бляшки (11720 шт.) і напівсферичні (2590 шт.). Знайдено 479 бляшок у вигляді півмісяця, 195 — трикутної форми, 92 бляшки у вигляді стилізованих баранячих голів. У сховку знайдено парадний вуздечний набір для коня, від якого збереглися прикраси кінської зброї високого художнього рівня. Серед них — дев'ять овальних золотих із халцедоновими вставками фаларів (кругла прикраса для одягу), золота напівсферична нагрудна бляха, два великих золотих фалари, оздоблені анімалістичними рельєфами, золотий тришарнірний браслет, парадний кинджал, також прикрашений ручкою з анімалістичними рельєфами, та піхви для цього кинджалу. Якщо всі золоті фалари і нагрудна бляха коня прикрашені виключно орнаментикою та дорогоцінними каменями, то два великі фалари і кинджал із піхвами мають рельєфні анімалістичні декори, тісно вплетені у вишуканий, художньо-декоративний контекст із орнаментальних елементів та елементів дорогоцінних кам'яних вставок. Два великі фалари майже ідентичні за круглою формою, крупним півсферичної форми агатом у центрі, що прикріплений наскрізною заклепкою до бронзової підоснови із заднього боку фалару, центральна частина якої спереду замаскована золотим медальйоном з крупним гранатом та іншими прикрасами. У центрі — горизонтальний фриз тонкої золотої бляхи, зовнішній край якої загнутий і охоплює бронзову підоснову фалара. До фриза вмонтовані чотири горельєфні фігури левів, що лежать один за одним. Фігури дуже стилізовані, загострені й віддалено нагадують скіфський звіриний стиль. Всі предмети поховання створюють враження перевантаженості декоративними кам'яними вставками, за якими скульптурні елементи майже не сприймаються. Ця перевантаженість трактується як одна із ознак сарматського стилю.

Ще одним із найбагатших сарматських поховань є могила «цариці» в кургані Хохлач на Подонні. Вона відома як «Новочеркаський скарб», бо в ній було знайдено 700 золотих бляшок. Характерною ознакою цього скарбу виступає золота діадема. Центр діадеми акцентований

мініатюрним жіночим бюстом, виконаним із кварцу. Решта поверхні клейноду інкрустована дорогоцінними каменями, зеленим склом. До металевого листа прикріплена хижа птиця, що нагадує орла. На верхньому краю клейноду силуетні зображення дерев, біля яких пасуться кози та олені. Унікальним є поховання сарматської жриці I ст. н. е. в Соколовій Могилі на Південному Бузі поблизу с. Ковалівка, Миколаївська області.

Про вірування сарматів відомо значно менше, ніж про релігійні уявлення скіфів, але багато в чому вони подібні. Так само сарматам було притаманне семибожжя з провідним культом бога війни, якого уособлює меч, а також поклонінням сонцю та вогню. Археологічними доказами останнього є сліди вогнищ під курганами, обпаленість дерев'яних поховальних конструкцій, вугілля в сарматських могилах тощо. Також у сарматів був поширений культ предків. Підтвердженням цього є численні кургани, що досягають інколи 5 - 7 метрів у висоту, які найчастіше розташовувалися групами на високих місцях. Сарматські поховання є складними поховальними архітектурними спорудами. Поміж найбільш відомих є так звані «царські» кургани біля с. Пороги Вінницької області, де поховано вождя та його дружину, Соколова Могила на Миколаївщині та Ногайчинський курган у Криму. Рядові сарматські поховання містяться під невисокими курганными насипами, або є впускними чи ґрунтовими. У чоловічих могилах найчастіше знаходять кілька залізних вістер стріл, меч, точильний брусок, у жіночих - посуд, прикраси (намисто з напівкоштовних каменів чи скла, амулети, бронзові круглі люстерка, фібули-застібки тощо). Образи тварин посідали визначне місце в релігійно-культурних уявленнях сарматів. Одним з головних культів був культ коня. Поступово зображення тварин втрачають реалістичність і схематизуються.

Сарматська кераміка зроблена без допомоги гончарного круга. Основні форми посуду репрезентовані горщиками з кулястим тулубом, циліндричною шийкою, відігнутими вінцями; вони орнаментовані горизонтальними лініями, зигзагами. Пізніше з'явилися горщики з широким дном і високими вінцями. Вживалися також глеки яйце і грушоподібної форм, із циліндричними шийками, а також бронзові казани з циліндрично-конічними ніжками. Менше знайдено місцевих мисок і зовсім мало — античного посуду.

Існувало ковальське, шкіряне, деревообробне, бронзолivarне виробництва, але скіфського рівня культури вони не досягли.

Отже, скіфи й сармати зробили величезний внесок у розвиток світової культури. Очевидно, найважливіше значення культури скіфів і сарматів полягало в тому, що вона стала своєрідним містком між Азією та Європою, між давниною й сучасністю, зберігши частину рис ранньозалізного віку.

2.3. Антична культура полісів Північного Причорномор'я.

Історія античних полісів у Північному Причорномор'ї починається з другої половини VII ст. до н.е. і завершується 70-ми роками IV ст. н. е. Протягом означеного періоду представниками грецьких метрополій були засновані торгівельні факторії, які невдовзі перетворилися в грецькі міста-поліси Тіра, Ольвія, Керкінітіда, Херсонес, Харакс, Феодосія, Пантікапей та інші. На основі частини цих держав в V ст. до н. е. була створена Боспорська держава. Означений політико-економічний і культурний процес було названо грецькою колонізацією, а факторії, відповідно, колоніями. Починаючи з I ст. до н. е. античні міста-держави і Боспорська держава підпадають під вплив Риму, ведуть боротьбу із сарматами, готами, гунами та іншими народами. Якщо більшість міст-держав у IV ст. н. е. занепадає, то в Херсонесі та Пантікапеї життя продовжувалося і в середні віки.

Політико-економічний і культурний розвиток античних міст-держав пройшов ряд етапів: *архаїчний, класичний та елліністичний.*

Архаїчний – друга половина VII ст. до н. е. Колонії поки що переважно нагадують сільські поселення. Колоністи встановлюють контакти з місцевим населенням. Починають розвиватися ремесла, в найбільших полісах будуються храми та комплекси агори.

Класичний – V – I третина IV ст. до н. е. Колонії розростаються, зовні вони вже нагадують метрополії. Споруджуються укріплення, монументальні споруди, деякі поліси почали карбувати власну монету. Посилилися контакти колоній з місцевим населенням.

Елліністичний – остання третина IV – середина I ст. до н. е. В цей період помітне піднесення в різних сферах суспільного життя, а з II пол. III ст. до н. е. грецькі поліси переживають кризу, пов'язану із скіфською агресією у Криму, а також зазіханнями македонських царів. Згодом грецькі поліси потрапили у залежність від понтійського царя Мітрідата VI Євпатора.

Поряд з цим грецьку колонізацію поділяють на два періоди: *грецький і римський.*

В грецький період (середина VII – середина I ст. до н. е.) тривало виникнення й становлення полісів у Північному Причорномор'ї та Боспорського царства, зберігалися зв'язки з материковою Грецією. У житті демосу панують грецькі традиції, звичаї, культура тощо. З III ст. до н. е. стан полісів погіршується, починається розпад рабовласницького ладу, частішають напади кочовиків.

В римський період (I ст. до н. е. – 70-ті роки IV ст. н. е.) завершився процес втрати полісами політичної незалежності. Ольвія, Херсонес, Тіра та інші увійшли до складу римської провінції Нижня Мезія. У 270 р. н. е. грецькі колонії зазнали нападу готів, а ще через 100 років їх остаточно знищили гуни.

До кінця VI ст. до н. е. антична культура остаточно визріла. В полісах виникають держави. Одночасно сама антична цивілізація в Північному Причорномор'ї і отримала потрібні природні межі свого розширення.

Характерною рисою релігійних вірувань в полісах Північного Причорномор'я був політеїзм. До їх пантеону входили грецькі боги: Зевс, Афіна, Афродіта, Аполлон, Арес, Артеміда, Деметра, Діоніс, Кібела та інші.

З часом релігійні культи міст-полісів доповнюються релігійними культами місцевих племен. Ряд богів у тих і інших мали аналогічні функції. Про це повідомляє Геродот, який порівнює скіфського бога Папая із Зевсом, богиню Табіті – з Гестією, бога війни Ареса називає Ареєм.

В «Теогонії» Гесіода зазначається, що в полісах Північного Причорномор'я знали біля 33 тис. божеств. Панівним був культ Ахілла, в Пантікапеї – Афродіти, в Херсонесі – Артеміди, в Ольвії – Аполлона.

Серед дослідників античності ствердилася думка, що Ахілл є володарем Північного Причорномор'я. Після виникнення святилища на Білому (Зміїному) острові, який ще називають Левке або островом Ахілла, складалася велика кількість місцевих варіантів міфів про Ахілла. Не всі вони дійшли до наших днів, але уривки із цих переказів збереглися у творах багатьох античних авторів. Міфи про Ахілла користувалися широкою популярністю у ольвіополітів. Діон Хрисостом (XXXVI) зауважував, що всі мешканці Ольвії поважають Гомера й знають на пам'ять «Іліаду». При розкопках міста знаходять графіті-виписки із кіклічних поем.

У зв'язку із хтонічними уявленнями є повідомлення античних авторів про те, що Ахілл правив на Білому острові з паредрою. Це

асоціювалося з уявленнями про природу, що вмирає, а потім оживає. Серед дружин Ахілла були Єлена, Медея, Іфігенія, Поліксена, Діомеда, Пентеселія. На Зміїному знайдені геми із зображенням символів весільного обряду. Це артефакти із зображенням рукостискання, маку, колосу, рогу достатку тощо. Подібні геми вважалися весільними дарами. У цьому ж зв'язку згадується й левкейська гема із зображенням Ерота – символу шлюбних зв'язків «по той бік буття». В античних віруваннях Ерот вважався божком, який безпосередньо зв'язаний із потойбічним світом. Алегорична композиція, що підсумовує всі ці повідомлення, викарбувана на гемі римського часу із зображенням лані, триніжника, двох рогів достатку та рукостискання. У даному випадку маємо справу з причорноморською версією міфу: офірування дівчини, перетворення її на лань на вівтарі, перенесення на Понт, укладання шлюбу з Ахіллом та їхнє вічне щасливе життя на Білому острові.

У культурі Аполлона Іетроса з Ольвії відбулося синкретичне злиття різноманітних функцій грецького бога сонячного світла, покровителя муз і віщуна Аполлона з рисами дружелюбного стрільця, переможця різних труднощів і небезпек, спасителя і захисника від хвороб і нещастя, патрона й засновника перших полісів, розповсюджувача знань. В полісах діяли храми, присвячені цьому богу. Зокрема, у Пантікапеї в храмі Аполлону жерцями були представники архонтських родів. Храм карбував монети із зображенням Аполлона і відіграв значну роль у політичному й культурному житті.

Патронесою Херсонеса виступала Артеміда Партенос, яка теж виконувала універсальні функції. Вона була покровителькою не тільки всієї держави, а й мореплавства, рибальства, землеробства. Її образ тривалий час аж до 60-х років III ст. н. е. карбувався на монетах. Храм мав жерців, які займалися богослужінням, організацією свят і відправлення обрядів.

В полісах Північного Причорномор'я протягом означеного вище часу поряд із грецькими кльцями з'являлися кльци божеств, притаманних місцевим релігійним системам. Протягом віків релігія і кльци, як складова частина суспільно-культурного життя та основи моралі, залишалися найважливішим елементом ідеології населення античних полісів.

Чимала увага приділялася вихованню та освіті. Упродовж усієї історії їх існування пріоритетною тут була еллінська мова і писемність з її різними діалектами. Оскільки більшість міст, крім Херсонеса, засновувалися іонійськими еллінами, то в них переважав

іонійський діалект. У Херсонесі розмовляли на дорійському. Разом з тим відносини населення міст-полісів з місцевими племенами і римлянами створили умови для збагачення рідної мови. Особливо цей словниковий запас поповнився в перші століття нової ери скіфськими, сарматськими, латинськими словами, топонімами, етнічними іменами тощо.

Численні епіграфічні джерела засвідчують, що багато жителів міст і сільських поселень знали грамоту, вміли писати й читати. До нашого часу дійшло багато пам'яток офіційної лапідарної (від лат. *lapidarius* – кам'яний, камінний літопис) епіграфіки – написів, вирізьблених на кам'яних плитах, що містили державні закони, декрети, угоди тощо. Судячи з великої кількості графіті на уламках посуду, стилів (кістяних паличок для писання та інших пам'яток), можна зробити висновок, що писемність і освіта були найбільш важливими сторонами культурного життя населення цього регіону. Діти демосу одержували початкову освіту. Їх навчали читати, писати, рахувати. Відомо, наприклад, що добру освіту здобув син представника нижчих верств суспільства Біон Борисфеніт (III ст. до н. е.), згодом відомий філософ.

Поряд з початковими школами в містах-державках функціонували гімназії, які давали ґрунтовнішу освіту. Там вивчали риторіку, філософію, геометрію, географію тощо. Залишки такої гімназії, збудованої в IV – на початку III ст. до н. е., знайдено в Ольвії. Найзаможніші громадяни здобували вищу освіту в Афінах, Олександрії тощо.

Уже в період колонізації північно-причорноморські греки добре знали епос Гомера й архаїчну лірику. Про місцевих поетів маємо дуже мало свідчень. Якщо аналізувати їх літературну спадщину, то слід назвати віршовані почесні епіграми, епітафії, а також ділову прозу. Епіграми карбували на кам'яних стелах або на постаментах для скульптур. Так, у перші століття нової ери ольвійські поети писали епіграми на честь своїх обожнених героїв, зокрема, Ахілла. У Борисфені також знайдено мармурову плиту (II ст. н. е.) з восьмирядковим гімном на честь цього бога.

З літературних пам'яток найбільше збереглося ділової прози. Тут перше місце посідають декрети й постанови, закони, присяги, договори з іншими державами, накази, листи, складені переважно за грецькою формою. Найбільше таких декретів знайдено в Ольвії. З літературної точки зору найбільший інтерес становлять унікальні елліністичні декрети на честь Протогена і Діофанта, присяга

херсонесців, деякі оригінальні ольвійські декрети II ст. н. е. У них простежуються характер і манера індивідуальної творчості, вміння розповісти про значні події чи дії.

У полісах Північного Причорномор'я було досить поширене листування. За відсутності і дорожнечі пергаменту й папірусу використовували уламки кераміки, свинцеві пластини тощо. Такі листи знайдено в Березані, Ольвії, Керкінітіді та ін. (VI-V ст. до н. е.).

Великого значення в грецькому суспільстві надавали фізичному вихованню. У картинах тих часів згадується багато різних видів спорту, з яких проводилися змагання (біг, метання диска, списа та м'яча, гімнастика, кулачні бої, плавання, кінні змагання, стрільба з лука). Наприклад, з ольвійського напису IV ст. до н. е. відомо, що один з лучників пустив стрілу на 282 оргії (521,7 м). У Північному Причорномор'ї є знахідки панафінейських амфор, якими нагороджувалися переможці спортивних змагань в Аттиці (Афіни). Юнаки з Північного Причорномор'я рано включалися в суспільно-політичне і військове життя.

Політика, релігія, міфологія, освіта були тісно поєднані з раціональним теоретичним мисленням та літературною творчістю. В містах-державках Північного Причорномор'я набули слави вчені - історики, філософи, хроністи. Інтерес до історії й філософії не затухав протягом усього розвитку античних полісів. У своїх натурфілософських поглядах вчені того часу поєднували логічну аргументацію, абстрактно-математичне мислення з художньо-інтуїтивним осягненням світу як космосу.

До відомих учених належить історик Сіріск, який жив у II ст. до н. е. в Херсонесі і описав історію свого міста. Він був увінчаний золотим вінком і на його честь видано почесний декрет. На цей час припадає життя вже згаданого ольвіополіта філософа Біона Борисфеніта та боспорянина філософа Смікра. Він уславився справедливістю. Як і Сократ, викладав своє вчення на перехрестях доріг, де завжди скупчувалися люди. Відомим філософом був і Сфер Боспорський, який досяг великих успіхів у науках. Сфер написав близько 40 праць на різні теми: «Про світ», «Про основи», «Про атоми і образи», «Про царську владу», «Посібник з діалектики» тощо.

Населення Північного Причорномор'я надавало великого значення медицині. Безліч медичних інструментів з бронзи, срібла, кістки (пінцети, гачки, зонди, голки, ложечки тощо.) знайдено при розкопках полісів (див. зображення нижче). Їх зображували також на надмогильних стелах. Лікарі вміли лікувати рани, опіки, різні

хвороби, робити хірургічні операції. В Ольвії відкрито залишки аптеки, де знайдені мініатюрний керамічний посуд в якому, певно, були різні ліки. Відомі спеціальні лікувальні заклади, де проводилося зцілення за допомогою сну, гіпнозу, грезей.

В полісах Північного Причорномор'я, як правило оточених потужними фортечними мурами та вежами, була добре розвинена архітектура. Творчим надбанням античних архітекторів стала розробка прямокутного планування міст. Житлові будинки об'єднувалися в квартали, вулиці перетинались під прямим кутом, дороги мостили каменем, вздовж яких прокладали водогони.

Однією з найважливіших особливостей містобудування була наявність великої кількості колонад різного призначення: стої, портики тощо. Створювали й декоративні прикраси споруд – міські брами, фонтани тощо. Майдани мали чітку квартальну структуру де зводили будівлі для гімнасій, театрів, магістратур тощо (див. зображення).

Для полісів Північного Причорномор'я характерною була наявність храмів. Є дані про храми на честь Аполлона в Ольвії та Пантікапеї, Зевсу, Кібелі, Гермесу, Посейдону, Деметрі, Афродіті та ін. Храм Аполлона в Пантікапеї був збудований на пагорбі (нині гора Мітрідат) мав шість колон, довжину фасаду 20 м, площу – 800-1000 кв. м., двосхилий дах. На жаль цих архітектурних шедеврів в Україні не збереглося. Тут ми скористаємося порівняльним аналізом, який зробив у своїй праці І.А.Дида. Характеризуючи забудову міста Пантікапеї автор зазначає, що вона була 1 – 2-поверхова, будинки виходили на вузькі вулиці глухими стінами. Над містом здіймався монументальний акрополь.

Використовуючи свідчення давньогрецького географа та історика Страбона, І.А. Дида пише, що Пантікапейський акрополь стояв на дуже мальовничому місці, який домінував над краєвидом, і, особливо, його головна будівля – шестиколонний храм Аполлона, побудований в іонічному ордері. Храм стояв на мисі гори, на якій розташовувався акрополь, так що його добре було видно з усіх боків і здалеку. Замок займає верхню частину гори та сприймається силуетом.

Пантікапейський храм Аполлона був побудований в першій половині V ст. Вважають, що формування палацового ансамблю на акрополі Пантікапея розпочалося в архаїчні часи, не пізніше, як в VI ст. до н. е.

І.А.Дида зауважує про велику подібність, і аналогічність принципів, покладених в основу архітектурного вирішення акрополя в Пантікапеї та акрополя в Афінах. У обох цих комплексах архітектурну

композицію цілості звернено не в середину, а до зовнішнього простору. Він також наводить ілюстрацію реконструкції означеного акрополю.

Високого рівня досягло будівництво і декоративне оформлення поховальних склепів. Пам'ятки цього типу відкрито в Пантікапеї. Тут уже в IV ст. до н. е. зводили ці споруди. Найяскравішими пам'ятками цього напрямку є розписи склепів на Васюринській горі. Особливе місце серед них належить склепу богині Деметри. Розписи в склепі було виконано фресками. Крім картини Деметри, в ньому були зображення фігур Гермеса, німфи Каліпсо, Плутона, птахів, звірів, квітів, листя, орнаменти.

Це свідчить про те, що мистецько-естетичне начало відіграло значну роль у світогляді населення полісів. Провідне місце в розвитку мистецтва належало живопису в якому простежуються два основних напрями: сакральний і наївно-реалістичний. Крім образів божеств, митці зображували вершників, обожнюваних небіжчиків тощо. Художній рівень картин невисокий, стиль живопису має умовний характер, проте він цінний тим, що розкриває життя, заняття, побут населення античних полісів. Майстри використовували найпростіші художні засоби відображення: силует і контур, фас і профіль, червонувату, білу, зелену, чорну фарби. З часом у розписах відтворюється рухливість фігур, драматизм. В живопису переважають квітковий та інкрустаційний стилі.

Серед сюжетів живопису перших століть нової ери особливу увагу привертає зображення майстерні живописця на стінках саркофага в Пантікапеї, в якому, певно, був похований сам художник. Його зображено в процесі роботи. Він сидить перед мольбертом, тримаючи в правій руці металевий стрижень, на коліні – розкритий ящик з фарбами. Портрети в рамках розвішані по стінах. Це поки що єдине в Північному Причорномор'ї свідчення про існування станкового портретного живопису.

Велику мистецьку цінність становлять надмогильні пам'ятники. Вони являли собою мармурові або вапнякові стели, увінчані карнизом або фронтоном з певними написами. З III ст. до н. е. на них зустрічаються рельєфи із образами небіжчиків, іноді їх родичів. Цікавими є стели IV-III ст. до н. е., в розписах яких переважають традиції грецьких метрополій.

Уже в епоху архаїки формуються основні типи монументальної скульптури – образи оголених юнаків-атлетів – куриси та їх аналоги, що зображували дівочі фігури – кори. За функціонально-тематичним

призначенням скульптури поділяються на чотири підгрупи: сакральну, надмогильну, портретну і декоративну. У різні періоди розвитку полісів сакральна скульптура мала власну тематику і своєрідні стилістичні риси.

Скульптури виготовлялись із вапняку, мармуру, теракоти, бронзи, дерева і рідкісних металів і використовувалися для прикраси храмів, громадських будівель та в якості надгробних пам'ятників. Скульптури фарбували, розписували брови, очі, губи, волосся, одяг тощо. Сюжетами багатьох скульптур були міфологічні сцени, а також повсякденне життя. Скульптури у натуральну величину з'являються близько 650 до н. е.

Відомі творіння видатних давньогрецьких скульпторів Фідія, Скопаса, Праксителя, Лісіппа та ін. Наприклад, до школи Фідія належить мармурова голова Зевса з Ольвії, цікавою є ольвійська статуетка Афіні III ст. до н. е. – копія з відомої елліністичної копії статуї Афіні.

Твори, що відносять до школи Скопаса – поліхромна мармурова голова Геракла з Пантікапея, голова Кібели і юнака з Херсонеса та голова Зевса з Ольвії. За ознаками стилю школі Праксителя близькі мармурові статуї Діоніса і музи IV ст. до н. е. з Пантікапея і Ольвії. Однак найпоширенішими були мармурові та теракотові копії Афродіти цього майстра.

Знайдені також скульптури або їх рештки тварин і птахів в Ольвії, Пантікапеї та ін. Їх скульптури мали символічне значення. Орел вважався царем тварин і ототожнювався з джерелом світла, родючості і безсмертя. Лев – символ мужності. Бик – уособлення Зевса.

В Ольвії знайдено найбільше пам'яток привізної та місцевої скульптури. Серед них образ Аполлона був найпоширенішим. Усі курси з Ольвії представляли статуарний, широко розповсюджений у Середземномор'ї тип строго фронтальної фігури юнака з ідеалізованим обличчям. У V-IV ст. до н. е. домінуючим був імпорт скульптури з Афін. Але в елліністичний період в Олександрії, Пергамі, Родосі та інших містах були організовані нові скульптурні школи і Афіні втрачають домінування. Серед скульптур кінця IV - II ст. до н. е. вирізняються вироби олександрійської, пергамської, родоської шкіл. До олександрійської школи, що продовжувала традиції грецького мистецтва IV ст. до н. е. і створювала нові, належать мармурові голови Гігієї з Пантікапея, Асклепія, Ерота та комплекс скульптур з Ольвії.

Найчисленнішими культовими скульптурами були невеликі статуетки і рельєфи, що зображують Артеміду, Афіну, Кібелу, Діоніса. Більшість цих творів походить із західнопонтійських міст і, оскільки вони користувалися масовим попитом, виготовлялись цілими серіями і тому не мали особливих художніх якостей. Їм притаманний узагальнено-схематизований показ релігійно-міфологічної сцени або окремого образу, де основна увага надавалася ідейному змісту. Відсутність пластичної виразності фігури людини пояснюється, певно, як масовим виробництвом, так і взагалі поступовим занепадом культури.

Значну роль у житті греків відігравав театр. Збереглися різноманітні свідчення про театри Ольвії, Херсонеса, Пантікапея та ін. Серед знахідок, що підтверджують любов греків до театральних вистав, слід назвати численні статуетки акторів і керамічні зменшені моделі театральних масок. Театральні вистави в Ольвії ставилися вже в першій половині V ст. до н. е. Згадки про театр вміщені в декількох ольвійських декретах. Досліджені рештки театру Херсонеса, який функціонував з кінця III ст. до н. е. до VI ст. н. е. Він мав близько трьох тисяч місць. Знайдений напис свідчить про проведення в ньому літературно-музичних змагань, про показ трагедії, комедії, сатиричної драми. Тут ставили твори грецьких драматургів і місцевих авторів. Найбільшою популярністю користувалися трагедія Еврипіда «Іфігенія в Тавриді», Софокла «Скіфи», Антифана «Скіфи і таври».

Полюбляло грецьке суспільство й музику. Джерела засвідчують, що з дитячих років населення міст-держав не лише слухало музику й співи, а й само навчалося грати на лірі, флейті кіфарі, арфі, аулосі, органі, сурмі, трубі. Музична освіта входила до шкільної програми. Спів був обов'язковим під час багатьох релігійних свят, весільних обрядів тощо. На святах відбувалися музичні агони (змагання) до початку яких проводилися за участі вчителів спеціальні уроки. Про це свідчать епіграфічні пам'ятники.

Високого рівня культури в полісах Північного Причорномор'я набули ремесла: ткацтво, виробництво кераміки, склоробне, деревообробне, косторізне, шкіряне виробництва, карбування монети тощо. У Пантікапеї археологами знайдені і досліджені знаряддя праці ювелірів - глиняні тигли та форми для плавлення золота. Ювеліри виготовляли справжні шедеври: золоті діадеми, золоті намиста з різноманітними підвісками, срібні браслети. Вироби різних ремесел грецьких міст-держав не мають аналогів серед народів Східної Європи. Їх рівень справив значний вплив на сусідні племена й народи,

що населяли тоді територію України. Досягнення різних ремесел отримали подальший розвиток у пізніші часи.

Роль античних держав-полісів полягала у тому, що вони сприяли подальшому прискоренню економічного, політичного і культурного розвитку етносів України.

Питання для самоперевірки і засвоєння матеріалу

1. Які основні особливості розвитку культури в первісну добу? Які фактори вплинули на формування первісної культури?
2. Дайте характеристику періодизації розвитку культури в первісну добу.
3. Назвіть головні археологічні культури, які були виявлені археологами на терені сучасної України.
4. Доведіть обумовленість технічної культури доби палеоліту.
5. Яка культурно-історична епоха (історичний тип культури) пов'язана з поняттями «античний», «античність»? Що означає поняття «антична культура»? Які її характерні риси і особливості?
6. Дайте характеристику періодів культурного розвитку в античних полісах Північного Причорномор'я.
7. Розкрийте особливості містобудування і архітектури у полісах Північного Причорномор'я.
8. В чому особливості мистецтва у полісах Північного Причорномор'я?

Навчально-методична література:

* Абрамович С.Д., Чикарькова М.Ю. Світова та українська культура: Навчальний посібник. – Львів, 2004. – 354 с.

* Безклубенко С.Д. Теорія культури: Навчальний посібник. – К.: Київський національний університет культури і мистецтв, 2002. – 324 с.

* Бесов Л. М. Історія науки і техніки: Навчальний посібник. 3-є вид., переробл. і доп. – Х.: НТУ «ХП», 2005 – 376 с.

* Історія світової і української культури: Підручник для вищ. закл. освіти / В. А. Греченко, І. В. Чорний, В. А. Кушнерук, В. А. Режко. – К.: Літера ЛТД, 2005. – 464 с.

* Кордон М. В. Українська і зарубіжна культура: Курс лекцій. – К.: ЦУЛ, 2003. – 508 с.

* Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня культура України: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1992. – 247 с.

* Чмихов М.О. Давня культура: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1994. – 288 с.

* Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури: Навч. Посібник. – К.: Кондор, 2006. – 264 с.

Джерела:

* Анохин В. А. Античные монеты Северного Причерноморья. – Николаев: Возможности Киммерии, 1997. – 16 с .

* Античная скульптура: Из собрания Керченского государственнй историко-культурного заповедника. – К.: Мистецтво, 2004. – 156 с.

* Античный театр в Херсонесе Таврическом=Ancient Theatre in Tauric Chersonese / Национальный заповедник “Херсонес Таврический” / М.І. Золотарьов (авт. текста). – Симф.: Бизнес- Информ, 2000. – 16 с.

* Антологія українського міфу: Етіологічні, космогонічні, антропологічні, теогонічні, солярні, лунарні, астральні, календарні, історичні міфи: У 3-х тт. / В. Войтович (зібрав, упоряд.). Т.2: Тотемічні міфи. – Т.: Навчальна книга, 2006. – 596 с.

* Геродот. Історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 576 с.

* Історія української культури: Зб. матеріалів і документів / За ред. С.М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. – К.: Вища школа, 2000. – 240 с.

* Історія світової релігієзнавчої думки: Хрестоматія / Автор та упор. В. І. Лубський, В. М. Козленко, Т. Г. Горбаченко. – К.: Либідь, 1999. – 258 с.

* Плиний Старший. Естественная история (фрагменты). «Античная география» / Сост. проф. М.С.Боднарский. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1953. – 638 с.

* Птолемей Клавдий. Альмагест: Математическое сочинение в 13 книгах / Пер. И.Н.Веселовского // Руководство по географии. Книга третья. Глава V. Положение европейской Сарматии. – М.: Наука, 1998 – 394 с.

* Страбон. География (Пер. Г. Стратаковского). – М.: Наука, 1994. – 315 с.

* Хвойко В. Каменный век Среднего Поднепровья. // Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве. – К., 1901. – С.54- 67.

Додаткова література:

* Асеев Ю. С., Баран В. Д., Баранов І. А., Белозор В. П., Бессонова С. С. Історія української культури: У 5 тт. Т.1: Історія культури давнього населення України. – К.: Наукова думка, 2001. – 1134 с.

* Березанська С.С., Гладилін В.М., Гладких М.І., Котова Н.С., Круц В.О. Давня історія України: В 3-х тт. / НАН України; Інститут археології; П.П. Толочко (ред. кол.). Т.1: Первісне суспільство. – К.: Наукова думка, 1997. – 558 с.

* Бессонова С.С., Гаврилюк Н.О., Зубар В.М., Крапивіна В.В., Крижицький С.Д. Давня історія України: В-х 3 тт. / НАН України; Інститут археології; П.П.Толочко (ред. кол.). Т.2: Скіфо-антична доба. – К.: Наукова думка, 1997. – 494 с.

* Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація. 2-ге вид. – К.: Академперіодика, 2003. – 184 с.

* Дида І. А. Про пов'язання архітектурного вирішення Афіньського акрополя і монументальних комплексів Північної Припонтиди. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2008. – 48 с.

* Даниленко В.М. Енеоліт України. – К.: Наукова думка, 1974. – 234 с.

* Даниленко В. М. Кам'яна Могила. – К.: Наукова думка, 1986. – 183 с.

* Енциклопедія трипільської цивілізації: В 2-х тт. /Н.Б.Бурдо, М.Ю. Відейко, В.О.Дергачов, В.П.Дудкін та ін.; Л.М.Новохатько (гол. редкол.). – К.: Тов. «Укрполіграфмедіа», 2004. – Т.1. – 704 с.

* Залізняка Л. Л. Первісна історія України. – К.: Аратта, 1999. – 348 с.

* Ліндсей Д. Коротка історія культури: Від доісторичних часів до доби Відродження. В 2-х тт. – К.: Мистецтво, 1995. Т.1. – 240 с; Т.2. – 256 с.

* Михайлов Б.. Каменная Могила – подземный «эрмитаж» Приазовья. К.: «Такие sprawy», 2005. – 140 с.

* Недопако Д. П. Литейное дело в Украине с древнейших времен до эпохи Киевской Руси // Киевский политехнический институт. Сборник научных и методических трудов КПИ. – К., 1994. – Ч.1. – С. 88-92.

* Телегін Д.Я., Потехіна І.Д. Кам'яні боги мідного віку України. – К., 1998. – 46 с.

* Ткачук Т. М. Знакова система трипільської культури. // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 91-100.

* Уманцев Ф. С. Мистецтво давньої України: історичний нарис. – К.: Либідь, 2002. – 328 с.

* Фартушний А. А. Українська культура. Ч.1. Культура передісторичної доби. Культура Київської доби. Культура Галицько-Волинської держави. – Л.: «Львівська політехніка», 1999. – 112 с.

Лекція 3.

КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ, ГАЛИЦЬКО – ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

- 3.1. Соціально – історичні умови становлення і розвитку культури Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.
- 3.2. Мова, писемність, освіта, науково-технічні знання.
- 3.3. Література і фольклор.
- 3.4. Містобудування та архітектура. Особливості галицької архітектури.
- 3.5. Живопис та декоративно-прикладне мистецтво.

3.1. Соціально – історичні умови становлення і розвитку культури Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.

Культура Київської держави – яскраве та багатогранне явище, що стало наслідком тривалого процесу внутрішнього розвитку східнослов'янського суспільства і увібрало все краще від своїх слов'янських предків та від світової цивілізації.

В історії Київської Русі умовно можна виділити *дві культурні епохи*:

- 1) дохристиянська;
- 2) після запровадження християнства в 988 р.

Виключно вагомою є те, що культурогенез та державотворення на заселених східними слов'янами землях йшли о тій порі рука в руку. Вони зумовлювались внутрішніми причинами, відбувалися без примусу і обмежень із зовні та йшли природним шляхом. Високий злет культури Київської Русі був зумовлений суттєвими зрушеннями у різних сферах суспільного життя – розвитком феодальних відносин, становленням давньоруської державності, відокремленням ремесла від сільського господарства, виникненням міст, поживаленням торгівлі, активізацією та розширенням міжнародних контактів, запровадженням християнства та ін.

Запровадження християнства на Русі сприяло зміцненню державності, розповсюдженню писемності, створенню визначних пам'яток

літератури. Під його впливом розвивалися живопис, кам'яна архітектура, музичне мистецтво, розширювалися і зміцнювалися культурні зв'язки Русі з Візантією, Болгарією, країнами Західної Європи.

У процесі поширення та утвердження християнство на Русі поступово втрачало візантійську форму, вбираючи в себе елементи місцевих слов'янських звичаїв, ритуалів, естетичних запитів східних слов'ян. Візантійські церковні канони поступово пристосовувалися до особливостей давньоруського етносу.

Феномен культури Київської Русі мав такі характерні риси та особливості:

1. Домінуючий вплив християнської релігії на розвиток матеріальної і духовної культури.

Церква стала своєрідним центром, у якому органічно синтезувалися витвори майстрів різних культурних сфер – архітектури, живопису, музики, скульптури, літератури. Так само як релігія була поставлена на службу державі, культура мала служити церкві, свідченням чого є абсолютне домінування у мистецтві біблійних сюжетів, у літературі – релігійної проблематики, в архітектурі – культових споруд.

2. Запозичення та творче переосмислення візантійських традицій, знань та канонів.

Християнство, надавши імпульсу державотворчим та культурним процесам на Русі, сприяло поширенню візантійського впливу в різних сферах суспільного життя і в культурі. З часом почали виявлятися глибинні давньоруські основи. У літературі з'являється емоційне і пристрасне, яке не мало аналогів ні у візантійській, ні у європейській літературі «Слово о полку Ігоревим». З XI ст. у церковному живописі все частіше зустрічаються світські сюжети, релігійні композиції наповнюються образами реальних людей, побутовими сценами, набувають національних рис.

Матеріальним уособленням поєднання візантійського стилю і місцевих традицій є Софійський Собор у Києві, його фрески. Значна кількість овальних куполів (бань) у кам'яних храмах є виявом впливу дохристиянських традицій спорудження капищ (язичницьких культових споруд).

3. Існування на Русі дохристиянського культурного середовища.

Деякі елементи (висока культура плужного землеробства, керамічне та емалеве виробництво, певні будівельні навички) черня-

хівської та зарубинецької слов'янських культур (перша половина I тис. н.е.) відродилися і розвинулися за часів Давньоруської держави.

Ще у дохристиянський період східні слов'яни мали свою писемність, в них існувала самобутня культура – декоративна і фігурна різьба, орнаментальне і відтворне малярство, ювелірство і мистецтво щоденного вжитку.

Літописна інформація про будову палаців княгині Ольги, а також відкриття монументальної архітектурної споруди, зведеної майже на 50 років раніше славнозвісної Десятинної церкви у самому центрі київського дитинця, переконливо свідчать про те, що ще в дохристиянський період слов'яни мали високий рівень ремесла, певну його спеціалізацію, які давали змогу створювати монументальні споруди на основі синтезу власного досвіду та архітектурних впливів сусідніх народів.

4. Форсоване піднесення культури, поява нових культурних явищ.

Слід також пам'ятати, що культура не буває однорідною, а складається з різних субкультур, носії яких займають різне місце у суспільному організмі, мають різні можливості, зв'язки, потреби. Ці субкультури в науці отримали назву елітарної («дружинної») та народної (фольклорної, сільської) культур. На Русі IX-X ст. яскраво засвідчений феномен «дружинної культури», тісно пов'язаний з етнічною неоднорідністю оточення перших руських князів. Її характер простежується в костюмі, озброєнні, ужитковому мистецтві, поховальному обряді тощо.

У процесі формування культури Київської Русі суттєвого значення набув зовнішній фактор, що в свою чергу стимулювало внутрішні творчі імпульси.

Вплив художньої культури Хазарії (з УПІ – IX ст.) особливо помітний на Лівобережжі Дніпра. Металеві деталі костюма: сережки, напівсферичні бляшки, бубонці, пряжки «аварських» типів, браслети з потовщеними кінцями демонструють деталі «варварського» убору племінної верхівки. Вони вказують на східні впливи на мистецтво слов'ян до або ранне державного періоду. Хазарський каганат та найбільш численні й розповсюджені колонії купців-рахдонітів, які вели жваву торгівлю в багатьох центрах

Східної Європи, впливали на розвиток її культури до середини X ст.

Вплив культури арабського Сходу та інших ісламських країн помітний в першу чергу у побуті знаті. Це – зовнішня розкіш, звичаї дарувати шовкові тканини, поясні прикраси, дорогоцінний посуд, срібло. Ісламські ремісники виготовляли в містах Русі прикраси за східними зразками. Цей вплив пов'язаний і з прийняттям ісламу Волзькою Булгарією, яка мала сталі зв'язки з Руссю. Проте, вплив Сходу на культуру Русі після 988 р. був обмежений з релігійних причин.

Зв'язки Русі та Скандинавії набули характеру діалогічного обміну досягненнями. У скандинавському ремеслі поширювалися мотиви давньоруського стилю а, водночас, у центрах Наддніпрянщини йшли засвоєння та переробка північного стилю. Через територію Русі до Скандинавських країн йшов широкий транзит східного монетного срібла, а на самих дірхемах виявлені давньоруські й рунічні написи.

Зв'язки з Візантійською імперією набули регулярного характеру після укладення низки міждержавних договорів IX-X ст., а також унаслідок стабілізації внутрішнього життя в імперії з другої половини IX ст. Після державного прийняття християнства в Києві з'являються візантійські майстри різноманітних фахів. Різко зросли зв'язки та імпорту, в тому числі численних пам'яток художнього ремесла.

Простежуються зв'язки із Закавказзям і Східним Середземномор'ям через вірменські колонії. Окремо відзначимо речі, привезені паломниками зі святих місць: хрести, ікони, ампули.

Становлення давньоруської культури проходило також і під постійним впливом країн Центральної і Західної Європи, Балкан. Особливо слід відзначити на ранніх етапах моравські впливи. Розквіт культурних зв'язків з країнами Західної Європи припадає на другу половину XII ст., що пов'язано з виробництвом в цей час художніх ремісничих витворів як в різних центрах Німеччини, Франції та Італії, так і Русі.

В першій половині X ст. формується власна культура нового типу, найбільш орієнтована на досягнення високої культури Візантії. Але й всі інші європейські країни брали за приклад саме візантійські взірці. Вирішальну роль у формуванні культури Русі відігравали релігійні, філософські, естетичні уявлення, запозичені з

Візантії після 988 р. Зміна орієнтації з «язичницької» культури на християнську пов'язана з реформами Володимира Великого.

Отже, феномен культури Київської Русі сформувався на основі місцевих традицій під впливом умов соціально-історичного буття і творчого переосмислення та засвоєння досягнень світової культури, що дало змогу розширити культурні горизонти, змістовно збагатитися, але при цьому зберегти власну самобутність і не відірватися від живильних коренів рідної землі.

Культура Київської Русі посідала значне місце в культурному житті Європи й активно впливала на процеси розвитку європейської і світової культури. З князями Київської Русі підтримували політичні, економічні, культурні та родинні зв'язки правителі Візантії, Франції, Німеччини, Швеції, Данії, Польщі.

Таким чином, культура київської Русі виступала як частина єдиної середньовічної цивілізації, підпорядкована тим закономірностям, які були властиві останній, незалежно від національних особливостей та специфіки.

Яскравою сторінкою давньоруської культури стала культура Галицько-Волинського князівства – друга за часом виникнення, за питомою вагою і багатством складова духовного життя давньоруського суспільства. Здобутки в галузі культури, що пов'язані з Києвом, були продовжені, а де в чому органічно доповнені і збагачені після його занепаду культурою Галицько-Волинських земель.

Золоту добу західноукраїнська культура переживає за князювання Данила та Василька Романовича та Володимира Васильковича. Завдяки своєму географічному становищу й живим зв'язкам з європейським Заходом західноукраїнська держава витворює в собі культуру, дещо відмінну від киево-чернігівської.

Романський стиль, що тільки злегка торкнувся образотворчості Східної України, виступає на західноукраїнському ґрунті виразніше. В архітектурі, наприклад, створюється синтетичний візантійсько-романський тип, який простежується також у різьбі, малярстві, й в прикладному мистецтві.

Особисті політичні і династичні контакти княжої еліти Галицько-Волинської держави зумовили широке використання в княжому середовищі митців з Візантії, Німеччини, Польщі та Угорщини.

Вагому роль у становленні і розвитку галицько-волинської культури відіграли також київські майстри.

Таким чином, культура Галицько-Волинських земель була видатним явищем у духовному житті давньоруського суспільства. Саме галицько-волинські землі після занепаду Київського князівства внаслідок монголо-татарської навали підтримали, зберегли й передали наступним поколінням ті здобутки в галузі культури, релігійного життя, військової справи, науки, освіти, мистецтва, будівництва, архітектури, літератури, які мала Київська Русь.

3.2. Мова, писемність, освіта, науково-технічні знання.

Мова – одне із найбільших культурно-духовних надбань етносу, оскільки в ній акумулюються його знання про навколишній світ і про себе. До того ж вона – найголовніша з визначальних прикмет етнічної спільності, тому з'ясувати походження певного народу неможливо без дослідження історії його мови.

Сучасні слов'янські мови, які утворюють три виразні підгрупи – східнослов'янську, західнослов'янську та південнослов'янську, розвинулися з праслов'янської (спільнослов'янської) мови. В свою чергу, праслов'янська мова сформувалася на ґрунті праїндоевропейської (спільноєвропейської), яка дала початок кільком групам мов, що утворюють індоевропейську сім'ю, в яку крім слов'янської групи, входять кельтська, романська, германська, балтійська, індійська, іранська та інші групи, грецька, албанська та інші мови.

Багато лінгвістів не визнають існування єдиної давньоруської живої розмовної мови, але всі фахівці сходяться на тому, що східні слов'яни XI – XIII ст. мали спільну писемно-літературну мову: або давньоруську, або старослов'янську (церковнослов'янську) чи обидві разом.

Питання виникнення і формування давньоруської писемно-літературної мови та визначення її основи є об'єктом роздумів і конкретних досліджень вже понад 150 років.

У формуванні давньоруської писемної мови старослов'янській (церковнослов'янській) мові належала важлива роль, адже це були генетично споріднені мови. Вирішальною умовою виникнення і

формування давньоруської писемно-літературної мови було об'єднання всіх східнослов'янських племен у єдиній державі.

Широкою матеріальною базою давньоруської літературної мови стало живе мовлення східних слов'ян X-XI ст., яке характеризувалося спільністю багатьох елементів фонетики, граматики й фразеології.

Провідна роль Києва в формуванні ранньофеодальної держави і географічно центральне положення столиці сприяли виділенню старокиївського (полянського) говору на роль основи літературної мови.

Проте єдність давньоруської літературної мови не розуміємо як моноліт. В міру нагромадження нових специфічних рис діалектів регіонів Київської Русі йшов процес вироблення регіональних варіантів давньоруської писемно-літературної мови. Найяскравішими, видається, були південний, який умовно називаємо русько-українським, та північний – русько-словенський (новгородський).

В збережених оригінальних текстах XI ст. давньоруська писемно-літературна мова виступає із власним відносно впорядкованим правописом. Давньоруська літературна мова була мовою державною, адже нею велося діловодство в великокнязівській канцелярії та в канцелярії удільних князів.

У церковній сфері, насамперед у богослужінні, в Русі XI – XIII ст. панівною була старослов'янська мова, творцями якої були Кирило та його брат Мефодій. Старослов'янська мова була багатою, високорозвиненою, диференційованою у стильовому відношенні. Її було визнано в Європі поряд із латинською й грецькою як знаряддя духовної культури. Вона вже мала понад столітню традицію.

Таким чином, *в Київській Русі співіснували, активно й плідно взаємодіяли дві літературні мови: старослов'янська, яка обслуговувала потреби християнської релігії (літургія, обряди, проповіді, життя тощо), та давньоруська, що функціонувала в світських колах (юридичні акти, листування офіційне та приватне, літописи, художня література).*

Обидві літературні мови Русі X – XIII ст. – давньоруська писемно-літературна і старослов'янська (церковнослов'янська) східнослов'янської редакції – були могутніми знаряддями духовної культури й об'єднуючим чинником у державі. Органічним

продовженням південного (русько-українського) варіанту давньоруської літературної мови була українська писемно-літературна мова наступних століть. Своє продовження знайшов і північний варіант старослов'янської мови східнослов'янської редакції.

Основою розвитку культури будь-якого суспільства або держави, показником її рівня завжди була писемність. Археологічні джерела дають можливість віднести час оволодіння неупорядкованим письмом до IX ст.

Болгарський письменник початку X ст. чорноризець Храбр вирізняє три періоди розвитку слов'янської писемності. Спочатку, коли слов'яни були язичниками, вони не мали книжок, а для ворожіння і лічби користувалися «чертами і різамі» (рисками і зарубками). Це були найпростіші календарні чи родові знаки, знаки власності тощо – піктографічне письмо, яке виникає приблизно у середині I тис. н.е.

Пізніше намагалися записувати слов'янську мову за допомогою грецьких та латинських літер (про це свідчить абетка XI ст. на стіні Софійського собору в Києві, що складається з 27 літер – 23 грецькі літери та слов'янські Б, Ж, Ш, Щ).

Третій період розвитку слов'янської писемності Храбр пов'язує вже з «устроєнием» абетки Кирилом.

Проблема виникнення слов'янської писемності досі не вирішена. Більшість фахівців вважає, що Кирило під час своєї місії до Моравії для точної передачі фонетики слов'янської мови створив у 863 р. нову абетку – глаголицю. На теренах Першого Болгарського царства, можливо учнями братів Кирила та Мефодія, глаголична система була перероблена. Серед 43 літер кирилиці 19 відповідали слов'янським звукам.

Нова абетка витиснула глаголицю із східних регіонів Першого Болгарського царства і звідти була перенесена на Русь. З часом, після остаточної перемоги та поширення на цих землях вона набула назви – кирилиця. Давні автори часто володіли обома системами.

Після офіційного запровадження християнства на Русі в 988 р. вдосконалене слов'янське письмо – кирилиця – набуло особливого поширення.

Про наявність писемності на Русі задовго до офіційного хрещення держави свідчать договори з греками 911 і 944 р., в яких

містяться вказівки на те, що обидві держави розв'язували різні спірні питання «не тільки на словах, а й на письмі»; літописне повідомлення про знахідку Кирилом у Корсуні (Херсонесі) Євангелія і Псалтиря, написаних «руськими письмены», а також зустріч з чоловіком, який говорив цією мовою.

Про поширення писемності на Русі яскраво свідчать графіті (написи, що продряпані) на стінах давніх будівель. Кількість відкритих київським дослідником С.О.Висоцьким графіті на стінах Софійського, Успенського, Печерського та Михайлівського Видубицького соборів, Кирилівської церкви, церкви Спаса на Берестовім та на Золотих воротах налічує декілька сот стародавніх записів, починаючи з XI ст.

Серед них – поминальні та пам'ятні записи про відвідини собору, написи до фресок, побутові написи та малюнки. В своїй сукупності вони дають уявлення про грамотність давньоруських прочан. Частина написів мають історичний характер і навіть доповнюють повідомлення літописців.

В першу чергу, це запис про смерть Великого князя Ярослава Мудрого, що уточнює літописну дату – 20 лютого 1054 р. (графіті на стінах Софійського Собору): «В [лето] 6562 місяця февраля 20 кончина царя нашого...»; напис про чотирирічне князювання в Києві Святослава Ярославича; про мир, укладений на Желяні (під Києвом) князями Святополком Ізяславичем, Володимиром Мономахом й Олегом Святославичем.

Особливо важливі датовані графіті – написи, де автор записував рік. Вони допомагають зрозуміти, як змінювалось з часом написання давньоруських літер, особливості мови та фонетики.

Написи на стінах храмів, побутових та інших предметах, писала, окремі елементи книг вказують на достатньо значне поширення писемності не тільки серед князів і духівництва, а й серед ремісничо-торгових верств населення в X – XIII ст. Знання грамоти вимагала й торгівля, й окремі ремісничі спеціальності.

Писемність, як основний компонент культури, була для Київської Русі могутнім фактором, засобом загального культурного розвитку всієї країни, розвитку самосвідомості.

Запровадження християнства викликало нагальну потребу і в освічених священниках, і в книгах, й дало могутній поштовх поширенню освіти на Русі.

Причини, що сприяли поширенню освіти на Русі:

1. Про освіту турбувались не лише і не стільки церковники, а й князівська (світська) влада. І ініціатива тут часто була за князями (в той час, коли в Європі освіта була в руках церкви). Перші школи відкриті в 988 р. Володимиром при Десятинній церкві (30 учнів), 1030 р. Ярославом мудрим в Новгороді і в 1037 р. в Києві (двірцева школа);

2. Навчання в школах Давньої Русі проводилося рідною (слов'янською) мовою (на Заході – латинню);

3. На Русі великого розповсюдження набрала нова форма освіти – самоосвіта – майже невідома на Заході того часу;

4. Школи в Давній Русі були більш доступними для простих людей, хоч, зрозуміло, мова про всеобуч не йде (школи грамоти);

6. На відміну від Європи освіта в давній Русі була доступна для дівчат. В 1086 р. Ганна Всеволодівна відкрила жіночу школу в Києві, такі ж школи були відкриті в Суздалі, Полоцьку. Ряд джерел засвідчує високу освіченість жінок, насамперед, у князівських верхах. Це піднімало престиж київського двору серед монархів Європи. Взагалі, поширення християнства дещо поліпшило й морально-правове становище жінок, підняло їх авторитет в очах суспільства;

6. Давньоруські школи за своєю організацією були більш демократичними, тут дисципліна носила більш м'який характер.

Створення шкіл і розповсюдження писемності були пов'язані з соціальними та культурними вимогами давньоруського суспільства. Освічені люди були необхідні не тільки для широкого впровадження нового християнського культу, але й для функціонування державного управління, міжнародних зв'язків, торгівлі.

В XI ст. – період розквіту Київської Русі, система шкіл була представлена *такими основними типами:*

- * школа «книжого вчення»;
- * монастирська школа;
- * школа грамоти;
- * годувальництво.

Піклування про освіту з часу введення християнства взяла на себе держава і церква. Школи «книжого вчення» – державні школи підвищеного типу, де, як правило, викладали «сім вільних мистецтв». Навчання здійснювалось через роботу з книжкою, з текстом,

що розширювало межі пізнання й можливості освіти. Молодь готували до діяльності в різних сферах державного, культурного та церковного життя.

Монастирські школи відкривали при монастирях. В них навчалися ченці, майбутні священнослужителі. Навчання мало індивідуальний характер. Як і в Європі, такі школи, засновані різними орденами ченців, поділялися на зовнішні (в яких навчалися миряни) і внутрішні (де навчалися майбутні монахи). Освіта була диференційованою: ченці із заможних родин опановували надбання середньовічної європейської освіти і готувалися до високих посад у церковній ієрархії, особи ж з простолюття вчилися читати та писати і готувалися до службових відправ. Монастирські школи Київської Русі значно випередили школи європейських країн, побудувавши навчання і виховання своїх учнів у раціонально-практичному плані.

Велику роль у поширенні освіти відіграли монастирі, в яких переписувалися книги й організовувались бібліотеки (Києво-Печерська лавра, перший в Давній Русі монастир, найбільший центр православної релігії, заснований у 1051 р., Софійський собор). Церкви і монастирі за наказом князя організовували школи, постачали їм учителів, церковні книжки, визначали режим школи, Можна без перебільшення сказати, що кожна нова єпархія ставала новим центром освіти, новий монастир – школою підвищеного типу, а нова церква – початковою школою.

Школи грамоти існували переважно в містах, У них навчали дітей бояр, посадників, купців, лихварів, заможних ремісників. Утримували ці школи на кошти батьків.

Крім державних і церковних шкіл існувало і *приватне навчання*. *Годувальництво* – форма домашнього виховання феодальної знаті. Князі підбирали для малолітніх княжичів (віком 5-7 років годувальників із числа воевод і знатних бояр; годувальники були і наставниками, і управителями. В обов'язки годувальника входило розумове, моральне і військово-фізичне виховання, раннє залучення княжича до державних справ, військового і політичного життя.

Більшість дітей простолюду виховувалась у сім'ях. Їх навчали сільськогосподарській праці, іншої домашньої роботи, зрідка віддавали майстрові для опанування ремесла, де вони могли вивчати також грамоту і хоровий спів.

Вищу освіту добували тільки талановиті одиниці, що прагнули дійти до найвищих церковних урядів або визначитися як проповідники й письменники. Під вищою освітою розумілося вивчення богословсько-філософських дисциплін: богослов'я, філософії, риторики, граматики, співів та вивчення іноземних мов, насамперед, грецької. Таку освіту можна було отримати в XI ст. у київській писемній школі при Софійському соборі, а у XII ст. при Печерському або при Видубицькому монастирях, в Чернігові, Переяславі, Галичі – в школах при єпископіях.

Для продовження і поглиблення освіти служили бібліотеки, що створювалися при монастирях і церквах. На Русі було багато бібліотек, але перша і найбільш значна знаходилась у Софії Київській (заснована у 1037 р.) При бібліотеці була книгописна майстерня-скрипторій, де переписувались та перекладались книги з грецької мови на слов'янську.

В бібліотеці зберігались богослужбні книги, а також література з світової історії, географії, астрономії, філософські та юридичні трактати та різні державні документи. За підрахунками вчених, Софійська бібліотека мала налічувати понад 950 томів.

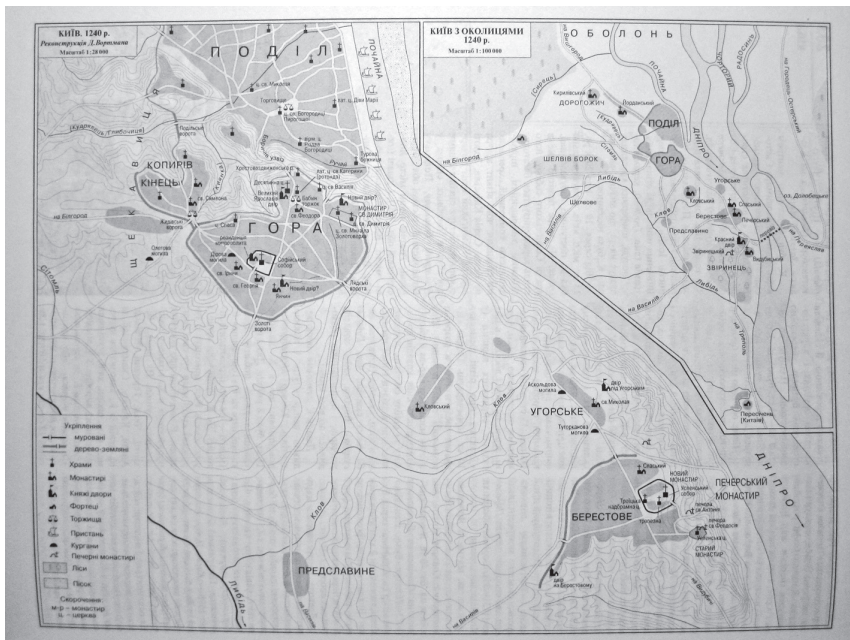
Книги, які вийшли з цього скрипторію, послужились подальшому розповсюдженню писемності на Русі, стали основою нових бібліотек.

Виникла бібліотека Печерського монастиря, який з кінця XI ст. перетворився на найбільший в країні культурно-ідеологічний центр. Велика бібліотека мала діяти у Видубицькому монастирі, заснованому 1070 р. князем Всеволодом Ярославичем.

В Європі Київ посів славу освітнього центру, куди приїжджали на навчання іноземці, серед яких були і престолонаслідники. Представники влади були освіченими людьми, князі володіли кількома мовами. Сам Ярослав любив книги, освіченою була і вся родина князя. Відомий підпис його дочки Анни – королеви Франції. Син Всеволод знав п'ять іноземних мов, а онук Володимир Мономах був відомим письменником.

Крім Києва бібліотеки були засновані в Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі та інших містах.

Приватні бібліотеки мали правнук Ярослава Мудрого Микола-Святоша, волинський князь Володимир Василькович, чернець Гри-

Київ 1240 р.

горій (середина XII ст.) Одночасно з бібліотеками виникли і перші архіви. Вважається, що найдавнішим сховищем рукописних документів була церква св. Іллі у Києві.

В галузі розповсюдження *наукових знань* Київська Русь стояла на одному рівні з передовими країнами Європи.

Знання з *математики*, первісні елементарні розрахунки були необхідні для спорудження храмів. Знання обмежувалось до простих чотирьох дій, дробів і обчислювання процентів – все для практичних потреб. Арифметичними знаннями користувалися під час торгівлі. Провадились також різні обчислення, записувались міри довжини, обсягу, відстані між містами. Робилися складні розрахунки, викликані потребами церкви у складанні календарів і пасхалій. У грошовій системі використовувались наочно-обчислювальні засоби – абака, схема обчислення якої відтворена на мініатюрі Радзивілівського літопису.

Розвивалися в Київській Русі і знання з *фізики*. В одному з «Шестодневів» (приписаному Василю Великому) твердиться, що чотири складники – це: земля, вогонь, вода, повітря. Неважко збагнути, що

йдеться про агрегатні стани речовини: твердий, рідкий, газоподібний та плазму. Саме цим і визначалися чотири форми матерії, доступні людському розуму; світло вважалося ідеальною формою матерії.

Певні знання руські люди мали в галузі практичної *хімії*, які були необхідні для виготовлення емалей для мозаїк, скляних виробів, різнокольорових емалей, поліхромної поливи для кераміки. Відомо чимало різних фарб і барвників, які застосовувались для фарбування тканин, шкір, розпису фресок, ікон, рукописів тощо. Ремісники володіли знаннями про хімічні властивості розчинів і речовин (для обробки шкіри, хутра, виготовлення різних напоїв тощо). На Русі знали про так званий грецький вогонь – легкозаймисту речовину в спеціальних посудинах – своєрідні запалювані бомби старожитності. Через половців наші предки познайомилися з порохом, винайденим китайцями, але використовували його для залякування; власне вогнепальна зброя з'явилася наприкінці XIII– XIV ст. Хімія в середні віки нагромадила і прикрий досвід – виготовлення різного роду отруйних речовин та інших засобів нищення живого, про що наводяться реальні факти. У писемних джерелах – отруєння Юрія Довгорукого київськими боярами у 1157 р., його сина Гліба Юрійовича у 1171 р. тощо.

Почесне місце в системі позитивних знань Київської Русі належить *астрономії*. За астрологічним трактатом, вміщеним в Ізборнику 1073 р., що дійшов до нас, у центрі Всесвіту знаходилася Земля, довкола якої обертаються кілька небесних сфер (або просто небес). Крім Сонця та Місяця було відомо ще п'ять планет; решту відкрито вже після винайдення телескопа. Рахували планети, однак, у протилежному напрямі – від периферії до центру. Восьмою сферою деякі автори вважали нерухоме небо. Дехто виділяв ще дев'яту сферу – зодіакальну (12 знаків, розчленованих зодіакальними сузір'ями). Літописи засвідчують увагу до небесних явищ (сонячні і місячні затемнення, комети та метеорити, північне сяйво, атмосферні явища).

Досить широкими були *географічні знання*, які здобувались в результаті практичного освоєння шляхів і через знайомство з географічними трактатами того часу. Описи давньоруських літописів охоплюють величезну територію від Гібралтара й Британії на

заході до Уралу і півночі Західного Сибіру на сході, від Білого та Баренцового морів на півночі до Індійського океану і Південно-Китайського моря на півдні та південному сході. На Русі були добре відомі Середземномор'я, Північна Африка, Мала Азія, Персія, Середня Азія, Індія. Давньоруські автори, безумовно, вбачали Русь складовою частиною тогочасного єдиного світу.

Знали руські люди і географію своєї країни. В літопису перелічено місця проживання всіх східнослов'янських племен, які локалізуються за ріками, озерами, горами. Це – Дунай, Дніпро, Дністер, Буг, Десна, Сула, Прип'ять, Волга, Ока, озера – Ільмень, Нево, Біле. Детально описується шлях «із Варяг у Греки» по Дніпру. Відомий і шлях по Волзі.

Особливу увагу давньоруських людей привертала *наука про живе*. Хлібороби Київської Русі мали точне уявлення, коли саме орати, коли сіяти, коли збирати врожай. Вони розуміли, яку роль у вегетації рослин (і яких саме) відіграють метеорологічні умови і вміли передбачати їх. У них були надійні методи для сприяння нормальному розвитку і росту рослин – угноєння, ретельність обробки ґрунтів, певні елементи селекції, щеплення дерев, сівозміна тощо.

Київська Русь одержала у спадок все багатство *медичних знань* язичництва. Волхви, знахарі, віщуни були фактично народними лікарями («лечцями»). Лікарські рослини, «мовниці», лазні, масаж, кровопускання – все це було на озброєнні народних цілителів. Про порівняно високий рівень медичних знань на Русі свідчать повідомлення «Руської Правди» про «лечца», а також свідчення «Ізборника» 1076 р. та інших писемних джерел.

Давньоруська медицина базувалася переважно на, так би мовити, трьох китах: психотерапії, фітотерапії, фізіотерапії.

В «Ізборнику» подано спеціальні медичні статті про різні людські захворювання і рекомендації щодо лікування їх (до хірургічних операцій включно). Найдавнішими розділами медицини були акушерство та хірургія. Набагато складніше було лікувати внутрішні хвороби, особливо – інфекційні.

Найвидатнішим медиком до монгольської Русі був Агапіт, що жив наприкінці XI – в першій половині XII ст., який прийняв постриг в Печерському монастирі і діяв там до кінця життя, здобувши неабияку славу і популярність в народі.

Вивченням медицини і лікуванням хворих займалась онука Володимира Мономаха княгиня Євпраксія, яка склала лікарський poradnik «Мазі» («Аллима»), де розповідалось про вплив клімату на організм, сон, лазні, їжу, різні хвороби і лікування ран.

Отже, наука в Київській Русі була адекватною загальному стану позитивних знань європейського, а почасти й східного середньовіччя. Майже всі розділи тогочасної просвіти переживали піднесення; їхній рівень не відрізнявся від рівня візантійської культури, що відбивала найбільш прогресивні тенденції епохи.

3.3. Література і фольклор.

Література складається із двох окремих галузей творчості: *письменства й усної народної творчості*. На розвиток письменства кожного народу, як і на інші ділянки його духовного життя, великий вплив мають географічне положення його країни й історичні події, які довелося йому пережити впродовж століть.

Українська усна народна творчість є дуже давня, дуже багата і має першорядне значення для вивчення історії культури.

Обрядові пісні (тобто пісні, пов'язані із святами й обрядами) склалися в дохристиянські часи. До обрядових пісень, що зв'язані з порами року чи то боротьбою темних і ясних сил, належать колядки, щедрівки, веснянки (гаївки або гагілки), купальні й русальні. До обрядових пісень, що не стоять в зв'язку з порами року, слід зарахувати весільні й похоронні. Вони розповідають про важливе місце в житті народу родини. В колядках добачають дослідники звеличення давніх богів та поклін силам природи. В інших обрядових піснях бачимо звеличення господаря та його рідні в повній вірі, що таке звеличення має силу приворожити щастя й багатство.

Пісні і ігри, що в'яжуться з весною (гаївки, веснянки) мали за мету приворожити весну, врожай. Своєрідними поетичними чарами визначаються обряди й пісні русальні та купальні. Була віра, що в русальну неділю (сьогодні – неділя Зелених свят) русалки виходять з річок і принаджують прохожих.

Купальні обряди відбувалися в свято Купала, коли літнє сонце слало найсильніше проміння, з 23 на 24 червня. Уночі розкладали хлопці над річкою вогонь і скакали через нього. Дівчата заводили танки, пускали вінки на воду, ворожили про долю й співали пісні.

З приходом християнства багато з усіх тих пісень пов'язано з християнськими святами.

Поруч з обрядовими піснями існували в Київській Русі також пісні лицарського, героїчного характеру – *билини*. Виникли вони наприкінці першого тисячоліття, і місцем складання їх були Київ, Новгород, Чернігівська та Галицько-Волинська земля. Найдавніші билини – про богатиря Святогора та орача Микулу Селяниновича. Билини Володимирського циклу безпосередньо пов'язані зі «славним градом Києвом» та князем Володимиром Святославичем. Улюбленими героями таких творів є богатирі – Ілля Муромець, Добриня Никитич, Альоша Попович, Ставр Годінович та інші. Билинні образи переважно мають реальну історичну основу, а деякі з героїв згадуються в літописах і, навіть, в графіті на стінах Софійського собору (Ставр Годінович).

Близькі до билин за своїм характером *перекази*, що передавались усно і поширювались у формі героїчних билин, які розповідають про подвиги богатирів-захисників Руської землі. Вони є джерелом уявлень про погляди народу на свою історію (переказ про Михайлика й Золоті Ворота та ін.)

Сліди давнини мають також інші твори усної словесності, що не відрізняються строгою пісенною формою, зокрема казки, приповідки, загадки. В казках з міфічною основою відбився слід дуже давнього побуту й лишилися останки давніх вірувань. Окремий відділ народних казок творять казки, в яких народ виявив свої погляди на добро й зло, правду й неправду; це казки з етично-моральною основою.

У східних слов'ян є багато казок, і зміст їх різномірний. Найчастіше зустрічаються казки про сонце, місяць, мороз, град, про лісовика Оха, водяного діда, про недолю, злидні, про героїв, наділених надзвичайною силою (Покотигорошок, Вернигора, Вирвидуб), про героїчного коня, чудодійну дудку. Багато є казок, в яких виступає змії у різних ролях.

З інших творів усної словесності у глибоку старовину сягають своїм корінням та своїм характером деякі *замовляння* й деякі *народні приповідки* («Не все це русалка, що в воду поринає») та *загадки*. У замовляннях криються сліди давньої віри людей в магічну силу слова та в таку ж силу руху.

У приповідках замкнув народ довголітній досвід і свою життєву мудрість. Деякі з них подають у замкненій, збитій формі думку якогось оповідання, не раз цілої казки: «Правдою весь світ перейдеш і назад вернешся». В інших узагальнюється якесь відокремлене явище й надається йому глибшого, алегоричного значення: «І на жалку кропиву мороз буває». Є приповідки, які утворив сам народ, є інші, які перейняв в інших народів або запозичив із книжок.

Одним з найдавніших й найпоширеніших жанрів усної народної творчості було складання загадок, які були важливими елементами не тільки культурного, але й суспільного життя. Вони відбивали певні досягнення народу у пізнанні світу, розвивали спостережливість, вміння помічати спільне та відмінне в речах навколишнього світу, поглиблювали увагу, пам'ять, уяву, збагачували життєвий досвід та емоційний світ людей. Найпростішою формою загадок були загадки-питання, які сформувалися ще в добу дохристиянської культури.

Отже, в Київській Русі ще в дохристиянський період існувала багата скарбниця пісень, казок, переказів, приповідок, замовлянь, загадок, з яких деякі пройшли довгу дорогу століть і ще сьогодні причаровують блиском дорогих самоцвітів.

Виникнення писемності створило умови для перетворення усної народної творчості в *писемну літературу*. На час прийняття Руссю християнства вже існувала велика кількість перекладів богослужбових книг, богословських та історичних творів слов'янською мовою.

До перекладної літератури входили: релігійні книги – Євангеліє, Апостол, («Дії Святих апостолів» і «Послання апостолів»), Псалтир П'ятикнижжя, Мойсееве Буття; а також мінеї, прологи й патерики. Всі вони подавали життєписи святих: мінеї – за місяцями на цілий рік, у патериках – у поодиноких краях, у прологах – у скороченні. З патериків в Україні відомі були Синайський («Лимонар», або «Духовний Луг»), Скитський і Єрусалимський. Вони послужили джерелом та взірцем при укладі Печерського патерика.

Перекладались й інші книги, які містили відомості з світової історії, географії, астрономії, філософські й юридичні трактати, публіцистичні і розважальні твори. Це Хроніки Георгія Синкелла, Іоанна Малали, Георгія Амартола та Костянтина Манассії, «Історія

іудейської війни» Іосифа Флавія, «Християнська топографія» Козьми Індикоплова, «Джерело знання» Іоанна Дамаскіна, «Повість про Акіра Премудрого», «Александрія» про життя Олександра Македонського; збірники притч, повчань, коротеньких висловів або й більших уривків з творів античних авторів (збірники «Бджола», «Ізмарагд», «Златоструй», «Маргарит» та ін.)

Не пізніше XI ст. на Русь потрапив оригінальний твір болгарського екзарха Іоанна «Шестоднев», в якому подані тлумачення біблійних оповідей про шість днів творення світу. Всі ці книги активно використовувалися давньоруськими книжниками при створенні своїх власних творів.

Найдавнішою пам'яткою писемності Київської Русі є «Ізборник Святослава», укладений 1073 і 1076 рр. для київського князя Святослава Ярославича. Це – один з найдавніших збірників, що дійшов до нашого часу і був переписаний з болгарського оригіналу.

Поряд з творами церковно-релігійного характеру, зокрема, уривками з патристичної літератури, він містить публіцистичні твори давньоруських письменників (всього 380 статей 25 авторів), в яких роз'яснюються норми поведінки людини за різних побутових обставин, питання християнської моралі. Болгарський кодекс і Київський список 1073 р. стали оригіналом для багатьох давньоруських та південнослов'янських рукописів.

В «Ізборнику» 1076 р. згадувався автор – «грішний Іоанн», розповідалося, якими джерелами користувалися укладачі книги, коли була закінчена робота, хто замовив «Ізборник» тощо. Дані публікації були першими на Русі бібліографічними довідниками.

Переписували книги і в Галицько-Волинському князівстві. У Галицькій області створена найдавніша східнослов'янська редакція тексту Нового завіту, яка помітно відрізняється від першої редакції, запозиченої від південних слов'ян. Ряд давніх пам'яток (Христинопольський апостол XII ст., Бучацьке євангеліє XII – XIII ст. та інші) збереглись у монастирі південно-волинського села Городище (поблизу сучасного Червонограду), що був в XIII – XIV ст. великим культурним центром. В Холмі за Льва Даниловича переписано два Євангелія. Велика книгописна майстерня була при дворі князя Володимира Васильовича.

З виникненням писемності почалось записування історичних фактів за хронологічним порядком. З'явилося *літописання* – найважливіший вид історичної літератури, що пов'язано з розвитком суспільної свідомості, інтересом до рідної землі. М.С.Грушевський вважає літопис за історичну хрестоматію дружинної повісті і одну з найбільших культурних і літературних цінностей нашої минувшини.

Найкраще історичні події часів Київської Русі подаються у Лаврентіївському (1377 р.) та Іпатіївському літописних зводах. Іпатіївський літопис, створений наприкінці XIII – початку XIV ст., складається з трьох головних компонентів – «Повісті минулих літ», Київського літопису та Галицько-Волинського літопису, кожен з яких мають складні джерела та складові частини.

Існує гіпотеза, що першим історичним твором на Русі є так званий «Літопис Аскольда» другої половини IX ст. (Б.О.Рибаків), проте це не свідчить про існування тоді в Києві справжньої літописної традиції.

Початковим літописним зводом вважають історичний твір, створений при дворі великого князя Володимира Святославича або при Десятинній Церкві у 996 – 997 рр. В ньому систематизовано й узагальнено наявні на той час окремі повідомлення, епічні сказання, повісті, записи, міжнародні угоди, що стосувалися історії Київської Русі другої половини IX – X ст.

Наступним етапом давньоруського літописання став найдавніший Київський звід 1037 – 1039 рр., складений при Софійському соборі, який завершується похвалою будівельної та просвітницької діяльності великого князя Ярослава Мудрого. Близько 1073 р. ігумен Печерського монастиря Никон, продовжуючи та використовуючи попередній літопис, складає новий літописний звід. Звід Никона було використано у 1093 – 1095 рр. укладачем так званого Початкового літопису, написання якого пов'язують з іншим ігуменом Печерського монастиря – Іоанном.

Близько 1113 р. у Печерському монастирі створюється новий звід, що став відомим під назвою «Повість минулих літ». Він доведений до 1110 р. і був покладений в основу всіх пізніших літописних зводів, які доповнювали його місцевим матеріалом. «Повість» увібрала в себе не лише весь досвід історичної писемності

попереднього часу, а й досягнення європейської думки, традиції візантійської культури.

Традиційно її автором вважають ченця Печерського монастиря Нестора, автора ще кількох церковних житій (агіографа). Проте існують сумніви щодо його авторства.

Автор «Повісті» розгорнув широку картину світової історії, показав місце слов'ян і Київської Русі в системі тодішнього світу, створив прогресивну філософську ідею взаємозв'язку і взаємозумовленості історії всіх народів, рішуче засудив між князівські усобиці. Вражає широта ерудиції Нестора. Він постійно звертається не тільки до Біблії – вищого авторитету історичних знань середньовіччя, а й до численних візантійських хронік.

За цим київським взірцем створювались літописи в інших центрах Київської Русі (Новгород, Чернігів, Переяслав, Володимир Волинський, Галич тощо).

В Іпатіївському зводі вслід за «Повістю минулих літ» розміщено Київський літопис, створений 1199 р. ігуменом Видубицького монастиря Мойсеєм, що розповідає про події в Київській Русі з 1118 по 1199 рр., а також містить матеріали переяславського та чернігівського літописання.

У XIII ст. було складено унікальну пам'ятку – Галицько-Волинський літопис, що охоплює події на Галицькій і Волинській землях від 1202 до 1292 рр. В ньому відсутні щорічні повідомлення й хронологічна сітка. До його складу ввійшли військові повісті, повісті про князів, акти, грамоти, фрагменти з інших літописів, місцеве літописання, витяги з різних історичних творів, в тому числі перекладних.

Перша (галицька) частина – це розповідь про життя і діяльність Данила Романовича Галицького аж до його смерті у 1264 р. Друга (волинська) частина виглядає більш традиційно й стосується молодшого брата Василька та його нащадків. Літопис залишається практично єдиним джерелом з історії цієї доби не лише Галицько-Волинської Русі, а й прилеглих земель Польщі та Білорусі. Він також знаменує собою перехід від звичайної хроніки до красного письменства, котре набуло поширення в Україні дещо пізніше.

Бурхливий розвиток давньоруського суспільства кінця X – XII ст., знайомство з високими досягненнями церковної та світської

літератури Візантії зумовили створення на Русі оригінальних літературних пам'яток, таких високохудожніх творів, як «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Послання» Климента Смолятича, твори Кирила Туровського, «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Кієво-Печерський патерик» тощо.

Ці твори були не тільки апробацією різних літературних жанрів, а й поступальними кроками у розвитку політичної культури, суспільної думки, оскільки майже всі вони торкалися важливої проблеми державотворення – проблеми взаємовідносин світської та церковної влади.

«Слово про закон і благодать» Митрополита Іларіона, створене десь між 1037 – 1054 рр., – пам'ятка великої історичної значимості і сильного емоційного звучання. У ній проголошується культурна і церковна самостійність Русі «яже въдома и слышима есть всеми четырьми конци земли».

Спочатку автор торкається питань середньовічної церковної історії та богословських проблем. Далі він розвиває головну ідею всього твору – думку про рівність народів у духовному та політичному житті. Доводить, що руський народ як рівний ввійшов до інших тогочасних народів, і йому, як молодому, належить майбутнє.

В останній частині Митрополит Іларіон прославляє Володимира не тільки за благочестя, а й за військову доблесть та державні заслуги. З особливим патріотичним почуттям прославляється і «славный град Киев... величеством сіающъ». Іларіон порівнює діяння Великого князя та княгині Ольги з діяльністю візантійського імператора Константина і його матері Олени.

Звеличує він також і заслуги продовжувача славних справ Володимира – Ярослава Мудрого – його будівничу діяльність, особливо створення Софійського собору в Києві.

Цінною пам'яткою давньоруського письменства є «Повчання Володимира Мономаха дітям», яке дійшло до нас за Лаврентіївським літописом 1377 р. Князь Володимир Мономах – одна з найвишніших постатей княжих часів, син високо освіченого князя Всеволода. Від батька Володимир перейняв велике захоплення до книжок і до освіти. На київському престолі він був у 1113 – 1125 рр.

У «Повчанні...» можна виділити три окремі частини. В першій автор від імені князя Ярослава Мудрого звертається з посланням до його синів, закликає їх жити у мирі, злагоді та любові, не переступати кордонів. «Якщо будете жити у ненависті та розбратах, – говориться у посланні, то самі загинете та загубите землю батьків і дідів своїх, придбану їх власною працею».

У другій частині твору автор говорить про обов'язки щодо ближнього та повинності доброго господаря. Він наказує допомагати бідним, брати в опіку вдовиць і сиріт. Забороняє карати смертю: «Ні невинного, ні винного не вбивайте й не кажіть убивати».

В третій частині «Повчання» Володимир Мономах розповідає про різні пригоди та небезпеки у своєму житті, з яких він вийшов цілий і здоровий. Причиною того, на його думку, є те, що без волі Божої у світі ніщо не відбувається. Таким чином, у «Повчанні» простежується світський, хоча і запозичений з Псалтиря, варіант християнської моралі.

Великої популярності у другій половині XII ст. набув своїми повчаннями, урочистими «Словами» і молитвами відомий церковний діяч, єпископ Кирило Туровський. Автор відверто висловлюється за свободу волі людини, розуміючи її як свободу вибору між добром і злом.

Климент Смолятич, книжник і філософ, другий після Іларіона митрополит з руських (1147 – 1155 рр.) є автором кількох «Слів», у тому числі «Послання до Фоми пресвітера», в якому він демонструє широку ерудицію, знання класичної філософії, неперевершену майстерність тонкого тлумачення божественних писань.

Після запровадження на Русі християнства з'явився новий вид літератури – житія святих (агіографія), релігійно-біографічні твори, що розповідали про життя мучеників, аскетів, церковних і державних діячів, оголошених церквою святими. У житіях відбивалися історичні події тих часів, моральні, філософські, естетичні уявлення; вони є досить цінними інформаційно-історичними джерелами.

Найвидатнішою літературною пам'яткою, шедевром давньоруської літератури XI-XIII ст. вважається «Слово о полку Ігоревім», найвірогідніше написане в 1185-1187 рр. невідомим автором. За своїм художнім рівнем цей твір не має аналогів у візантійський та

європейській літературах. В ньому знайшли яскраве відображення патріотичні ідеали і поетична культура Київської Русі. Християнські уявлення епохи тісно переплетені з опоетизованими пережитками язичництва.

«Слово» – талановитий і пристрасний художній твір, який закликав до об'єднання всіх сил Руської землі для боротьби зі Степом. На прикладі поразки князя Ігоря Святославича 1185 р. у боротьбі з половцями автор показав, до чого призводять князівські чвари та усобиці. Головною метою «Слова» був заклик не тільки військового, але й ідейного об'єднання давньоруського суспільства навколо думки про єдність Руської держави («за землю Рускую»).

На початку XIII ст. було складено «Києво-Печерський патерик» – збірник творів про історію Печерського монастиря, заснованого в середині XI ст. Антонієм. Назва походить від грецького «патер» – отець, застосованого до подвижників, зокрема аскетів-відлюдників.

У ньому містяться уривки з «Повісті минулих літ», зокрема, розповіді Нестора-літописця про печерських монахів, а також описуються деякі історичні події: про взаємовідносини князів, феодалні міжусобиці, торгівлю Києва з Галичем, Перемишлем, поход руських князів на половців. Звідти ми знаємо подробиці буденного київського життя – про побудову Успенського собору, про живописців і зодчих, лікарів, бібліотеку.

«Патерик» здійснив вирішальний вплив на розвиток жанру «патерику» в усій давньоруській літературі, під його впливом були створені всі більш пізні патерики (Волоколамський, Псково-Печерський, Соловецький). «Києво-Печерський патерик» упродовж багатьох віків залишається однією з найпопулярніших книг давньої літератури східнослов'янських народів.

М.С.Грушевський ставив його за популярністю поруч із «Кобзарем»: «...факт зостається фактом. Не «Слово о полку Ігоревім», не «Закон і благодать», не «Літопис», а «Патерик» став тим вічно відновлюваним, поширюваним, а з початку нашого друкарства – неуханно передруковуваним твором старого нашого письменства, «золотою книгою» українського письменного люду...».

Популярним був і жанр воїнських повістей, які описують різні походи та битви, серед яких виділяється «Повість про битву на

Калці». До видатних творів, що яскраво подають картини життя Русі після монгольської навали належать «Сказание о убиении в орде князя Михайла Черниговского и его боярина Феодора» (після 1246 р.), «Слово о погибели Русской земли» (до 1246 р.) та інші.

Ще одним яскравим жанром давньоруської культури була книжкова мініатюра. Найдавніші мініатюри відомі з Остромирового Євангелія, створеного дияконом Григорієм у 1056-1057 рр., для новгородського посадника Остромира, де збереглися яскраві мініатюри із зображенням євангелістів – Іоанна, Луки і Марка. За манерою виконання, кольоровим і орнаментальним вирішенням мініатюри нагадують київські перегородчасті емалі. В них відчувається рука видатного майстра (можливо, двох).

Зберігаючи традиційну іконописну форму, художник посилив психологічне трактування євангелістів, зобразивши їх в момент якогось духовного осяяння. Художні заставки тексту перегукуються з фресковим орнаментом Софії Київської, мають спільним джерелом орнаменти візантійських і болгарських книг.

Про високу майстерність книжкового письма та ілюстрування свідчить також «Ізборник» 1073 р., створений для великих київських князів Ізяслава та Святослава Ярославичів. Книга відкривається цікавим розворотом, на лівій стороні якого зображений князь Святослав з сім'єю, на правій – Спас на престолі. На третьому листі знаходиться зображення орнаментованого триглавого храму, далі – чотири портретні мініатюри.

По тексту «Ізборника» розкидані красиві заставки, ініціали, виконані золотом і фарбами. На полях знаки зодіаку: Діва, Стрілець, Рак, Єдиноріг тощо.

Цікавим витвором мистецтва XII – XIII ст. є «Добрилове Євангеліє», яке дослідники пов'язують з Волинськими землями. Всі малюнки виконані одним великим майстром. На чотирьох мініатюрах зображені євангелісти, які сидять перед столиками, переписуючи книги; їх постаті за компановано в стилізовані зображення церков. Мініатюри виконано площинно, впевненим малюнком, яскравими фарбами.

Простий орнамент та деякий примітивізм у манері художника відбивають вже дещо інший стиль. Ще більшим виявляється своєрідне поєднання візантійського та романського стилів.

До пам'яток книжної писемності цього часу також належить Бучацьке Євангеліє – збірник Євангельських читань, виписаних з Четвероєвангелія, який походить з Галицько-Волинських земель. Воно щедро оздоблене плетінчастими та рослинно-геометричними ініціалами, заповненими у кіноварних контурах золотистими, зеленими та синіми яскравими фарбами.

Ця пам'ятка сполучає поліхромний стиль з червоно контурним і вказує на місцеву творчу переробку. До цього самого стилю можна віднести і Холмське Євангеліє XIII ст. із заставкою з медальйонами.

Галицьке євангеліє XIII ст. містить невеликі мініатюри, створені двома майстрами. Головному належать мініатюри із зображенням Матвія та Іоанна, а другому – Марка та Луки. Особливо розкішно та вишукано орнаментовані архітектурні деталі композиції. Самі композиції ускладнюються, персонажі отримують більше індивідуалізації та психологічної характеристики.

Отже, хоч збереглася і відносно незначна кількість художніх рукописів, всі вони яскраво свідчать про високе й різноманітне у стилістичних варіаціях мистецтво Київської Русі і, перш за все, її столиці – Києва. Воно стояло на одному щаблі з мистецтвом Західної Європи й мало величезний творчий потенціал та можливість для подальшого розвитку.

3.4. Містобудування та архітектура. Особливості галицької архітектури.

Будівлі в містах Київської Русі були, головним чином, одноповерховими, хоч існували і двох й триповерхові споруди. Житлові будинки та господарчі споруди розташовувалися в глибині садиби, яка від вулиці та сусідніх садіб відгороджувалась парканом. Давньоруська вулиця з двох боків визначалась парканами з ворітьми, але на торгових місцях знаходилися ряди крамниць та майстерень, що виходили на під'їзні шляхи та торгові площі.

Основні вулиці сходилися до міських воріт, інші – до торгової площі або церковних майданів. Система планування міста формувалася з урахуванням ландшафту. Така, наприклад, була первісна забудова «міста Ярослава» та стародавнього Подолу у Києві.

Давньоруське місто поділялось на дві складові частини: міський центр – «дитинець» та «верхнє місто», до складу якого входили

укріплена фортеця, «князівський двір», церковне подвір'я, житла дружинників. Наприклад, в Києві між горбами Подолу селилися гончарі, кожум'яки – ближче до Дніпра. У центрі міста, на так званому торжку, стояли князівські палати й Десятинна церква.

Дерев'яні споруди мали *два конструктивні типи* – фахверкова (каркасна) система, де колоди на певній відстані розташовані вертикально, а простір між ними заповнюється дошками чи чимось іншим; і зруб – горизонтальне укладання колод у стінах споруд.

За *планувальною структурою житла поділялись* на три основних групи: *однокамерний зруб* – основне житлове приміщення; *двокамерний зруб*, що складався з більшого, наближеного до квадрату, приміщення з піччю, і меншого – сіней; *трикамерний зруб*, що складався з хати, сіней і кліті, який згодом в Україні називався «дві хати через сіні».

Останні, очевидно, були будинками заможних верств населення, які згадані в писемних джерелах під назвою «хороми». У великих містах князівсько- боярські і купецькі «хороми» мали два і більше поверхи. На верхніх розміщувалися «сіни», які, згідно з описом літописної статті 983 р., становили собою галерею на стовпах, а також «тереми».

Житло бідноти – однокамерні будинки площею до 20 кв. м. На півдні Русі вони зводились, переважно, за допомогою каркасно-стовпової конструкції, що обмазувалась глиною і білилась подібно до української хати.

Дерев'яними були і перші церкви в Києві (Св. Іллі, Св. Софії, Св. Василя та інші, ім'я котрих до нас не дійшли).

Широке муроване будівництво на Русі розпочалося в Києві після державного прийняття нею християнства в 988 р. В своєму розвитку монументальна культова архітектура на Русі пройшла кілька етапів. У ранній період храмовбудівництва домінує візантійська традиція. Типові риси візантійського стилю чітко простежуються у перших монументальних спорудах: Десятинній церві у Києві (X ст.), Спасо-Преображенському соборі у Чернігові (1031 – 1036 рр.).

Своєрідним перехідним рубежем є зведення у 1037 р. Софійського собору, в якому все яскравіше проступають слов'янські традиції. Починаючи з XII ст. в архітектурі Русі візантійський вплив слабне,

з'являються риси західноєвропейського романського стилю, дедалі чіткіше і рельєфніше виявляються місцеві особливості.

Поступово формуються вітчизняні архітектурні школи – київська, галицька, переяславська. У перебудованому вигляді із пам'яток цього періоду до нас дійшли церкви Кирилівська (1146 р.), Василівська (1183 р.) у Києві; Борисоглібський собор (1128 р.) у Чернігові, церква Св. Пантелеймона (1200 р.) у Галичі.

Першою кам'яною церквою на Русі була Десятинна церква, побудована у Києві в 989-996 рр. рр. як хрестовокупольний храм з трьома нефами, оточений галереями, прикрашений мозаїкою, фресками, коштовними чашами, іконами. Князь Володимир дарував на її утримання десятину своїх прибутків, тому й назвали її Десятинною.

Стіни церкви зведені з каменю і цегли (плінфи) в системі мішаної кладки. В інтер'єрі храму широко використовувалися кам'яні архітектурні деталі, мармурові колони, шиферні різьблені плити, карнизи. Особливо багато в Десятинній церві мармуру, що дало підстави сучасникам називати її «мраморною».

Згідно з літописом, Десятинну церкву будували грецькі майстри. Перший мурований християнський храм мав стати не просто палацовою церквою князя Володимира, а першою загальнодержавною християнською святинєю, символом перемоги та величі християнства на Русі.

З XI ст. в Київській Русі був поширений хрестовобаневий тип храму, який являв собою чітко визначену архітектурну систему споруди, в центрі якої в плані знаходився просторовий хрест. На чотири стовпи спираються підпружні арки. Таким чином, утворюється найпростіший чотиристовпний тринефний варіант хрестовобаневого храму. Якщо на заході додавалась ще одна пара стовпів, то утворювався шестистовпний варіант храму.

Використовувався і такий тип храмів як купольна базиліка з розвинутою інфраструктурою додаткових об'ємів – додаткових приміщень, об'єднаних у підсумку в єдину споруду, характерний для візантійської архітектури X – XI ст.

Будівельну діяльність великого князя Володимира Святославича продовжували його сини. В 1035 р. князь Мстислав заклав Спаській собор, подібний до Десятинної церкви, у своїй столиці – Чернігові,

який являв собою величезну тринефну восьмистовпну споруду, увінчану п'ятьма куполами.

Західна частина собору чітко відділена від центральної. З північного боку до неї прилягає башта зі сходами на хори (верхня на рівні другого поверху галерея). З південного боку згодом, наприкінці XI ст. прибудували хрещальню у вигляді невеличкого храмику з трьома апсидами. П'ять бань підносяться над основним об'ємом собору. Архітектурні форми собору стримані й урочисті. Фасади розчленовані пілястрами.

Хрещата форма внутрішніх стовпів, не характерна для візантійського зодчества, в майбутньому стане типовим елементом давньоруської архітектури. Інтер'єр Спаського собору розписаний фресками, фасади оздоблені орнаментами, викладеними із плінфи.

Риси самобутнього давньоруського мистецтва яскраво проявилися у Софійському соборі у Києві – найвидатнішій архітектурній споруді Київської Русі, що збереглася до нашого часу. За величчю художнього образу, досконалістю архітектурних форм, внутрішнім оздобленням «руська митрополія», закладена у 1037 р. Ярославом Мудрим, належить до видатних мистецьких пам'яток стародавності.

За розмірами собор перевищував візантійські храми, його мозаїка мала 177 відтінків, що створювало багатий колоритний ансамбль. На стінах Софійського собору було багато фресок зі сценами мирського життя: полювання на диких звірів, народні гуляння, ігри скоморохів тощо.

Собор займав центральне місце у плануванні всього «Ярославового міста», будучи його композиційним центром. Храм оточували потужні муровані стіни, що утворювали своєрідний «дитинець».

Сам Софійський собор являв собою п'ятинефний хрестовобаневий храм, оточений з трьох боків двома рядами галерей – двоповерховою внутрішньою і одноповерховою зовнішньою з відкритим балконом – «гульбищем». Згодом, у XII ст. над цими галереями був надбудований другий поверх.

З заходу до собору прибудовані дві масивні асиметрично поставлені вежі, широкі та круті сходи, з яких вели на «палаті». В цьому вбачають певний зв'язок з традиціями романської архітектури. Дванадцять бань, пірамідально групуючись біля центральної, завершують живописну об'ємну композицію собору, підкреслюють наростання маси до центру.

Крім богослужінь у соборі відбувалися урочисті державні церемонії, укладалися договори. Тут садили на престол київських князів, здійснювали їх захоронення.

До наших днів збереглися руїни Золотих воріт, що були споруджені в 30-х роках XI ст. і являли собою парадну міську браму. Дві паралельні стіни утворювали проїзд шириною 7,5 м. у земляному валі. Внутрішні стіни розчленовані пілястрами і мають декор у вигляді плоских півциркульних ніш. На другому ярусі знаходилась церква Благовіщення, прикрашена мозаїками та фресковим розписом, від золоченої покрівлі якої й самі ворота названо «золотими». Тут знаходилась міська сторожа.

Уславленою пам'яткою давньоруського зодчества кінця XII-XIII ст. є П'ятницька церква у Чернігові. Це – невеликий чотиристовпний храм винятково струнких пропорцій з вишуканою і гармонійною композицією. Чотири восьмигранні стовпи утворюють широкий центральний і вузькі бокові нефи. В товщі західної стіни – сходи на хори, а північної та південної – обхідні галереї. Основною конструктивною та композиційною особливістю є уступчасті склепіння, що перекривають рамена середньохрестя. Інтер'єр справляє велике враження конструкцією ступінчатих арок.

Близькою до київської була архітектура давньої Волині, де муроване будівництво розпочалося у середині XII ст. за князя Ізяслава Мстиславича. Це – шестистовпний храм в урочищі Федорівщина (подібний до церкви Пирогощі) та Успенський собор (1160 р.), зберігся у перебудованому вигляді.

Цю прекрасну споруду, просту за конструкцією, але витончену і шляхетну, збудовано волинським князем Мстиславом Мстиславичем. Успенський храм був єпископською резиденцією і усипальницею волинських князів.

Собор вибудували як шестистовпний хрестово-купольний одностовпний храм, який дуже нагадував споруди Києва і Чернігова. З цього погляду Успенський собор у Володимирі становить важливу перехідну ланку між будівництвом чернігівським і галицьким. Архітектурно-художній образ собору величний, незважаючи на підкреслену простоту його форм. Цей собор слугував взірцем для церковного будівництва на Волинських і Галицьких землях.

Збереглася у Володимирі-Волинському Васильківська церква, цікава своїм походженням й незвичайною архітектурою. Збудована первісно у формі восьмилистої ротонди, вона згодом була підперта готськими відпорниками й поширилася прибудовою прямокутного притвору. Про її походження з княжих часів свідчать, крім центрального плану, останки романської орнаментики порталів, відомої з будівель Галича.

Оригінальною була архітектура Галича та його околиць, відмінна від споруд Наддніпрянщини та Волині. Мурування велося з обтесаних брил сірого місцевого дністровського вапняку, що наближує галицьку архітектуру до романської. Простежуються зв'язки з пам'ятками зодчества Угорщини та Малої Польщі. Цей висновок підтверджується наявністю пілястр, груп напівколон, архітектурних поясів і т. ін.

На жаль, архітектурних пам'яток періоду Галицько-Волинського князівства збереглося дуже мало. Відомо про рештки півтора десятка монументальних споруд XII – першої половини XIII ст.

До князівського періоду належать і такі шедеври архітектури Галичини і Волині як білокам'яні храми в Перемишлі (нині – у Польщі), церква Св. Пантелеймона в Галичі, Святоіванівський собор в Холмі (нині – у Польщі), Спаський монастир поблизу Самбора.

Найбільшою будівлею у Галичині був Успенський собор, споруджений 1157 р. Ярославом Осмомислом – головний собор міста. Він був великий (за розмірами – третій храм Київської Русі), оздоблений скульптурними композиціями та різьбленими капітелями, оточений з трьох боків галереями. Будівля була чотиристовпною, одноверхою, тринавною.

Стіни собору були викладені з каменю і облицьовані добре обробленими квадратами алебастру й вапняку. Масивний корпус споруди виглядав досить суворо. Стіни прикрашали не тільки пілястри, а й апсиди – висячі на півколонки романського типу з людськими й тваринними масками.

Більшість церков Галича не мають точної дати спорудження. У типологічному плані вони досить різноманітні – чотири та шестистовпні, однефні, ротонди. Крім різьблених оздоб виділяються полив'яні плитки з орнаментикою (грифони, квіти, птах), що прикрашали інтер'єр.

Єдина споруда Галицької землі, що збережена частково до нашого часу – це церква Св. Пантелеймона під Галичем (с. Шевченкове), на високому пагорбі над Дністром. Церква датується близько 1200 р. Збереглися три високі апсиди, західний та південний портали. Їй властива чотиристовпна центрально-купольна частина і пластичний декор романського стилю. Фрагменти давнього мурування незначні, проте вони дозволяють скласти уявлення про високу майстерність галицьких зодчих того часу.

Отже, в добу Київської Русі і Галицько-Волинського князівства значного розвитку набуває архітектура, зростають масштаби кам'яного будівництва, формуються місцеві архітектурні школи, починається відхід від чисто візантійських традицій, виробляється свій оригінальний стиль, народжуються риси, які в подальшому відіграють істотну роль в розвитку української архітектури.

3.5. Живопис та декоративно-прикладне мистецтво.

З культовою архітектурою тісно пов'язані такі види мистецтва, як живопис, художня різьба, майоліка. На ранньому етапі розвитку монументальні споруди Київської Русі поєднували мозаїки і фрески, пізніше фрески зайняли панівне становище.

Мозаїчні зображення викладалися на стінах та підлозі з різнобарвних (майже 180 відтінків кольорів) кусків смальти – сплаву свинцю і скла. Техніка мозаїки має свої витoki від Стародавнього Єгипту. Через Візантію це мистецтво прийшло й на Київську Русь.

Фресковий живопис виконувався мінеральними фарбами по сирій штукатурці. Слово «фреска» походить від італійського «фреско», що перекладається як «свіжий», «сирій».

Перша київська художня школа розпочинає свій розвиток зі створення комплексу Десятинної церкви кінця X ст. Проте уявлення про світ давньоруського монументального мистецтва до нас донесли лише Софійський та Михайлівський Золотоверхий собори теж далеко не повністю.

Мозаїчні зображення прикрашали головний вівтар і купол Софійського собору в Києві. Вгорі, на круглому медальйоні діаметром 4,1 м – поясне зображення Христа-Пантократора (Вседержителя) з піднятою десницею. Це – символ влади, що панує над усім.

Довкола Христа – чотири архангели в одязі візантійських імператорів. В руках вони тримають знамена – лабари і уособлюють сторожу «небесного царя».

В між віконних простінках знаходяться зображення 12 апостолів, а нижче на парусах – чотирьох євангелістів. На стовпах перед вівтарної арки – сцена Благовіщення, виконана смальтою золотавого, синього, білого, червоного кольорів. Прекрасний образ Марії – земний і реальний. В руках вона тримає веретено і пряжу.

В апсиді центрального вівтаря зображена велична постать Богородиці – Оранти (висота 5,45м), яка відзначається вишуканістю ліній і монументальністю, соковитістю фарб і незвичайною гармонією колориту. Це – найбільша фігура в усьому давньоруському мистецтві. Навколо неї – великий грецький напис. Богоматір зображена з піднятими вгору руками («Оранта»), як заступниця за людей, за місто, за країну.

Під Богоматір'ю розташована багатофігурна композиція «Євхаристія» (причастя апостолів), а ще нижче – постаті «отців церкви», які є одним з кращих взірців давньоруського монументального живопису. Обличчя «отців церкви» індивідуально виразні, вражають глибоким психологізмом.

Виконані місцевими майстрами мозаїки Київської Софії, зберігаючи традиції візантійської школи, водночас мали певні індивідуальні особливості.

Фресковий розпис Софійського собору стилістично близький до мозаїк. На фрескових панно – три цикли зображень: євангельські, біблейські, житійні. Світський сюжетний живопис, розміщений в західній частині храму, являє собою унікальне явище, не характерне для візантійських церковних канонів. Йдеться про урочисту композицію, яка зображує засновника Софії Ярослава Мудрого і його сім'ю на стінах середнього нефа, а також живопис башт. Особливий Інтерес становлять сцени полювання, зображення константинопольського іподрому, на якому присутні візантійський імператор і київська княгиня Ольга.

Важливим елементом художнього опорядження Софії є орнаменти на всіх стінах і стовпах собору, віконних арках. Вони переважно рослинного характеру і нагадують орнаменти книжкової мініатюри.

Вірогідно, практично одночасовими були фрескові розписи Св. Спасу в Чернігові. Найкращий з них – досить велике, майже в повний зріст, зображення Св. Теклі. Фреску виконано в стриманій гамі коричневих, жовтих та темно-червоних тонів. Зображення робив досвідчений та вправний майстер, що працював у живописній манері, характерній, як гадають, для столичного константинопольського мистецтва XI ст.

Прекрасне внутрішнє опорядження мав храм Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві. Його мозаїки за схемою композиції нагадували софійські: Богоматір, «Євхаристія», «Святительський чин». Собор зруйновано в 30-ті роки XX ст., але вдалося врятувати декілька композицій – «Євхаристія», зображення Дмитра Солунського, Стефана, Фадея.

Порівняно з софійськими мозаїки Золотоверхого храму більш динамічні, персонажі наділені індивідуальними психологічними рисами. Кольори мозаїк яскраві, малюнок виконаний чорними, зеленими і червоними лініями.

Про майстерність давньоруських майстрів другої половини XII ст. свідчить ушавлений фресковий комплекс Кирилівської церкви в Києві. Техніка написання фресок у порівнянні з михайлівськими змінилась – їх виконано вже на одношаровому тиньку. Манера писання – більш широка та енергійна. Художні риси певною мірою пов'язують пам'ятку з мистецтвом слов'янських народів Балкан того часу.

Особливою майстерністю відзначаються фрески на тему «Страшного суду», серед яких виділяється композиція «Ангел звиває небо». «Святі воїни» намальовані на центральних стовпах храму, наділені індивідуальними рисами. Великий інтерес у плані виявлення земних реалій в церковних канонічних розписах викликають сцени із життя Кирила Олександрійського в південній апсиді.

Єдиний зразок малярства Галицько-Волинського князівства, що зберігся впродовж віків – фрагмент фрески «Божественна служба», що була створена в XII ст. й прикрашала вівтарну арку Успенського храму у Володимирі, дійшов аж до XIX ст. Цей фрагмент дозволяє твердити, що місцеві малярі були на той час обізнані із найбільш передовою течією візантійського мистецтва.

В X ст. народжується давньоруський станковий живопис (малювання ікон). Іконами прикрашали храми, каплиці, палаци, житла бояр, купців. Перші ікони на Русь привозили з Візантії і Болгарії, пізніше з'явилися і власні. В міру того як давньоруський іконопис набував самостійного розвитку, традиції візантійської іконографії послаблювалися, створювалися самобутні, яскраві шедеври церковного живопису.

Найвідомішою іконописною майстернею в кінці XI – на початку XII ст. була Печерська. Тут творив перший відомий у писемних джерелах давньоруський іконописець Алімпій (Аліпій), Печерський преподобний, який пройшов школу грецьких майстрів (жив в другій половині XI ст.) Вважають, що вже як майстер він брав участь у розписах Михайлівського Золотоверхого собору (1108-1113 рр.).

Ряд дослідників пов'язують з київською художньою школою ікони «Ярославська Оранта» (зберігається у Третьяковській галереї), «Устюжське Благовіщення», «Дмитрій Солунський» (знайдена у місті Дмитрові) і композицію «Свенської (або Печерської) Богоматері».

Ікона «Ярославська Оранта» за манерою виконання перегукується з мозаїками храму Михайлівського Золотоверхого монастиря і, на думку дослідників, може належати пензлю Алімпія. Рештки іконописних майстерень виявлено розкопками 1938 р. на території колишнього Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, а також у Новгороді.

У Києві сформувалась іконографія святих Бориса і Гліба, уявлення про яку дає ікона «Борис і Гліб» кінця XIII – початку XIV ст. (експонується у Київському державному музеї російського мистецтва). Із Новгорода походять ікони «Архангел» кінця XI ст., а також «Устюжське Благовіщення» (XII ст.), які за стилем близько стоять до фресок і мозаїк Михайлівського Золотоверхого храму.

Певне відношення до киеворуського іконопису, напевно, мала і знаменита ікона «Володимирська Богоматір», яку привезли на Русь разом з іконою «Пирогощі» – «в єдиному кораблі» в 20 – 30-х рр. XII ст. Вона прикрашала храм Бориса і Гліба у Вишгороді. Згодом (1155 р.) її вивіз Андрій Боголюбський до Володимира-на-Клязьмі, від чого вона і отримала свою нову назву.

В XII ст. виникають художні школи у великих удільних князівствах: Галицько-Волинському, Володимиро-Суздальському. Місцевий іконопис розвивався в Галицько-Волинській землі під впливом київського. З робіт художників високого професійного рівня збереглась ікона богоматері-Одигітрії кінця XIII-XIV ст. з Покровської церкви м. Луцька (нині у Київському державному музеї українського мистецтва).

Галицьке образотворче мистецтво гідно представляє відома ікона святого Юрія-змієборця на чорному коні (зберігається у Львівському державному музеї українського мистецтва).

Високого рівня розвитку досягло в Київській Русі прикладне мистецтво. Орнаментальними композиціями, більшість елементів яких беруть свій початок не лише у слов'янській, а й у значно давнішій язичницькій старовині, декорувалися предмети побуту, прикраси, зброя, металевий і керамічний посуд, вироби із кості.

Київська Русь славилась ювелірною майстерністю: виготовленням срібних браслетів, перснів та інших прикрас. Творча думка давньоруських майстрів значно випереджувала розвиток техніки в країнах Західної Європи. Давньоруські майстри знали найтончіші способи обробки ювелірних виробів, наприклад, *зернь*. На металічну поверхню по лінії нанесеного перед тим малюнка напаювалися тисячі крихітних кульок. Не менш складною була техніка *скані* – створення малюнка з найтонкішої золотої або срібної проволочки.

Ремісники, відливали у воскових моделях і кам'яних формочках різноманітні ювелірні вироби, що свідчить про масове виготовлення речей, на які був високий попит не тільки на внутрішньому, а й на зовнішньому ринку.

Художні вироби із золота і срібла прикрашали *черню*, інкрустаціями і *перегородчастою емаллю*. В цій складній техніці давньоруські майстри досягли такої високої досконалості, що їх вироби були неперевершеними на світовому ринку.

Емалі за засобом виготовлення поділялись на *віймчасті* (коли в золотій чи срібній пластинці видовбували жолобки або віконця і наповнювали їх різнобарвною смальтою) та *перегородчасті* (коли прилютовували до пластинки золотий чи срібний дротик, що розмежовував фарби і служив за контур фігуральної чи орнаментальної

композиції). Смальту насипали в жолобки чи дротяні перегородки в порошку, що топився і виповняв контури на огні.

Ця надскладна техніка була запозичена з Візантії і набула особливого поширення в XII – XIII ст. Самі емалі увійшли до ювелірного мистецтва як заміники дорогоцінного каміння. Вони імітували смарагд, лазурит, бірюзу тощо. Відомими центрами емалевого виробництва вважаються Київ, Чернігів, Галич, Володимир-на-Клязьмі. Найбільш кваліфіковані майстри працювали в Києві.

У майстернях ювелірів виготовлялись князівські діадеми і барми (княжі та боярські ланцюги), рясна, підвіски, дужки очілля, різноманітні колти (золоті коробочки для пахоців, що їх чіпляли жінки над вухами, до кіс, або шапочки), нагрудні хрести та медальйони, коштовні оклади церковних книг.

Вершиною давньоруської емалевої справи фахівці вважають витвори Лазаря Богши – київського майстра другої половини XII ст., до яких відносять князівську діадему із зображення вознесення Олександра Македонського з Сахновки, цату з деісусним чином з Кам'яного броду, а також хрест княгині Єфросинії Полоцької.

Чернь в прикладному мистецтві Давньої Русі була відома вже в X ст. Але особливо широке застосування вона набуває в XI – XII ст. *Черненим* орнаментом прикрашають речі побутового застосування – срібні блюда, бокали, оковки турових рогів, оправи і прикраси кінської збруї, зброї. Однак давньоруські майстри більш за все використовували чернь для жіночих прикрас, зокрема, браслетів, перснів, колтів і т. ін., а також для прикрас жіночого та чоловічого одягу – пряжок поясів, гудзиків.

Художні вироби під чернь здебільшого виготовлялись тисненням, чеканкою або литвом. В XI – XII ст. це робилось так, щоб малюнок був виконаний високим рельєфом. Фон залишався заглибленим і заповнювався черню, що виготовлялась із суміші червоної міді, свинцю, срібла, поташу, солі, бури й сірки.

Кращими виробами, виготовленими в техніці черні в XII – XIII ст., є широкі пластинчасті браслети-наручі із срібла, які називали «срібним фольклором» через численні зображення язичницьких свят та обрядів. На їхніх стулках зображені фантастичні звірі, птахи, квіти, рослинне плетиво, народні гуляння, скомороші танці,

гуслярі, русалки, воїни, дракони. З яскравих знахідок останніх десятиріч назвемо наручі з Києва та Болохівської Землі (Поділля – сучасна Хмельницька область).

Більшість ювелірних художніх виробів із золота та срібла, особливо жіночих прикрас, виготовлялась в техніці *філіграні* (на дуже тонку металічну нитку напаявалась золота або срібна зернь). Давньоруським ювелірам було відомо два типи філіграні: ажурна, коли прикрасу виготовляють тільки з тонкої скрученої проволочки, і власне філігрань, коли звитий з проволочки узор напаявся на золотий чи срібний фон. Такі вироби також часто прикрашалися і зерню.

Вироби київських ювелірів X – XIII ст. – срібні пластини з позолоченим південно-руським орнаментом, пластинчасті браслети-наручи та кручені браслети з срібної і золотої проволочки з черню, чеканні вироби, прикрашені дрібною зерню, сканню та пергородчастою емаллю – це видатні досягнення давньоруських майстрів і художньої культури того часу.

Вони відрізняються чіткістю малюнка, досконалістю композиції, високою майстерністю виконання. Речі, що вийшли з майстерень Києва, Новгород, Галича, Чернігова та інших давньоруських міст, зустрічаються під час археологічних розкопок практично в усіх європейських країнах.

Художню творчість ювелірів Київської Русі високо цінували не тільки співвітчизники, але й представники багатьох країн світу. Так, німецький монах Теофіл, що в XI ст. вивчав художні ремесла різних країн, писав, що шлях до вдосконалення емалі і різноманітності черні відкрила Русія. А взагалі за рівнем розвитку художнього ремесла Київську Русь він ставив на друге місце одразу ж за Візантією, попереду Італії, Франції, Німеччини і Англії.

Ткацтво було відоме слов'янам від давніх часів, це був жіночий промисел. Жінки пряли прядиво з льону чи конопель, при чому вживали *куделю* й *веретено*. У слов'янських могилах часто зустрічаємо *пряслиця*, вироблені з камінчиків, що їх насаджували на веретена. Потім ткач або ткаля вироблювали полотно на *кроснах*.

Спочатку були відомі тільки грубі полотна, що їх звали *товстинами*; таких полотен уживали також на вітрила до кораблів.

Пізніше навчилися виробляти тонше полотно, *тончицю*, а також різномірні оздобні тканини: *полавочники*, *скатерті*, *убруси*.

З вовни плели різні частини одяжі, як *клобуки* – шапки, або *копичця* – рід панчіх. Здавна також робили сукно, але просте, грубе. Тонші сукна, а також шовки і усякі дорогоцінні матерії привозили з-за кордону, з Візантії та Західної Європи.

Ткацтво й пошиття дорогого вбрання відіграло не останню роль в обслуговуванні князівського господарства. Серед руських людей, які знаходилися у Візантії, були майстри, що оволоділи цим ремеслом. Від таких ремісників вимагались виключно висока кваліфікація, традиції і школа. Князі були зацікавлені у передачі ремісниками шовкоткацьких майстерень, знань, секретів майстерності по спадковості.

Літопис неодноразово повідомляє про виробництво дорогоцінної тканини – *наволоки*: «Володимир Мономах дарував народу шматки тканини під час перевезення тіл Бориса і Гліба». Зрозуміло, що така продукція повинна була виготовлятися у спеціальних князівських майстернях, і саме такі майстри були, наприклад, у володінні Андрія Боголюбського.

У побуті церковних феодалів значного поширення набуло вишивання золотом. Так, про кількість вишитих предметів можна судити по розповідям літописця під 1183 роком про пожежу в церкві Богородиці у Володимирі. Вишивка золотом використовувалась для прикрашання церковних речей.

У XI ст. Анна Всеволодівна, сестра Володимира Мономаха, дочка великого князя Всеволода, постригшись у створеному її батьком Андріївському монастирі у Києві, організувала там школу, де молоді дівчата вчилися вишивати золотом і сріблом.

З X ст. в давньоруських літописах згадуються килими, особливо в зв'язку з князівським поховальним обрядом і церемоніальними подіями. У давньоруські часи для них застосували єдиний термін – «ковер». Ймовірно, це речі східного або візантійського походження. Однак можливе застосування в рядових оселях тканих покривал місцевого виробництва, близьких за функціями до килимів.

На це вказує використання суконних тканин – основи килимарства. З XI ст. «сукняні» тканини відомі з перекладних текстів. У літопису під 1100 р. зустріч князів проходить «сидячи на одному

ковре». Це опосередковано свідчить про те, що одним з типів килимових виробів, що побутували в Київській Русі, були килими-полавочники, тобто такі, якими вкривали лави.

У багатьох творах народного декоративного мистецтва Західної України (килими, вишивки, писанки) справедливо вбачають використання і дальший розвиток мотивів, що існували ще в середньовіччі.

На процес формування збройової культури Київської держави наклала відбиток особливе її геополітичне положення – на межі Європи та Азії, що сприяло створенню власного оригінального комплексу озброєння.

Зброя як пам'ятка історії та елемент матеріальної культури несе інформацію про рівень і ступінь розвитку тогочасного суспільства, характер і спрямування історичних контактів, соціальні відносини людських спільнот і зберігає в собі передові думки, ідеї і технологічні рішення, від вирішення яких залежало розв'язання проблем, що поставали перед людиною.

Перші зброярські майстерні, які виділились із ковальських, виникли у володіннях князів и обслуговували потреби панівних класів. З цих майстерень вийшла унікальна зброя, вироблена при допомозі складних технологічних прийомів з використанням дорогоцінних металів (наприклад, шолом і кольчуга князя Ярослава Всеволодовича, виявлені на місці Липицької битви 1216 р.; згаданий в Іпатіївському літописі під 1151 р. шолом великого князя Ізяслава з зображенням святого мученика Пантелеймона).

Зростання військових потреб Русі сприяло розширенню виробництва зброї і поглиблення його спеціалізації. В містах існували майстерні по виробництву мечів, шоломів, кольчуг, які виготовляли зброю на замовлення і під безпосереднім керівництвом державних органів.

У Києві, Чернігові зафіксовано існування спеціалізованих майстерень (з 50 – 70-х рр. X ст.) по виготовленню металічних деталей убору – спорядження вершника-воїна і бойового коня. Стилістичну єдність, складну технологію і металургійні традиції в цей час можна було забезпечити тільки в державних майстернях.

Із писемних джерел довідуємось про спеціалізацію зброярської справи. Літопис, наприклад, говорить про майстрів-сідлярів, луч-

ників і тільників. Новгородський літопис згадує про майстра «порочного», який робив облогові машини – «пороки», двічі називаються щитники, як люди, відомі в своєму місті.

За функціональними ознаками тогочасна зброя поділяється на зброю ближнього і дальнього бою та на рублячу, колючу й ударну. Всі ці види зброї являються водночас наступальними і захисними. Не можна забувати, особливо для південних районів Київської Русі, і про кінське спорядження.

Соціальна нерівність, притаманна військовій організації феодалного суспільства, обумовила відмінність між простою і аристократичною зброєю, між озброєнням народних мас і вельмож. Атрибутом феодала-воїна найчастіше були меч, спис, щит, панцир. На долю ж простого ратника випадали сокира і лук.

Соціальна неоднорідність війська зумовила несхожість у озброєнні не лише піхоти та кінноти, але й різних прошарків і груп всередині самих родів військ. Це, в свою чергу, сприяло тактичній спеціалізації різних груп військових людей залежно від функціональних особливостей тієї чи іншої зброї.

Могутня у військовому відношенні Київська держава стала величезною лабораторією, де удосконалювалася військова справа, видозмінюючись під впливом сусідніх держав, але не втрачаючи національної основи. Зброярами Київської держави поряд із запозиченнями чужого досвіду, розроблялися та використовувалися власні зразки списів, сокир, стріл, костенів і мечів.

Давньоруські дружинники успішно володіли західним мечем і східною шаблею, європейським ланцетоподібним списом і кочівницькою пікою, східним чеканом і меровінзьким скрамасаксом, азійським сфероконічним шоломом і каролінгськими шпорами, близькосхідними кістнями, булавами і північними ланцетоподібними стрілами.

Нормани були постачальниками на Русь високоякісних мечів, франкських і каролінгських клинків, скрамасаксів, деяких форм списів, сокир, стріл, круглих щитів, кращих зразків кінського спорядження. Проте і варяги зазнали на собі вплив давньоруської збройової культури.

Практично уже до другої половини X ст. становлення і розвиток збройової справи в Київській Русі досягли такого рівня, що вона

почала впливати і на ближніх, і на віддалених сусідів. Давньоруська зброя розповсюджувалась у Північній та Центральній Європі.

Під впливом руського клинкового виробництва у країнах Європи відбулося переоснащення франкського меча, що призвело до розповсюдження рукояток нових форм. Впливом ремесла русів-зброярів пояснюється поява в XI ст. у Східній Прибалтиці однолезових шабель-мечів, у Волзькій Болгарії у XII-XIII ст. – шабельних гард кругового захисту руки та запозичений північноєвропейськими зброярами наконечник піхов меча «зі східною пальметкою» (був вироблений у Києві, що доведено вченими-археологами).

Для оздоблення багатьох зразків зброї, знайдених у Данії, Швеції, на о. Саремаа, використані орнаментальні мотиви Русі. Моду руських дружинників хизуватися у золочених сфероконічних шоломах запозичили заможні воїни Польщі, Угорщини, Самбії. Вікінги принесли на батьківщину не лише руський чекан, а й сфероконічний шолом.

Київська Русь була найбільшим постачальником зброї і на Схід. Її купці торгували зброєю з Волзькою Булгарією, Хорезмом, Арабським халіфатом. Разом з тим, Русь постачала зброю як власного, так і східного виробництва на Захід і Північ – у Чехію, Угорщину, Польщу, слов'янське Помор'я, країни Прибалтики та Швецію. На Сході високо цінували мечі і панцирі, що привозилися з Київської Русі. Навіть у далекій Франції добре знали «чудові кольчуги, зроблені на Русі».

Зв'язки русичів зі степовикам вже у ранньокіївський період вплинули на форми і склад власного руського озброєння і прийоми його бойового застосування. У подальшому, навпаки, бойові засоби Київської Русі дедалі більше проникають у кочівницьке середовище.

Таким чином, процес творення і розвитку власної збройової культури був явищем багатоманітним, що привело до виникнення оригінального, неповторного за своїми властивостями й особливостями цілого комплексу бойових засобів, який неможливо уявити без військово-технічних взаємин Русі, Заходу і Сходу. Київсько-руська військова техніка постійно перебувала у пошуку нових видів озброєння і збагачувалася досягненнями сусідніх племен і народів.

Велике значення у житті народу мала музика. У супроводі музики виконувались обрядові пісні, танці та видовища на громадських

та родинних святах. Під звуки музики розпочинали бої. Виконавці етнічних пісень під акомпанемент гуслів оспівували («славили») подвиги богатирів. Поезія виконувалася під музику. Поширеним був речитатив.

Яскравим представником таких виконавців вважається співець XI ст. Боян, згаданий у «Слові о полку Ігоревім», який жив при дворі великого князя Святослава Ярославича. Ще одного «славетного» співця – Митусу – згадує Галицько-Волинський літопис від 1241 р.

Скоморохи-затійники були професійними акторами і музикантами. Мандруючи по країні, вони під час місцевих свят, торгів були бажаними учасниками різних видовищ, збирали чималі гурти людей. Скоморохи майстерно володіли різними жанрами: були співаками, танцюристами, фокусниками, водили ведмедів, грали на різних музичних інструментах. Вони жили і при князівських та боярських дворах.

Умовно виділяють *три напрями тогочасного музичного життя – народну музику, професійну інструментальну музику та церковні співи.*

Про народну музику наші знання походять лише з писемних джерел (оскільки вона не записувалась) та давніх зображень, а також з можливостей інструментів, що реконструюються, й українського фольклору.

До складу музичних інструментів Київської Русі входили різні духові інструменти – ріг, труба, зурна, сопілка, флейта, свиріль; струнні – гуслі, гудок (смик), лютня, ліра, арфа; ударні – бубен, накри, орган, тарілки. Найскладніші з них – пневматичний орган, арфа, лютня, якими користувались придворні музиканти.

Особливе місце серед згаданих інструментів посідали гуслі, які ще називалися «псалтеріум» (Псалтир) – від грецького «бряцати на струнах».

На фресці стіни південної башти Софійського собору є великий придворний оркестр з 11 музикантів. Ліву частину композиції займає переносний пневматичний орган (типова візантійська шафа з органними трубами). Праворуч від неї органіст. Інші музики грають на флейті з вставним мундштуком і трубах, лютні, величезній лірі, на тарілках, маленьких барабанчиках та музичних дзвонах. Ця

фреска відбиває стан і рівень професійної інструментальної музики Київської Русі, яка відповідала кращим світовим досягненням тих часів.

Своєрідним видом була також військова музика. У супроводі такої музики виступали в похід військові дружини, звучала вона під час битв, штурму ворожих фортець. Особливу роль у ній відігравали труби та бубни.

Вагому частину музичної культури становили християнські церковні співи, які мали свій особливий стиль і вже в часи Київської Русі трансформувалися з простого одноголосся у багатоголосся хору. Перші церковні співи записувалися спеціальними грецькими знаками, які на Русі називали «крюками» або «знаменами», звідки й самі церковні співи отримали назву «знаменного співу». Спів був одноголосний, декламаційного характеру, причому ритм слова надавав ритму музиці.

В основі знаменних співів лежала система з восьми ладів (гласів) – так зване осьмигласіє. На Русі склалося власне оригінальне осьмигласіє, яке будувалось на місцевих мелодійних традиціях. Згодом це привело до певних змін знаменного розспіву й появи нових його варіантів, зокрема, славетного Київського розспіву. В XI ст. виникли свої місцеві святкові служби, яких не було у Візантії.

Також існувала і так звана *кондакарна* нотація (має назву від записаних нею мелодій кондаків – коротких хвалебних співів на честь святих), близька до знаменної, але із вживанням додаткових особливих знаків. Цій нотації відповідав особливий стиль церковних співів, який відзначався пишністю, широким вживанням мелодійних прикрас, й здобув назву «калофонічного» (прекраснозвучного). Розквіт його припадає на XII – XIII ст. Його вживання засвідчує й графіті Софійського Собору.

Церковним співам навчали спеціальні вчителі – «доместики», які поєднували крім того обов'язки й співака-соліста, й диригента хору. Хор великих церквах мав свого доместика. За Десятинною церквою знаходився «двір доместиків», звідки професійний церковний спів поширювався по всій Русі.

Давньою і досить унікальною формою вітчизняної музичної культури є дзвонова музика. Дзвони повідомляли про нашествя ворога,

пожежі, військові перемоги, скликали народ на віче, викликали у людей почуття радості або скорботи, надії, тривоги, страху тощо.

Отже, динамічний розвиток Руської держави вже наприкінці X ст. приніс сюди і державну релігію, і писемність, і містобудування, тобто усі ознаки «цивілізації». Загалом культурний розвиток Київської Русі IX –XIII ст. знаходився на високому, європейському рівні.

Культура Давньоруської держави посідала значне місце в культурному житті Європи й активно впливала на процеси розвитку європейської і світової культури. Вона виступала як частина єдиної середньовічної цивілізації, підпорядкована тим закономірностям, які були властиві останній, незалежно від національних особливостей та специфіки.

У культурі галицько-волинської доби ще виразніше, ніж раніше, спостерігається оригінальне поєднання слов'янської спадщини і нових рис, зумовлених зв'язками з Візантією, Західною і Центральною Європою, країнами Сходу. Князівству належить почесне місце у формуванні української культури, в зміцненні її зв'язків з культурами інших народів. Протягом століть у важкі часи панування іноземних держав українські діячі літератури, мистецтва, освіти звертались до спадщини минулих епох, в тому числі і до доби Галицько-Волинського князівства.

Питання для самоперевірки і засвоєння матеріалу

1. Розкажіть про походження давньоруської мови, визначте її особливості та місце серед інших слов'янських мов.
2. Назвіть причини, що сприяли поширенню освіти на Русі.
3. Що ви знаєте про поширення науково-технічних знань у Київській Русі?
4. Чи відомі вам пам'ятки давньоруської архітектури, які збереглися до наших днів?
5. Якими були основні напрями давньоруської музичної творчості?
6. Охарактеризуйте значення культури Київської Русі, Галицько-Волинського князівства.

Навчально-методична література:

- * Андріяненко В.І. Історія і теорія української і зарубіжної культури: навч. посіб. – Луганськ, 2007. – 176 с.
- * Карасевич А.О., Лисенко Л.Г. Київська Русь: історія політичної думки та її джерела: Навч. посіб. – К.: Науковий світ, 2002. – 215 с.
- * Моця О.П., Ричка В.М. Київська Русь: від язичництва до християнства: Навч. посібник. – К.: Глобус, 1996. – 224 с.

Джерела:

- * Андрусишин Б.І., Гуз А.М. Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. Кафедра теорії та історії держави і права. – К., 2003. – 60 с.
- * Давня українська література періоду Київської Русі / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: ВПЦ “Київський ун-т”, 2002. – 80 с.

Додаткова література:

- * Александрович В.С. Мистецтво Галицько-Волинської держави / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Л., 1999. – 132 с.
- * Бережинський В. Г Озброєння Київської Русі. “Грецький вогонь”. – К., 1996. – 31 с.
- * Горовий А.В. Перший іконописець Київської Русі – Аліпій. – К.: Інформаційно-аналітична агенція “Наш час”, 2008. – 140 с.
- * Історія української культури / Іван Крип'якевич (ред.). 3-є вид., стер. – К.: Либідь, 2000. – 656 с.
- * Лустенко А.Ю. Хронотоп Київської Русі як соціокультурний феномен. – Луганськ, 2003. – 112 с.
- Огієнко І. Українська культура. – К.: Наша культура і наука, 2002. – 342 с.
- * Толочко О.П., Толочко П.П. Україна крізь віки: В 15 т. / НАН України; Інститут археології / В.А. Смолій (ред.). Т.4: Київська Русь. – К.: Альтернативи, 1998. – 351 с.
- * Фартушний А.А. Українська культура. Ч.1: Культура передісторичної доби; Культура Київської доби; Культура Галицько-Волинської держави. – Л., 1999. – 112 с.

Лекція 4.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XIV – першої половини XVII ст.

- 4.1. Національно-культурні процеси й духовне життя в Україні у XIV – XV ст.
- 4.2. Культура України в XVI – першій половині XVII ст.

4.1. Національно-культурні процеси й духовне життя в Україні у XIV – XV ст.

Приєднання українських земель до Великого князівства Литовського ознаменувало новий період у розвитку української культури, зокрема освіти, шкільництва та науки. Тогочасна українська (руська) мова стала державною мовою діловодства, дипломатії, приватного листування.

Значний вплив на національно-культурне піднесення українців цього періоду справили ідеї Гуманізму та Реформації. Всупереч світоглядній системі середньовічного суспільства, в основі якої був бог, гуманісти переносять увагу безпосередньо на людину, її місце в світі. Людське щастя гуманісти вбачали в особистій свободі й освіченості людини, справедливому устрої суспільства. Одночасно пробуджується інтерес до рідної мови, культури, історії, з'являється гостра потреба в освіті та наукових знаннях.

Розвиткові освіти у XIV – XV ст. сприяли великі церкви й монастирі. Духовна культура України все далі відходить від середньовічних теологічних настанов, відкриває шлях для поширення світської культури. Насамперед це виразилося в:

- * широкому залученні народної розмовної мови до процесу творення духовних цінностей;

- * відродженні літературних традицій Київської Русі;

- * творчому використанні культурних надбань Західної Європи.

З XIII – XIV ст. через Польщу та Литву посилювався західноєвропейський вплив. Найосвіченішим суспільним станом було духовенство. Школи існували при церквах і монастирях. Міщанство починає також проявляти велику турботу про освіту. Система освіти

у містах України була подібна до західноєвропейських міст. Значна частина грамотних людей була серед шляхти. Вчителями було духовенство. Дяк навчав дітей в церкві, або біля церкви. Навчалися всі діти незалежно від матеріального становища їх батьків. Заможні люди наймали дяків для домашнього навчання.

Що ж саме вивчали діти в Україні наприкінці XIV – XV ст.? Як засвідчують джерела, передусім то була азбука та склади (пізніше отримали назву «буквар»). Після цього починалася найголовніша частина навчання – читання. Підручником спочатку правив буквар, а згодом Часослов і Псалтир.

Вчилися церковним співам, а також письму. Спочатку «уставу» (каліграфічному письму великими літерами), а з кінця XV ст. – скоропису, який сприяв українізації старослов'янської мови. Скоропис починає вживатися в урядовому та актовому діловодстві. Згодом розпочалося розділення на церковну та українську мови. Зауважимо, що у XV ст. мовна ситуація на українських землях змінилася. Мова періоду Київської Русі – України збагатилася елементами національних говірок, частково увібрала в себе словниковий запас інших мов і стала загальноновизною. Приблизно із середини XIII ст. вона перетворюється на давньоукраїнську і продовжує розвиватися. Тривалий час давньоукраїнська, або, як тоді її називали, руська, мова функціонувала на двох рівнях – розмовному і книжному, маючи між собою суттєві відмінності. Розмовна мова – використовувалася переважно в побуті простого люду, книжна – в літературі, церковних справах, спілкуванні привілейованих верств населення. Щодалі активніше народна говірка проникала в книжну (церковнослов'янську) мову, ламаючи її закостенілість. Руська мова існувала у двох варіантах – північному (білоруському) й південному (українському). Не пізніше першої половини XV ст. староукраїнська й старобілоруська мови починають розвиватися самостійно. Жива, розмовна мова починає активніше витісняти з ужитку церковнослов'янську.

Після закінчення шкіл випускники, не маючи власних вищих навчальних закладів, починаючи з XIV ст., здобували освіту в європейських університетах. Так у Сорбонському університеті в 1353 р. підвищували освіту магістр Петро Кордован і його «товариші з Рутенії», у 1369 р. тут вчився Іван «з Рутенії», у 1397 р. – Герман Вілевич «рутеньської нації з Києва» та ін.

З XV ст. при Краківському та Празькому університетах існували спеціальні бурси (гуртожитки) для студентів з України. В одному Краківському університеті за 1510-1560 рр. отримали освіту 352, а протягом XV – XVI ст. – 800 вихідців з України. Вчилися вони також у Болонському, Падуанському, Базельському, Гейдельберзькому, Лейденському та інших університетах. Абсолютна більшість випускників повернулася на Батьківщину, ставши носіями ідей Гуманізму й Реформації. Чимало їх стало вчителями, поетами, визначними громадськими і політичними діячами.

Діяльність українських вчених помітно активізується на терені європейських культур. Насамперед серед них слід назвати ректора Болонського університету, видатного вченого у галузі астрономії, астрології, математики, першого з відомих докторів медицини, представника раннього гуманізму, який репрезентував Україну в Західній Європі – Юрія Дрогобича (Юрій Котермак бл.1450-1494 рр.).

Український вчений – Юрій Котермак народився в Дрогобичі, підтримував видавничу діяльність піонера східнослов'янського кириличного друкарства Швайпольта Фіоля, мав дружні стосунки з багатьма відомими на той час у Європі вченими й культурними діячами. Зокрема з німецьким астрономом Йоганном Мюллером (Регімонтаном), італійськими гуманістами Франческо Філельфо та Філіпом Буонакорсі (Калімахом). Його учнями були німецький поет-гуманіст Конрад Цельтіс та великий польський астроном Миколай Коперник. У 1483 р. Ю.Дрогобич видав у Римі книжку «Прогностична оцінка поточного» і став, таким чином, першим українським автором друкованої книги.

У XIV – XV ст. відбулися певні зрушення у *політичній культурі*. Європейський спалах Відродження дав поштовх розвитку гуманістичної думки в Україні. Носіями нових ідей стали Павло Русин із Кросна, Лукаш із Нового Міста, Станіслав Оріховський та ін. Так магістр Краківського університету Павло Русин відіграв значну роль у культурно-освітньому русі не тільки в Україні, а й Польщі. Він видавав і коментував твори Овідія, Сенеки та ін. Оріховський С. одним із перших серед представників європейської політичної думки заперечив Божественне походження влади та держави, категорично висловився проти підпорядкування світської влади духовній, обстоював невтручання церкви в державні справи.

Відомі й інші яскраві постаті гуманістів українського походження, які своєю діяльністю збагачували європейську культуру, примножували досягнення гуманізму епохи Відродження, звеличуючи тим самим свою Батьківщину в очах європейської громадськості.

Ренесансний стиль в Україні розквітає під впливом італійських майстрів. Він був тісно пов'язаний з відображенням внутрішнього суперечливого психічно напруженого життя людської особистості. Цей стиль найяскравіше представлений в так званому орнаментальному мистецтві. Йдеться про дерев'яне різьблення, покрите позолотою, що обрамлює ікони, вівтарі та цілі іконостаси. З часом мистецтво різьби виходить за церковні межі і наповнюється світськими мотивами. Насамперед зміст малюнка постає у вигляді скомбінованих із візерунків геометричних, рослинних, тваринних, а іноді й людських голів. Найчастіше зображувалися янгольські крилаті голівки та крилаті амури.

У дерев'яному культовому будівництві характерними були тридільний і хрещатий типи вирішень об'ємно-просторових композицій храмів. Це – церква Святого Духа в Потелечі, собор Благовіщення в Ковелі та ін. Кам'яні храми зберігали давньоруські традиції: Богоявленська церква в Острозі, Троїцька церква в Межиріччі, Успенський собор у Києві. У 1470 р., після нападу татар, Києво-Печерський монастир було відбудовано коштом київського князя Семена Олельковича. Успенський собор було прикрашено готичними ступінчастими фронтонами, зроблено скатні дахи та багато контрфорсів. Того ж року на замовлення князя Семена Олельковича створено рельєф-триптих із зображенням Богоматері Оранти і засновників монастиря Антонія і Феодосія. Цей триптих знаходився в апсиді Успенського собору (наприкінці XIX ст. його було перенесено і вмуровано в стіни Великої лаврської дзвіниці).

Українська музика розвивалася на народній пісенній основі. З XIV ст. поширюється нова лінійна нотація, яка потроху витісняє стару нотну грамоту. І хоча поліфонічний (партесний) спів буде започаткований у XVI ст., Україна вже знала багатоголосий спів – так званий строчний спів, писаний трьома рядками крюків понад словами. Слід зазначити, що середній голос, так званий путь, вів мелодію наспіву, а два інші, вторуючи, називались верх та низ.

До них долучався інколи четвертий, що був немов варіацією чи фігурацією тих трьох голосів.

Епоха породжує людей, які звільняються від релігійно-канонічних обмежень, а у їх діяльності поєднуються минуле і паростки майбутнього. Прикладом може бути Григорій Цимблак (близько 1364-близько 1420 рр.). Обраний митрополитом Київським та Литовським, він виявив неприпустимий з позицій православної церкви лібералізм щодо відмінностей між католицьким та православним напрямками на Константському соборі (1418 р.). 1414 р. Цимблак став не тільки реформатором церковного співу в Україні та Білорусі (вніс у практику церковного співу болгарський розспів), а й створив більше 40 різноманітних творів: похвальних слів, проповідей, житій святих. Герої Цимблака у цих творах постають помітно індивідуалізованими, схожими на справжніх живих людей.

Розвивалась і *народна творчість*. Вона віддзеркалювала насамперед надбання і традиції Київської Русі. Обрядова поезія звільнялася від культових елементів. В ній з'явилися антифеодальні мотиви (жнивні та обжинкові пісні), а в цілому переважали русальні, купальські пісні, голосіння, зберігались народні обряди. Народною мовою народжувалися прислів'я, казки, приказки, перекази. Народна творчість прославляла почуття патріотизму, вірність православної вірі й обов'язку перед своїм народом. Разом з тим вона засуджувала порушення громадянської й родинної моралей.

Під впливом загальнослов'янського Відродження приблизно з кінця XIV – поч. XV ст. викристалізуються національні особливості української культури, зародилась епічна поезія – історичні пісні та думи. Доносили їх до людей народні співці-кобзарі. Виконувались ці твори речитативом під супровід бандури, кобзи чи ліри.

Крім дум та історичних пісень, в українському фольклорі XIV – XVI ст. існувала релігійна поезія – легенди, вірші, пісні про початок і кінець світу, про перших людей, про муки і смерть Ісуса Христа, про премудрого Соломона та про життя апостолів.

У XV ст. створюються нові редакції оригінальних творів часів Київської Русі, зокрема відомого Києво-Печерського патерика. Цей літературний твір складається з невеликих за обсягом життєписів,

легенд, усних переказів. Головна його ідея – довести особливу святість Києво-Печерського монастиря, зокрема місця на якому він заснований.

Першу редакцію Києво-Печерського патерика було здійснено на початку XIII ст. Відомі кілька редакцій твору і понад 100 його списків. Він був однією з найулюбленіших книг староукраїнської літератури аж до XIX ст. включно.

Це ж можна сказати і про інші переробки давніших Євангеліє, житій святих, проповідницьких пам'яток письменства, де народна мова відіграє значно більшу роль, ніж раніше. Особливо помітні елементи української народної мови в Королівському Євангелії 1401 р., що його переписав якийсь Станіслав «Грамастик много-грішний» у селі Королеве на Закарпатті. Ця книга оформлена з великим, як на той час, мистецьким смаком, де багато кольорових заставок і орнаментів які і тепер не втратили первісної свіжості й кольору.

Вплив живої української мови досить помітно позначився і на Четві-Мінеї 1489 р. Оригінал цієї цікавої пам'ятки було також складено в західноукраїнських землях, а потім переписано і в Білорусі.

Четві-Мінеї 1489 р., поряд з уже згаданим королівським Євангелієм 1401 р., можна вважати праматір'ю перекладів церковних книг так званою простою мовою. Центром переписування та створення нових книжок був Київ. Під впливом Києва цей вид діяльності виникає у Чернігові, Луцьку, Львові, Острозі. При монастирях і церквах існували бібліотеки, які нерідко мали значну кількість релігійних та світських книжок.

Окреме місце в історії української культури XIV – XVI ст. займає історична література – літописання. Воно продовжувало та зміцнювало традиції початкового літописання Київської Русі. Це так звані західноруські, або литовсько-руські літописи і Короткий Київський літопис, що містить опис подій 1480-1500 рр. Таких літописних списків відомо 13. Різні за обсягом і змістом, вони мають спільну особливість – їх автори були, очевидно, світськими особами: державні діячі, учителі, працівники канцелярій, а не люди з монастирського середовища.

Багато матеріалів з історії України має Супрасльський літопис, складений у Супрасльському монастирі біля Білостоку, частину

якого становить так званий «Короткий Київський літопис» написаний в Україні. Цінною пам'яткою української історіографії є Літопис Биховця, доведений до 1507 р. Тут дається інформація про суспільні відносини в Україні та Білорусі кінця XV – поч. XVI ст. Історіографічним джерелом є Баркулабівський літопис, в якому висвітлено події в Україні і Білорусі від половини XVI до XVII ст.

Вищезгадані літописи згодом лягли в основу подальшої української історіографії XVII – XVIII ст. Окрім описів подій та інформації про тогочасні відносини, вони мають ідеологічне спрямування, відображають погляди правлячих кіл Великого Литовського князівства. Тут чітко проступають антипольські та антимосковські мотиви.

У XV – XVI ст. в архітектурі сформувався своєрідний український стиль, який вдало поєднував ренесансні впливи з місцевою традицією, що походила з часів Київської Русі.

Після монголо-татарської руйни монументальне будівництво в Наддніпрянській Україні на деякий час призупиняється і розвивалося на західноукраїнських землях, ґрунтуючись на архітектурі часів Київської Русі. Пам'ятки того періоду можна поділити на дві групи: оборонні споруди та церкви. Протягом XIV – XV ст. зростала кількість міст і фортець. Нові умови ведення війни постійно вимагали спорудження укріплень не тільки підсилених мурованими баштами, а й цілком побудованих з каменю або цегли. У цей час будуються такі оборонні споруди, як замки в Хотині, Кременці, Кам'янці, Білгороді (Дністровському) та ін.

Українське образотворче мистецтво, особливого розвитку набуло на західноукраїнських землях. У живописі знайшли своє втілення народні мотиви, продовжує панувати іконографія, набуваючи все виразніших реалістичних рис. Найкращими його зразками є сюжети «Різдва Христового» та «Успіння Богородиці» стінопису Кирилівської церкви в Києві (заснована 1140 р. Всеволодом II в урочищі Дорогожичі), розписи вірменського собору у Львові (XIV – XV ст.). Майстерно виконано на дерев'яних дошках ікони Петра Ратенського (ікона «Богородиця») у Володимирі-Волинському, «Петровська» ікона в Успенському соборі (в Москві). В Києво-Печерському монастирі зберігалися традиції іконописання давньоруського майстра Аліпія та його школи. У цих традиціях

виконано розписи Троїцького собору у Пскові печерським іконописцем Антонієм 1409 р. Відомо також, що 1521 р. іконописець Олексій Малий написав на замовлення псковських купців Василя і Федора «...образ Пречистня Богородицы честнаго и славнаго ея Успения». Цю ікону, яка не поступається кращим зразкам живопису італійського Відродження, купці пожертвували в Успенський собор Печерського монастиря.

Вдосконалювалося мистецтво книжкової графіки. Вражають рівнем мистецького виконання мініатюри рукописних творів, зокрема «Життя Бориса і Гліба», Радзивілівського літопису.

У духовній культурі глибокий відбиток залишила своєрідна ситуація в релігійній сфері, що склалася в українських землях. У цей період у силу свого геополітичного становища Україна стає своєрідним містком між культурами Заходу і Сходу, між культурами православного, католицького і мусульманського світів.

Після того, як у 1299 р. Київський митрополит переїхав до Владимира-Залеського, на початку XIV ст. зусиллями галицько-волинського князя Юрія I Львовича було відкрито у 1303 р. Галицьку митрополію. До її складу увійшли Володимирська, Перемишльська, Луцька, Туровська та Холмська єпархії. Грек Ніфонт став першим галицьким митрополитом. Патріарший собор 1347 р. скасував митрополію.

Вступаючи на землю Галицької Русі у 1340 р. польські можливо-владці розуміли, що зберегти владу над країною східного християнства можна тільки через насильницьке насадження замість східного православ'я латинського католицизму. Під опікою польської латино-католицької держави на Галицьку Русь рушили домініканці (домініканці – від лат. *dominicans* – католицький чернечий орден, заснований в 1215р. іспанським ченцем Домініком для боротьби проти ересей) й францисканці (францисканці – від лат. *franciscani* – ченці католицького «жебрущого» ордену, заснованого на поч. XIII ст. в Італії Франціском Ассізьким), закладаючи всюди густу мережу своїх монастирів.

Паралельно зі східними православними єпископами, ставилися латинські єпископи для ще не існуючих католицьких парафій. Замість православної Галицької митрополії в Галичині постала Латинська митрополія, згодом перенесена до Львова.

Казимир шляхом колонізації галицьких земель поляками і німцями католицького віросповідання утверджував католицизм. Саме за його часів засновано католицькі єпископські кафедри в Перемишлі, Галичі, Холмі, Володимирі. Під кінець свого життя Казимир добився від Візантії для Галичини незалежного православного митрополита.

Під час Галицько-Волинської держави православна церква в Галичині зі становища державної поступово переходить до стану церкви другорядної, яку поки що терплять під польською окупацією й сильним наступом католицизму.

Нові обставини – політичні й церковні – підштовхували український православний народ під церковний протекторат константинопольського патріарха й під політичний протекторат Литовської держави. Ця держава своїм федеративним устроєм давала змогу українському народові зберігати рештки своєї державності. Тут православна церква користувалася всіма правами, які мала в Київській державі. Українська православна шляхта брала участь у державному управлінні на українських землях, які зайняли литовці. Руська мова стала державною в Литовсько-Руській державі.

Політична злука Литви і Польщі, через шлюб великого князя литовського Ягайла з польською королевою Ядвігою згідно з Кревською унією 1385 р., змінює історичний процес в Литовсько-Руській державі. Незважаючи на те, що законодавчих актів, які б безпосередньо утискували православну церкву, ще не було, надання державною владою низки привілеїв лише для католицької шляхти погіршувало становище православних, громадянські права яких почали обмежувати.

Згідно постанови Городельської унії (1413 р.) литовське боярство та шляхта наділялися правами й привілеями, якими користувалася польська шляхта. Однак із цих прав і привілеїв могли скористатися «тільки ті пани й бояри Литовської землі..., котрі сповідають католицьку віру та підпорядковуються Римській церкві».

Городельський акт став носієм (провісником) релігійної нетерпимості польської католицької державної влади до православних. Вищі стани, переходячи на католицизм задля прав і привілеїв, змінюючи віру, змінювали і національну приналежність.

У 1439 р. було проголошено Флорентійську унію між Вселенським (Константинопольським) патріархом та Римським Папою. Цю унію не визнали в російських та українсько-білоруських землях. Руська православна церква (з центром у Москві) фактично стала незалежною. Через чотири роки (1443 р.), князь Владислав III видав грамоту, якою утверджувалася церковно-обрядова рівноправність православних і католиків.

Наступний великий князь литовський і король польський Казимир IV Ягайлович також проводив толерантну щодо православної церкви політику. Про це засвідчує виданий ним 1447 р. Віденський привілей, яким населення Литовсько-Руської держави зрівнювалося в правах з населенням коронних польських земель. Слід зазначити, що під час правління Казимира IV Київську митрополію остаточно було поділено на Київську і Московську, але до кінця свого правління (1492 р.) він не змінював терпимого, толерантного ставлення до православної церкви і православних.

У 1458 р., за київського князя Семена Олельковича, литовські правителі відновили митрополію в Києві, не бажаючи залишати своїх численних православних підданих під впливом та верховенством московського митрополита. Київська митрополія стала керівним центром діяльності 10 єпископств, розташованих в українських та білоруських землях, і була підпорядкована безпосередньо константинопольському патріархату. Намагання литовських правлячих кіл схилити православне населення до унії з католицизмом у XV ст. успіху не мало.

Іван Огієнко у своїй праці «Українська культура» писав: «Татарський погром не спинив культури нашої, і коли Україну заповіла Литва (з початку XIV ст.), то не змогла вона знести культури української і сама швидко перейнялася культурою нашою, і ця культура мала спроможність іти собі вперед. І ми бачимо, що мова українська зробилась тоді державною мовою, – нею вчили по школах, нею вчили по церквах, нею суд вели і нашою мовою балакали тоді і вища старшина, і в королівському дворці».

Таким чином, культура українського народу у XIV – XV століттях витримала всі випробування і розвивалася далі.

4.2. Культура України в XVI – першій половині XVII ст.

Період XVI – першої половини XVII століття у розвитку української культури характеризувався:

- * одночасною активізацією суспільно-економічних процесів, – збільшенням кількості ремісничих осередків, розвитком торгівлі, товарно-грошових відносин, зростанням міст;

- * посиленням боротьби за свою національну самобутність. Характерною особливістю цього періоду було те, що соціальне поневолення українського народу, який перебував у складі Литви, Польщі та інших країн, поєднувалося з національно-духовним тиском на всі верстви населення;

- * формуванням української мови як окремої мовної системи;

- * активним впливом на українську культуру європейських процесів, пов'язаних з епохою Відродження.

Якісні зрушення в економічній сфері були тісно пов'язані з соціальними процесами. Після появи «Устави на волоки» (1557 р.) відбулося остаточне соціальне розмежування й виділення шляхти в окремий стан. Відтепер до шляхти відносилися «бояри стародавні», а решта відтіснялась на нижчі соціальні сходинокки – до станів міщанства і селянства.

Король Сигізмунд II Август під час Лівонської війни 1558-1583 рр., щоб привернути симпатії православних руських (українських) і білоруських феодалів Великого князівства Литовського на свій бік, зрівняв їх у правах з феодалами-католиками.

У 1573 р. Король Генріх Валуа підписав так звані Генріхові артикули, за якими впроваджувалося «ліберум вето» і підтверджувалися всі попередні привілеї, надані шляхті. За шляхтою було визнано право організації конфедерацій та збройних повстань з метою чинити опір королівській владі. Король позбавлявся права оголошувати війну й укладати мир без згоди сенату. Все це перетворювало Польщу на шляхетську республіку на чолі з виборним і обмеженим у правах королем. Формально всіх шляхтичів, незалежно від майнового стану, було проголошено рівними.

У середині XVI століття паралельно до процесів виділення, консолідації, самоусвідомлення шляхти відбувався процес створення юридично оформленої системи її прав, привілеїв та обов'язків.

Так, другий Литовський Статут 1566 р. остаточно скасував усі обмеження шляхетської земельної власності, закріпив за шляхтою законодавчі права і створив організоване представництво шляхти на загальнодержавних сеймах, які в цей час могли істотно обмежувати великокнязівську владу.

Рішення Люблінської унії 1569 р. посилили залежність руської (української) шляхти в Правобережній і Лівобережній Україні від магнатів.

Важлива роль та особливе місце в українському суспільстві належали церкві – важливому чиннику культурного процесу. Після Люблінської (1569 р.) та Берестейської церковної (1596 р.) уній вона втратила своє привілейоване становище. Після падіння 1453 р. Константинополя православне духовенство втрачає підтримку зовні. У православ'ї поглиблюється інтелектуальний та культурний застій, посилюється наступ католицизму, поглиблюється розкол (з появою уніатської церкви) українського суспільства.

Вищевказані зміни призвели до того, що православне духовенство втратило свої позиції, а католицьке стало панівною ідеологічною силою, яка несла народу, з одного боку, європейську культуру та цивілізацію, а з іншого – окатоличення, полонізацію, тобто денаціоналізацію українців.

В умовах іноземної експансії і відсутності підтримки з боку держави перед українцями постала проблема збереження культури й національної ідентичності. Одночасно в Україну потрапляли ідеї Відродження, Реформації й Контрреформації, набувала поширення західноєвропейська система освіти. Прагнучи поширити свій вплив, католицька церква закладає в Україні єзуїтські школи. Єзуїти заснували свої осередки в Києві, Луцьку, Львові, Вінниці, Острозі і вели пропаганду в своїх костьолах, серед талановитих і освічених людей, за якими повинна була піти проста людина. Єзуїтські школи поширювали католицьку культуру.

Діяльність єзуїтів в Україні не можна оцінити однозначно. З одного боку, вони сприяли поширенню освіти, прилучали українців до досягнень європейської науки і культури (їх вихованцями були і такі відомі діячі, як П.Сагайдачний, Б.Хмельницький та ін.). З іншого боку, в умовах відсутності власної держави українцям особливого вибору, де навчатись, не було. Платою за навчання часто було зречення «батьківської» віри, а відтак, в тих умовах,

і національності. Слід зауважити, що після Берестейської унії (1596 р.) діяльність єзуїтів була спрямована проти православної церкви. Отже цьому духовному наступові слід було протиставити свою культуру. Традиційні школи при церквах, де навчали найелементарніших знань та навичок, вже не відповідали вимогам часу. Виникла нагальна потреба в організації вищої школи в Україні, яка б за рівнем викладання не поступалася західним університетам і водночас могла б готувати національно свідомі кадри.

Українці знайшли в собі сили, долучившись до здобутків західної культури, створити сучасну систему освіти, зберегти та реформувати церкву. Цією справою, зокрема, зайнявся визначний діяч української культури князь Костянтин (Василь) Острозький.

У м. Острозі 1576 р. за його ініціативою був створений культурний осередок, а в 1578 р. князь заснував перший вищий навчальний заклад в Україні нового типу – Острозьку школу (колегіум). Спочатку Костянтин Острозький запросив викладачами освічених греків, а згодом тут почали викладати обдаровані українські вчені. Старі слов'янські та греко-візантійські традиції поєднувалися в ній із здобутками європейської освіти. Працювала школа за програмою західноєвропейських університетів. Тут вивчали переважно три мови: давньоукраїнську (слов'яно-руську), грецьку та латинську і «сім вільних наук» – граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, музику. Вона започаткувала «слов'яно-греко-латинський» тип шкіл в Україні. Острозька школа передбачала початкову й середню освіту з елементами вищої. Згодом цей навчальний заклад піднявся до рівня тогочасних європейських академій.

Острозька школа мала великий вплив на розвиток педагогічної думки. Першим її ректором був відомий громадський діяч, письменник, автор підручника старослов'янської мови Герасим Смотрицький, а викладачами – видатні педагоги Д.Наливайко, Х.Філарет, І. Лятос, Лукаріс Кирило та ін. Вихованцями школи були гетьман П.Сагайдачний, письменник, ректор Київської братської школи М.Смотрицький.

Сучасники називали Острозьку школу академією. В цьому заслуга не лише її викладачів, а й тих просвітителів, що були там: Христофор Філарет, Тимофій Анич, Тимофій Михайлович, першодрукар Іван Федоров, греки Діонісій Палеолог, Кирило

Москопул та ін. Після смерті князя К.Острозького школа занепала і в 1640 р. припинила існування.

Поширенню освіти, поглибленню її зв'язків з національним життям сприяли братські школи. Через ці організації утверджувалося в Україні просвітництво як ідеологія трудового люду. Не маючи власної еліти, українське суспільство все ж таки залишалося духовно й культурно міцним. Прогресивні сили, що згуртувалися навколо братств, рішуче вступали в боротьбу за розвиток вітчизняної культури. Саме братствам належить найбільша заслуга в національно-культурному піднесенні кінця XVI – початку XVII ст.

Вони увібрали в себе кращі традиції давньоруських братчин та організаційні елементи цехів і гільдій і найповніше відображали інтереси міщанства та інших верств населення. Братства існували на членські внески братчиків і добровільні пожертвування православних шляхтичів, церковників і міщан.

Наприкінці 1585 р. оформилося успенське братство у Львові; 1589 р. – у Рогатині та Красноставі; 1591 р. – у Бресті та Городку; 1592 р. – у Комарні; 1615 р. – у Києві; 1617 р. – у Луцьку, а також у ряді менших міст та містечок. Засновниками братств у Львові стали міщани, у Луцьку й Києві поряд з ними активну роль відіграло духовенство та шляхта.

Українські братства протистояли наступу католицизму й уніатства, національним утискам, виступали проти засилля духовенства в суспільному житті, за право міських громад брати участь в управлінні церковними справами й контролі за діяльністю єпископів. Прикладом може бути активне протистояння Львівських братчиків намаганням Львівського православного єпископа Гедеона Балабана підкорити собі товариство й обмежити доступ міщан до освіти. У 1598 р. вони вийшли з-під влади єпископа й домоглися участі в призначенні й зміщенні священників. Але боротьба тривала до 1602 р., коли Балабан змушений був визнати братський статут і відмовитися від наміру передати єпархію у спадок своєму племінникові.

Братство протестувало проти обмеження прав православних ремісників вступати до цехів, тяжкого становища міщан і закликало до єднання в боротьбі за існування українського народу. Таку саму боротьбу вели Рогатинське, Городоцьке та інші братства, поступово

відвойовуючи у духовенства дедалі більше позицій у суспільному житті.

Братства підтримували між собою тісний зв'язок і намагалися поширити ідеї на інші регіони, з цією метою обмінювалися статутами й виряджали до інших міст кращих проповідників. Ці громадські православні організації на свої кошти утримували школи, друкарні, бібліотеки для міського населення.

Перша братська школа, відкрита у Львові у 1585 р., мала все-становий характер, високий рівень викладання. Заснували її діячі Львівського братства Ю.Рогатинець, І.Рогатинець, І.Красовський та ін. Статут школи («порядок шкільний»; 1591 р.) – видатна пам'ятка педагогічної думки.

У братських школах могли навчатися і діти з бідних родин. Навчання будувалося на зразок Острозької академії. Основоположним принципом в освітній діяльності братств стала теза, що з науки «все добре приходить», а занедбання її викликає «неряд і все зло». Хоча навчальні заклади існували й до цього, але з появою братських шкіл підвищується рівень викладання й поглиблюється зв'язок освіти з національним життям.

На початку XVII ст. провідну роль в українській освіті стала відігравати Київська братська школа. Вона відкрилася у 1615 р. на кошти Гальшки Гулевичівни. Першим її ректором став Йов Борецький, а опікуном був гетьман П.Сагайдачний. На чолі школи стояли видатні вчені й просвітителі: вищевказаний перший ректор Йов Борецький (1615-1619 рр.), Мелетій Смотрицький (1619-1620 рр.), Касіян Сакович (1621-1624 рр.) та інші.

М.Смотрицький – автор фундаментальної праці «Грамматика словенська» (1619 р.), вона була авторитетним шкільним підручником, за яким викладали в Сербії, Болгарії, Росії аж до кінця XVIII ст. – майже 150 років. «Грамматика» складалася з чотирьох частин: орфографії, яка вчила правильно писати; етимології, що вчила правильно вживати слова; синтаксису, який «учить словеса сложні сочиняти»; і просодії, що вчить «мірою количества стихи слагати». Праці М.Смотрицького – це праці мислителя, блискучого стиліста. Він палко захищав свої переконання як православний, а згодом і як католицький богослов. Видав твори: «Апологія», «Протестація» та «Паранесіс», написані польською мовою.

В основу навчання було покладено слов'янську, грецьку, латинську, польську мови, а також «сім вільних наук». У нижчих класах вивчали мови, основи точних наук, музику. Учням вищих класів, які називалися студентами, викладали поетику, риторику, філософію, астрономію.

Київська братська школа була відкрита для всіх станів населення.

У 1631 р. архімандрит Києво-Печерської Лаври Петро Могила заснував при лаврі школу вищого типу. Всього в ній навчалося приблизно 100 осіб. Про рівень викладання в даному навчальному закладі може свідчити такий факт: філософію викладав Ісайя Трохимович-Козловський – перший в Україні доктор богослов'я, а з 1638 р. – ігумен Пустинно-Микільського монастиря; риторику – Сильвестр Косов – соратник Петра Могили, автор «Патерика», історик. Професором риторики і ректором був вихованець братської школи Стефан Почапський.

З ініціативи Київського братства і за підтримки митрополита Йова Борецького, а після нього – митрополита Ісайї Копинського і гетьмана Війська Запорозького Івана Петражицького лаврську школу було об'єднано з братською у 1632 р. Об'єднаний навчальний заклад дістав назву Києво-Могилянської колегії (з 1701 р. – Київська академія). Її філіями були колегії у Вінниці та Кременчуці. Ця школа, зберігаючи національні традиції, прийняла програму і методи західноєвропейських університетів. Лекції читалися переважно латинською мовою. Вивчалися сім вільних наук: граматики, риторики, поетики, філософії, математики, астрономії, музики; курс навчання тривав 12 років. Колегіум невдовзі став центром тяжіння слов'янської молоді з усієї Європи, а її вихованці часто продовжували освіту в університетах Парижа, Рима, Відня.

Навколо колегії гуртувались визначні представники української інтелігенції того часу Й.Конанович – Горбацький, І.Гізель, С.Косов та інші.

Після смерті Борецького його справу продовжив Петро Могила, який став митрополитом у 1631 р., опинившись таким чином біля керма всього культурного процесу в Україні. Діяльність і розквіт Києво-Могилянської колегії, щонайперше пов'язані з ім'ям цього видатного просвітителя періоду духовного відродження України.

Митрополитові Могилі судилось не тільки зміцнити православну церкву, зробити її найавторитетнішою з усіх східно-християнських церков, а й визначити напрям розвитку культури і освіти, пов'язаних з церквою. Спочатку він не користувався авторитетом серед козацтва – основної опори православної церкви, але повернення з-під влади уніатів Софійського собору та інших церков і монастирів піднесло його авторитет. Як владика Могила нагадував радше вельможного князя. Він рішуче взявся за оновлення церковного життя. Йому вдалося навести дисципліну і прибрати до рук ієрархів і, головне, братства, які своїми діями іноді вносили анархію у церковне життя.

У процесі реформування церкви важливим завданням Могила вважав формування фундаментальних догматів і впорядкування служби в такий спосіб, щоб обрядовість була логічна і однотипна. Цим цілям слугувало опрацювання проекту «Православного ісповідання віри» – першого православного катехизису, який був прийнятий Собором православних церков у Києві в 1640 р. і в Ясах 1641 р. та остаточно затверджений усіма східними Патріархами в 1643 р. Щоб наблизити церкву до народу, він запровадив богослужіння українською мовою.

Петро Могила автор ряду богословських творів – «Євангеліє Учительне» (1616 р.), «Служебник» (тексти Богослужб 1629 р., 1639 р.), «Хрест Христа Спасителя» (1632 р.), «Анфологійон» (1636 р.), «Євлогійон» («Требник Петра Могилы», 1646 р.), тексти обрядів, численних полемічних праць і проповідей. За ініціативою і активною участю Могилы групою київських письменників був написаний один з кращих творів української полемічної літератури XVII ст. трактат «Літос альбо Камінь...» (1644 р.).

Діяльність П.Могилы сприяла формуванню національної свідомості українського суспільства, визріванню в його надрах ідей боротьби проти іноземного і релігійного гноблення.

Хоча Київська колегія як вищий навчальний заклад гуманітарного типу фактично була академією, польський уряд, не зважаючи на численні прохання Петра Могилы, так і не надав їй цього титулу, оскільки вона виховувала захисників української духовності, культури, неприйнятних для католицької Польщі. Проте сучасники іменували її академією. Ці права було офіційно підтверджено царськими грамотами в 1694 і 1701 років.

Академія підготувала визначних діячів у різних галузях культури. Серед них особливе місце посідає син козака з Полтавщини Григорій Сковорода, мислитель світового рівня, поет і музикант. Видатним філософом-просвітителем був Яків Козельський. Багато випускників академії стали ученими-медиками і біологами. Серед них полтавці Н.Максимович-Амбодик, О.Шумлянський, М.Тереховський, І.Полетика, чернігівці: Д.Самойлович-Сушковський, О.Шафонський.

Діяльність академії мала великий вплив і на сусідні країни, особливо на Московщину, де подібного наукового центру не було. Саме українці заклали 1649 р. в Москві першу школу. Творчі і наукові зв'язки з Києво-Могилянською академією у різний час підтримували такі країни, як Угорщина, Молдавія, Болгарія, Сербія, Далматія.

Розвиток освіти в Україні сприяв появі наукових праць компілятивного та оригінального змісту з різних галузей науки. Науковими центрами були Острог, Львів, Київ. Острозькі вчені написали ряд наукових праць з філософії, мовознавства, астрономії, бальнеології тощо. Пожвавився розвиток географічних наук. З'явилися праці, які узагальнювали досвід сільського господарювання (книга з бджільництва, 1614 р.).

Вдаючись до технічних запозичень, місцеві умільці створювали і власні оригінальні конструкції, механізми, прилади, зброю (плоскодонні козацькі «чайки», пристосовані до пересування в плавнях і на мілинах); зразки годинників, замків тощо.

Найважливішою особливістю української культури XVI ст. була поява книгодрукування. Без нього не міг бути розвиток освіти та українського письменства, міжнародних культурних зв'язків. Точна дата початку книгодрукування в Україні не відома. Піонером східнослов'янського кириличного друкарства був Швайпольт Фіоль, який у 80-х роках XV ст. заснував у Кракові друкарню. В 1491 р. надрукував перші видання кириличним шрифтом – релігійні книги Часослов і Осьмигласник та дві недатовані Тріоди. Припускають, що їх замовники були пов'язані з Київською митрополією або однією з її єпархій. У післямовах вжито українську мову. Під час оформлення зразком служили слов'янські рукописні книги, зокрема з Прикарпаття. На сьогодні збереглося 79 примірників видань Ш.Фіоля у т.ч. в бібліотеках Києва, Львова, Одеси. Майже водночас починається кириличне друкарство в Чорногорії.

У 1517 р. Франциск Скорина видав «Празький Псалтир» на церковнослов'янській мові та 19 окремих книг «Біблії» (1517-1519 рр.) у власному перекладі на білоруську мову. Близько 1522 р. надрукував «Малу подорожню книгу», а «Апостол» – у 1525 р. З ім'ям Скорини Ф. пов'язане становлення білоруської писемності та книгодрукування, у т.ч. і в Україні. Його книги поширювалися на українських та литовських землях.

Першою українською друкованою книгою вважається «Апостол», (25.2.1573 – 15.2.1574 рр.), надрукований у Львові Іваном Федоровим. До цього він працював у Москві разом зі своїм помічником Петром Мстиславцем, заснував там друкарню і 1564 р. надрукував «Апостол», а в 1565 р. – два видання «Часословника». Під тиском ортодоксального духовенства І.Федоров змушений був покинути Москву і переїхати у маєток литовського магната Г.Ходкевича в Заблудов (тепер Польща). Створивши нову друкарню тут майстер друкує «Учительное Євангеліє» (1569 р.) та «Псалтир» (1570 р.).

І.Федоров, переїхавши до Львова, за допомогою міщан у 1573 р. заснував тут друкарню, що й поклало початок українському друкарству. Як вказувалося раніше, в 1574 р. він видрукував нове видання «Апостола», у післямові до якого містяться історичні відомості про початок книгодрукування на Русі, про життя й діяльність самого першодрукаря. У кінці книги відтворено гравюрою на дереві геральдичну композицію з гербом м. Львова і друкарським знаком І.Федорова. Того ж 1574 р. було надруковано «Буквар» — цінну пам'ятку тодішньої навчальної літератури. Буквар складається з двох частин — азбуки та матеріалу для читання, граматичних вправ, взятих з церковних книг.

Фінансові труднощі змусили І.Федорова переїхати до Острога (1577-1582 рр.), маєтку князя К.Острозького. Тут була найбільш успішною видавничою діяльністю І.Федорова. Заснувавши Острозьку друкарню під його керівництвом виходить грецько-старослов'янський буквар (1578 р.), «Книга Нового Завіту» і покажчик до неї (1580 р.), «Хронологія» А.Римші (1581 р.). У 1581 р. тут побачило світ перше повне видання Біблії православних слов'янських народів слов'янською мовою — знаменита «Острозька Біблія» — видатна пам'ятка історії української культури. До її

видання було утворено редакційну раду, куди увійшли викладачі Острозької академії, зібрано і звірені тексти. Коли більш ніж через 80 років по тому Москва спромоглася на друкування Біблії, то було просто передруковано 1663 р. текст «Острозької біблії».

Після виходу книги у світ І.Федоров, на той час уже хворий, повертається до Львова, заходиться організувати нову друкарню, але 1583 р. помирає. На могильній плиті під друкарським знаком І.Федорова викарбувано: «Друкар книг пред тим небачених». Його друкарню викупив єпископ Гедеон Балабан, і вона стала основою друкарні Львівського братства.

Услід за Львівською та Острозькою в Україні XVI – XVII ст. організовуються інші друкарні. В Галичині, крім Львова, з'являється ціла низка друкарень у провінції – в Снятині, Рогатині, Угорцях, Уневі, Перемишлі. На Волині починають діяти друкарні в Дермані, Почаєві, Константинові, Луцьку, Крем'янці, Житомирі. На Київщині, окрім найбільшої в Україні друкарні Києво-Печерського монастиря, існували друкарні у Фастові та Бердичеві. На Поділлі було сім друкарень, велику друкарню створено у Чернігові.

На початку XVII ст. провідна роль в українському книгодрукуванні належала друкарні Києво-Печерської лаври, яку заснував архимандрит Єлисей Плетенецький. У 1616 р. тут вийшов з друку «Часослов», пізніше «Лексикон словено-руський», цілий ряд граматик, букварів, словників, різноманітна полемічна і богослужебна література.

Через друковані видання населення різних земель знайомилося з останніми досягненнями суспільно-політичної й наукової думки, відчувало приналежність до одного етносу. Чим більше видавалося книг, тим сильнішим був їхній вплив на уми та свідомість людей. У 1574-1648 рр. в Україні налічувалося понад 20 друкарень. Навколо їх зосереджувалися кращі інтелектуальні сили, які видавали навчальні посібники, біблії, книги церковного та полемічного змісту. У виданнях поряд з церковнослов'янською дедалі частіше використовувалася українська мова, що робило їх доступнішими для широких верств населення. Книги прикрашались високохудожнім оздобленням, гравюрами, заставками. Отже друкарство в Україні набуло значного поширення.

Разом з ідеями гуманізму, що проникали з Заходу, Україна відчувала і вплив Реформації. Це сприяло наближенню літературної мови до народної. Такою мовою перекладали книги Святого Письма. Найвидатнішою пам'яткою перекладної літератури XVI ст. є Пересопницьке Євангеліє. Ця унікальна рукописна книга для церковного богослужіння перекладена руською мовою, близькою до народної (1556-1561 р.) в с. Пересопниця нинішньої Рівненської області Михайлом Василевичем та архімандритом Пересопницького монастиря Григорієм.

Рукопис налічує 964 сторінки, оправлений у дубові дошки, обтягнуті зеленим оксамитом. Текст написаний чорним чорнилом великим уставним письмом. У Пересопницькому Євангелії вміщено Євангелії св. Матфея, Марка, Луки, Іоанна. Кожну главу започатковують сумарії – короткий виклад її змісту. У кінці рукопису – місяцеслов з покажчиком читань за місяцями. Ця стародавня пам'ятка має багато діалектичних варіантів живої розмовної мови русів-українців. Вона є свідченням високого рівня української культури XVI ст., своєрідним символом прагнення народу до розвою національної мови.

Неабияка доля судилася цьому Євангелію: на ньому складають присягу на вірність українському народові президенти незалежної, соборної держави Україна.

З історико-мемуарної літератури того часу слід відзначити «Заповіт» (1577 р.). Своїм змістом цей твір нагадує «Поученія Володимира Мономаха», а написав його брацлавський каштелян Василь Загорівський у татарському полоні і призначив своїм двом синам.

Цінною і цікавою є пам'ятка XVII ст. – Густинський літопис, переписаний 1670 р. в Густинському монастирі біля Прилук (нині Чернігівська обл.). Літопис називається «Кройніка» і написаний Захарією Копистенським між 1623-1627 рр. В Густинському літописі історія України доведена до 1597 р. і викладена у тісному взаємозв'язку з загальною світовою історією. В ньому чітко розрізняється історія південної Русі-України і історія Московського князівства. З.Копистенський описує взаємини України з Литвою, Польщею, Туреччиною, Кримським ханством. Окрема частина літопису називається «О началі козаків» – його автора можна вважати першим істориком українського козацтва.

Територіальна експансія Литви

Викладений мовою близькою до народної з'явився на початку XVII ст. невеликий збірник під назвою «Літописи Волині й України», який прийнято називати «Київським літописом». Твір написано на основі запозичень з давніх руських літописів з додатком записів Б.Балики, київського війта, який був учасником походу на Москву 1612 р.

У відповідь на експансію католицизму на схід у XVI – XVII ст. в Україні з'являється богословська література: багато церковно полемічних і політичних трактатів. Першим з гострими полемічними творами виступив ректор Острозької школи Герасим Смотрицький. Найбільш відомим його твором є трактат «Ключ царства небесного» (1587 р.) із заклик до українського та білоруського народів стати на захист вітчизни, її національних традицій. Твори Юрія Рогатинця, Стефана Зизанія, Захарії Копистенського, Іпатія Потія, Христофора Фіلالета (Мартина Броневського), Мелетія Смотрицького, Касіяна Саковича, Атанасія Кальнофойського не лише реєструють тогочасні події, а й показують їхній зв'язок з минулим, зроблено узагальнення. Полемічна література є важливим джерелом до розуміння української історії. Її вершиною ж стала творчість Івана

Вишенського. У своїх посланнях з Афону в Україну («Послання до всех обще в Лядской земле живущих», «Облічення діавола-самодержца» та ін.) він різко виступав проти польсько-католицької реакції, висунув утопічну програму «царства Божого на землі».

Поряд із церковною розвивалась світська література. Це, зокрема, збірник «Ізмарагд», у якому містилося майже сто «слів» на морально-побутові теми – про книжну мудрість, про багатих і бідних, про гріхи, тощо. Ще в XV ст. з'явилися перекладені повісті про Александра Македонського («Александрія»), Троянську війну та ін.

В *українській архітектурі* XVI – першої половини XVII ст. особливо відчутне європейське Відродження. Змінюється вигляд більшості українських міст. Їх забудова починає впорядковуватися згідно плану. Зростає кількість мурованих споруд: церков, монастирів, світських будівель міщан, шляхти, магістрати тощо. Проте архітектура цього періоду представлена насамперед оборонними спорудами: замками, фортецями. Роль оборонних укріплень виконували також і численні культові споруди – церкви, монастирі, костьоли, синагоги. Слід зазначити, що розвиток артилерії, утвердження нових мистецьких принципів, породжених добою Відродження, вносять суттєві зміни в будівництво фортифікаційних споруд порівняно з попередньою епохою. Численні замки залишилися на Волині.

Так, під час будівельних робіт у XVI ст. нових обрисів набув славнозвісний Луцький замок який збудував ще князь Любарт Гедимінович у XIV ст. Кам'янець-Подільська фортеця, заснована в XIV ст., також зазнає архітектурних змін впродовж XVI ст. Її башти прикрасили ренесансними порталами, обрамленнями вікон та бійниць. Було перебудовано й замок в Острозі. Наприкінці XVI ст. його прикрасила Кругла, або Нова вежа, увінчана кам'яною короною. Яскравим прикладом тогочасного оборонного будівництва є замки в Теробовлі, Бережанах, Жовкві, Підгірцях, Бродах, Олеську, Меджибожі та ін. Значного успіху в будівництві оборонних споруд досягли козаки. Запорозька Січ була першокласною фортецею.

Основна маса споруд XVI – першої половини XVII ст. до нас не дійшла. Незважаючи на широке кам'яне будівництво, більшість

будівель споруджувалася з дерева. Основним архітектурним типом у церковному будівництві були дерев'яні так звані зрубні храми. Церкви ділились на три частини: вівтар, власне церкву і бабинець. Дерев'яні дзвіниці, які споруджувалися осторонь, часто служили і за сторожові вежі. До таких найдавніших дерев'яних пам'яток належить церква Св. Духа в селі Потеличі поблизу Рави-Руської (1555 р.) та церква Св. Миколая у Чернівцях (1607 р.). Згодом архітектурний стиль тридільної дерев'яної церкви був перенесений на кам'яне будівництво (церква св. Онуфрія у Львові, церкви в Кам'янці-Подільському, Зінькові).

Натомість можна помітити в пізніших церковних кам'яних будовах явний вплив техніки дерев'яного храмового будівництва. В «дерев'яних» традиціях церковної архітектури видно, що саме невеликі сільські церкви стали законодавцями нової архітектурної моди. Взагалі присадкуватий «волинський» стиль церковного будівництва має не суворі романські риси, а печать ліризму. Церкви затишні, простуваті по-селянські. Нерівні муровані поверхні їх стін мають щось від звичайної хати і неначе несуть тепло чийось рук.

Нових обрисів набувають укріплені культові споруди. Великі монастирі мали вигляд справжніх фортець, захищених міцними мурами з вежами-бастіонами. Такими, зокрема, є Троїцький монастир у Межиріччі під Острогом та Дерманський монастир на Волині, Бернардинський монастир у Заславі, Успенський Почаївський монастир.

Особливе місце в оборонних спорудах займали окремі храми. Взірцем може служити: Покровська церква в селі Сутківцях на Поділлі, що збереглася до наших днів; Успенський собор Зимненського монастиря під Володимиром; Покровська церква А.Киселя в Низкиничаях; П'ятиницька церква у Львові. Оборонний характер надавали й мурованим синагогам, що будувалися за межами міських мурів.

З початку XVII ст. оборонні споруди, світські будівлі, церкви набувають рис ренесансу. Їм притаманна витонченність, декоративне оздоблення, великі вікна, скульптури тощо. Замки перетворюються на розкішні палаци і крім основних, фортифікаційних, вони починають виконувати й суто декоративні функції.

Вплив ренесансного стилю передусім відбивався на міських житлових будинках. Його перлинами в цивільній архітектурі є ан-

самблє львівської площі Ринок: будинок Бандіnellі та Чорна кам'яниця. Але найвидатніша пам'ятка цього періоду – це комплекс споруд Львівського Успенського братства – Успенська церква, вежа Корняка і каплиця Трьох Святителів. Авторами цих проектів були П.Красовський, Петро з Барбони, Павло Домінічі Римлянин, Амброджіо Прихильний та ін.

Цінними пам'ятками ренесансної архітектури у Львові є також каплиця Кампіанів, що примикає до Латинського кафедрального собору, та каплиця Боїмів, розміщена неподалік від собору на території колишнього цвинтаря.

Ознаки ренесансного стилю спостерігаються при відновленні та реконструкції церковних споруд з княжих часів у Києві, Чернігові, Каневі, Переяславі.

Становлення нового типу освіти, надбання світової культури справили свій вплив на розвиток мистецтва. У живописі, графіці, скульптурі спостерігався перехід від канонів середньовіччя до національних форм. З'являється монументальна скульптура. Вона виконувала функцію оздоблення архітектурних споруд. Прикметними у зв'язку з цим є скульптурні різблення львівських каплиць Кампіанів та Боїмів.

В ті часи набув поширення й скульптурний портрет, що виконував функцію надгробного пам'ятника. Так, 1579 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври було встановлено надгробок князя К.І.Острозького.

Протягом XVI – першої половини XVII ст. набуває подальшого розвитку іконопис. Виняткової майстерності досягли українські митці у створенні іконостасів.

Українським іконам XVI – першої половини XVII ст. властиве продовження й удосконалення традицій візантійського іконопису. Дедалі частіше зображення на образах набували реалістичних рис, рис індивідуальності, передається динаміка руху. Прикладом можуть бути школи львівських художників Ф.Сеньковича та М.Петраховича. Найкращими зразками української іконографії є іконостас Успенського собору Києво-Печерського монастиря, Богородчанський іконостас у Скиті Манявському (Галичина) роботи Михайла Козелева. Справжньою перлиною українського мистецтва є іконостас П'ятницької церкви, створений львівськими митцями в першій половині XVII ст.

Поряд з церковним розвивалися світські жанри – *портретний живопис та батальне малярство*. Входить у звичай малювати у церквах портрети державних, політичних та культурних діячів. Наприклад, на стінах Успенської церкви у Києві були портрети Острозьких, Ольшанських, Вишневецьких, Сангушків, а трохи згодом – Хмельницького і Мазепи. У живописі світського характеру найпопулярнішим стає легендарний образ козака Мамає.

Окрім того, розвивалося й образотворче мистецтво малих форм – оформлення рукописних і друкованих книг, заставок тощо. Досконалим видом цього мистецтва була *книжкова мініатюра та графіка*. Яскравими зразками оформлення рукописної книги мотивів європейського Відродження є мініатюри знаменитого Пересопницького Євангелія і друкованої – «Апостола» та «Острозької Біблії».

Найбільші школи графіки діяли в Київській академії, Києво-Печерській лаврі, а також у Чернігові та Львові. Численними гравюрами прикрашені «Вірші на жалосний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича. Тут вперше надруковано запорозький герб у вигляді козака з мушкетом на плечі. В оформленні книг цінним є гравюри, на яких зображені історичні події XVI – першої половини XVII ст.

У XVI – XVII ст. в Україні виникає *шкільна драма*. Це були так звані містерії та міраклі – релігійні драми в яких, з потреб церкви, сценічно відображались біблійні оповідання. Значного поширення набувають *інтермедії*. Це були веселі, насичені національним гумором побутові сценки, що вставлялися між актами релігійної драми для розваги глядачів.

Не пізніше другої половини XVI ст. виник *вертепний театр*. Відома вертепна скринька зроблена місцевими майстрами у Ставищах 1591 р. Вертепний театр був надзвичайно популярним серед народу і майже в незмінному вигляді проіснував до 30-х років XX ст.

У братських школах Львова, Луцька, Києва, а потім у Києво-Могилянській колегії викладали *музично-теоретичні дисципліни*. Започаткований ще у XVI ст. партесний «багатоголосий» спів під назвою «київський» сягнув далеко за межі України. Теоретичні основи його узагальнив український композитор Микола Ди-

лецький у виданій 1677 р. «Граматиці музичкійській». З Києва інші слов'янські землі запрошували вчителів співу, регентів хорів, солістів та композиторів.

У 1578 р. в Кам'янці виник перший музичний цех – професійне об'єднання для захисту своїх інтересів. Українські наспиви й танці стають модними у західній Європі. Мелодії гопака й козачка часто звучали при дворах і на весіллях королів та інших європейських вельмож. Відомий виконавець Себастьян з Фельшина (під Перемишлем) вважається «батьком» польської музики.

В усній народній творчості, крім традиційних казок, ліричних та соціально- побутових пісень, виникає героїчний епос – думи та історичні пісні. Головною особою в народній героїчній поезії виступав козак-воїн, патріот, непереможний в бою і поєдинку, в степу на волі і в турецькому полоні; тема трагедії жінок-невільниць. Це явище української культури пов'язане із зародженням козацтва. Найвідомішими пам'ятками народної поезії цього періоду є пісні і думи про Байду, Мамаю, Самійла Кішку, Федора Безридного, Марусю Богуславку, Втечу трьох братів з Азова, Плач невольників та ін. В усній народній творчості відбивалися як загальнолюдські моральні цінності, так і ті пекучі проблеми, що стояли перед українським етносом.

Українські землі здавна перебували в полі зору урядів, учених, релігійних діячів зарубіжних країн. В свідомості іноземців українські землі залишалися окремим регіоном, що мав етнічні кордони, особливості в культурі, побуті та мові місцевого населення.

У 1487 р. побачила світ в Італії книга посла Венеціанської республіки для правителів Західного Ірану Амброджо Контаріні і в ній чітко визначається кордон між власне Польщею і Малою Руссю. Східний кордон Малої Русі Контаріні не визначав, але вважав, що Київ лежав уже за її межами. Приблизно у цей же час засновник Римської академії Помпоніс Лето занотував у своїх подорожніх записах, що місцеве населення розмовляє «рутенською» (українською) мовою.

Німецький дипломат і мандрівник Сигізмунд Герберштейн у книзі «Записки про московітські справи» (Відень, 1549 р.) чітко розрізняє населення Московщини й України. Перше автор називав «московитами», а друге – «черкасцями-руськими». Французький

вчений та історик Блез де Віженер у праці «Опис польського королівства і суміжних з ним країн» (Париж, 1573 р.) дає нам також важливі відомості про Україну. Західноукраїнські та правобережні українські землі він називає «Штатами польського королівства», а «Червона Русь» – складовою частиною Русі. Вчений вважав, що жителі Галичини, Волині та Поділля належали до одного етносу, а «їхні мова, побут та звичаї майже тотожні...»

Польський історик і поет Мацей Стрийковський чимало різноманітних матеріалів про українські землі та їхніх жителів розкриває у «Хроніці польській, литовській, жмудській і всієї Русі». Вперше ця праця була надрукована у Кенігсберзі 1582 р. і мала значний вплив на формування уявлень європейської громадськості про Русь-Україну. В Італії наприкінці XVI ст. вийшли друком дві книги, в яких, крім інших даних, описані та змальовані вбрання і одяг «рутенців». А у семитомній праці кардинала Цезаря Баронія (1538-1607 рр.) «Церковні анали» знайомить читачів з проблемою походження «рутенців».

Про Україну знали й на півночі Європейського континенту. Твір англійського посла при московському дворі Джильса Флетчера про Російську державу, або спосіб правління російського царя (якого звичайно називають московським царем) з'явився на світ у 1591 р. Автор поряд з відомостями про Московську державу вміщує дані й про Україну. Зокрема, він чітко розрізняв населення Московської держави й України, називаючи українців «черкесцями», що живуть на південно-західному пограниччі Литви. Швед П.Петерсон, описуючи «смутний час» 1608 р., визнає важливу роль українських козаків у діях польського претендента на московський престол.

На початку XVII ст. інтерес європейської громадськості до України помітно зростає. Це викликано активізацією боротьби козацтва з турецько-татарською агресією й польсько-шляхетським наступом на національно-культурні та релігійні права українського народу. «Cazette France» 1631 р. регулярно публікували матеріали про події в Україні. Інтерес до неї був настільки великим, що книжка інженера Гійома Левареса де Боплана «Опис України» і складена ним карта України видавалася у Франції чотири рази — у 1650, 1651, 1660 і 1661 рр. Європейський читач повсюдно був зацікавлений українською тематикою. Одна з італійських комедій

(Венеція, 1639 р.) показує як жінка картає чоловіка за те, що той мало буває вдома. Виявляється, що він багато часу проводив у таверні за читанням різних реляцій з «країни козаків». Не дивлячись на гумористичне спрямування сюжету, він відображав і реальний стан справ.

Отже, у XIV – першій половині XVII ст. культура України є складовою історії українського народу, який у тяжкій боротьбі за свою свободу і незалежність зумів не тільки зберегти існуючі, а й створити нові національні культурні надбання. Україна пережила справжнє національно-культурне піднесення. Цьому сприяли такі фактори: відхід від середньовічних канонів; поширення ідей просвітництва; поширення ідей Гуманізму, Реформації та Контрреформації; зростання ролі і значення козацтва; діяльність братств; створення і розвиток власної системи освітніх закладів, друкарень, що стали носіями наукових знань; збереження традицій часів Київської Русі. Все це сприяло появі освічених людей, проникненню технічного прогресу в матеріальне виробництво і військову справу.

Питання для самоперевірки і засвоєння матеріалу

1. Яке значення Великого князівства Литовського в розвитку освіти й культури України?
2. З яких причин у XIV – XV ст. випускники шкіл України здобували освіту в європейських університетах? Пригадайте українських вчених, їх діяльність на терені європейських культур.
3. Чи можна стверджувати, що жива українська мова досить позначилася на створенні нових редакцій творів часів Київської Русі та інших переробках давніших Євангеліє, житій святих, проповідницьких пам'яток письменства у XV ст.?
4. Розкрийте роль братств у національному відродженні України.
5. У чому полягає вплив виникнення друкарської справи в Україні на розвиток освіти, українського письменства та культури в цілому?
6. Яке значення мала Острозька школа для української культури?
7. Які обставини об'єктивного і суб'єктивного характеру забезпечили унікальну роль Києво-Могилянської академії в історії української культури та культури інших слов'янських народів?

Навчально-методична література:

- * Бойко О. Історія України. – К., 2002. – 365 с.
- * Історія середніх віків. Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. / О.О. Крижановська, О.П. Крижановський. – К.: Либідь, 2004. – 366 с.
- * Історія України. За ред. проф. Г.Д.Темка, проф. Л.С.Тупчієнка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 480 с.
- * Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слісаренко А.Г. Історія України: Навч. посіб. – К.: Знання – Прес, 2002. – 669 с.
- * Полонська-Василенко Н. Історія України: в 2-х т. – К.: Либідь, 1995. – Т.1. – Сс.373-422, 499-517.
- * Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Навч. посібник. – К.: Генеза, 1997. – С.133-136; 168- 176.

Джерела:

- * Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ-Львів, 1913 (Репринт. – К., 1990). – С.133-138, 215-228.
- * З післямови до львівського видання «Апостола», надрукованого Іваном Федоровим, в якому говориться про організацію друкування книг у Львові (1574 р.) // Хрестоматія з історії України для студентів вузів / Укл. Б.І.Білик, Л.В.Дячук, Я.С.Калакура та ін. – К.: УСДО, 1993. – С.86-87.
- * Статут Львівського братства з листа Антіохійського патріарха Іоакима (1586 р. Січень) // Хрестоматія з історії України. – К.: УСДО, 1993. – С.88.
- * Лист братчиків міста Вільно Львівському братству про культурні зв'язки між ними (1588 р.) // Хрестоматія з історії України. – К.: УСДО, 1993. – С.89.

Додаткова література:

- * Александрович В.С., Балушок В.Г., Боянівська М.Б., Войтович Л.В., Голик Р.Й. Історія української культури: У 5 т. / НАН України; головний редактор – Б.Є. Патон. Т.2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К.: Наукова думка, 2001. – 848 с.
- * Антонович Д. Українська культура / К. Костева (передм.). – Мюнхен, 1988. – 517 с.
- * Аргюх Л., Болушок В., Борисенко В., Брицина О., Горленко В. Українці: Історико-етнографічна монографія: У 2-х кн. / Міжнародне наукове братство українських антропологів, етнографів і демографів; Полтавська обласна державна адміністрація. – Опішне: Українське Народознавство, 1999. Кн.1.– 527 с.; Кн. 2. – 541 с.

* Бойцова Е.Е. Ислам в Крыму: национально-религиозная идентификация крымских татар (вторая половина XV – конец XVIII вв.) / Киевский национальный университет им. Тараса Шевченка – К., 2000. – 185 с.

* Боянівська М.Б. Українська рукописна книга в XV – першій половині XVII ст.: Виробництво і поширення. – Львів, 1994. – 26 с.

* Власов В. Історія української культури XVI ст. // Історія в школах України. – 2008. – № 10. – С. 21-28.

* Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М.: Мысль, 1992. – 448 с.

* Камінська Н.М., Нікуленко С.І. Костюм в Україні від епохи Київської Русі до XXI століття. – Х.: Золоті сторінки, 2004. – 207 с.

* Культура и общество Древней Руси (X-XVII вв.): Реф. сб. / В.Л. Янин, А.Л. Ястребицкая. – М.: ИНИОН, 1988. – Ч. 2. 1988.

* Огиенко И.И. Украинская культура: Краткая история культурной жизни украинского народа / Репринт. воспроизведение изд. 1918 г. – Киев: Абрис, 1991. – 272 с.

* Попович М.В. Нарис історії культури України. 2-е вид., випр. – К.: АртЕк, 2001. – 728 с.

Лекція 5.

КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ в другій половині XVII – XVIII ст.

- 5.1. Соціально-історичні умови становлення і розвитку культури др. полов. XVII-XVIII ст.
- 5.2. Освіта та наука.
- 5.3. Література, усна народна творчість, музика і театр.
- 5.4. Архітектура і живопис.

5.1. Соціально-історичні умови становлення і розвитку культури др. полов. XVII-XVIII ст.

Другою після княжих часів добою розвитку українського мистецтва і культури в цілому, їх золотим віком треба вважати XVII-XVIII ст. – часи, коли українське козацтво в боротьбі зі своїми сусідами виборює фактичну незалежність України.

Живучи спільним мистецько-культурним життям із Західною Європою, Україна й на цей раз переймає новий напрям – *стиль бароко*. Нові умови життя та соціального устрою з вищою верствою заможної козацької старшини створили інші потреби, ставили нові вимоги – так само, як це було і в цілій Європі. Спокійні, врівноважені, логічні форми ренесансу, що орієнтувався на чисті форми античності, вже не задовольняли сучасного смаку. Для розкішного, гучного життя доби бароко потрібні були більш пишні, багатші, більш показні форми, просякнуті пафосом, надприродністю, спіритуалізмом. Замість колишньої краси відтепер протиставляють силу, проти спокою – рух, замість гармонії – боротьбу.

Хоч зразки бароко приходили до нас із Західної Європи, переважно з Італії та Німеччини, власною творчістю українського народу, що відтепер був пробуджений до нового вільного життя, бароковий стиль набуває своєрідних, оригінальних форм, що має в світовій літературі заслужену назву осібного українського або «козацького» бароко.

На культурний розвиток України XVII-XVIII ст. суттєво вплинула і Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького. Перш за все в ході війни було підірване соціально-

економічне значення православної шляхти тим, що вона втратила свої маєтки на Правобережній Україні, багато загинуло її представників в часи війни.

Духовне життя України в добу Руїни не тільки не завмирає, а виявляє подиву гідну активність і творчу насагу, зокрема і в царині науки, філософії (й теології), літератури, політики – менше в царині освіти та мистецтва, що з природи речей вимагало і більших матеріальних засобів, і більш спокійних умов для свого нормального розвитку.

Доба Мазепи вперше давала можливість українській культурній творчості пореволюційних часів знайти своє завершення й реальне втілення, створити свій власний стиль.

В добу Мазепи відроджується Київ як духовний центр України – і то не лише в рамках козацько-гетьманської держави, а значення та вплив його, як це було за часів Петра Могили, поширюється далеко на схід і південь, в країни Східної Європи і православного Сходу.

Головним культурно-науковим осередком Києва і всієї України знову стає *Могилянська колегія*, яка щасливо пережила скрутні часи Руїни. Зміцнення української державності в останній чверті XVII століття створювало для колегії відповідну матеріальну базу, а відновлення культурних зв'язків із Заходом і відкриття широкого поля культурної діяльності на Сході допомагало колегії скупчувати видатні професорські сили.

Протягом XVIII ст. царський уряд послідовно здійснював політику русифікації України. Створювалися перешкоди для розвитку української культури.

Російська мова запроваджувалася в адміністративних установах. Вона стала насаджуватися у книгодрукуванні, а з часом – і в освіті. З 1721 р. Синод – імперський орган, що управляв Церквою, встановив контроль над українськими друкарнями. Дозволялося друкувати лише церковні книги, причому, тільки російською мовою. У 1724 р. царські цензори закрили Чернігівську друкарню. Вона змогла відновити свою роботу лише через 20 років.

У 1763 р. гетьман К. Розумовський звернувся до царського уряду із проханням перетворити Києво-Могилянську академію на університет, відкрити університет у Батурині, а також заснувати при університетах друкарні. Однак Катерина II відкинула ці проекти. Вона

не бажала підвищення рівня освіченості українського суспільства, що призвело б до посилення автономних позицій Гетьманщини. Невдовзі у Києво-Могилянській академії обов'язковим стало викладання російською мовою.

Царський уряд намагався скористатися інтелектуальними силами, які породила українська культура. Високоосвічені вихідці з України ставали активними провідниками реформ Петра I у Росії. Наприклад, ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович був близьким соратником царя і фактично очолював Російську православну церкву. Професор цієї ж академії Стефан Яворський не лише займав високі церковні пости у Росії, а й був президентом Слов'яно-греко-латинської академії в Москві. У цьому місті він заснував театр.

Провідниками імперської політики ставали здібні українські адміністратори. Один з них – Олександр Безбородько, виконував обов'язки особистого секретаря Катерини II.

Довгий час Києво-Могилянська академія була важливим джерелом поповнення освіченими кадрами Російської імперії. Вихованцями цього навчального закладу були майже усі ректори, а також більшість професорів Московської академії.

Таким чином формування в Україні національної культури значною мірою відбувалося на бароковій основі.

Під впливом козацтва, його визвольного руху та союзу з православною церквою, яку воно взяло під свій захист, в кінці XVI – на початку XVII ст. народжується українське бароко. Визначною його рисою є використання традицій народного мистецтва та широка демократизація сюжетів. Українське бароко відбилося в архітектурі, живописі, літературі та музиці України XVII-XVIII ст.

Політичними факторами, що чинили великий вплив на українську культуру, були:

- * наявність в українців власної держави – Гетьманщини;
- * перетворення старшини на привілейовану соціальну верству;
- * значне поширення української етнічної території за рахунок заселення Південної України і Слобожанщини;
- * об'єднання більшості українських земель у складі Російської імперії.

Провідними тенденціями культурно-історичного розвитку українського суспільства були дедалі більше набуття культурою світських рис, а також утвердження бароко (від італ. Вагоссо – вигадливий, химерний) – особливої культурно-історичної доби у Європі наприкінці XVI - XVIII ст.

На українську культуру вплинули також ідеї Просвітництва, які, зокрема, зводилися до обстоювання свободи особистості й засудження кріпосництва.

5.2. Освіта та наука.

Український народ завжди прагнув знань. XVII століття – це золотий вік нашого письменства, нашої культури. Київ став центром науки, її Афінами, «розумною головою»; як казав тоді Лазар Баранович: «... коли з Києва, розумної голови, не дадуть поради, замовкне діло назавше». І коли бували на Україні іноземці, їх дивувала і приємно вражала велика українська культура. Так, Павло Алепський, що в 1653 році переїздив Україною, супроводжуючи свого батька патріарха Макарія, писав: «Люди вчені, кохаються в науках та законах, гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії ...», по всій козацькій землі ... спостерігали ми давній та гарний факт – всі вони, за малим винятком, грамотні, навіть більшість їх женок та дочок уміють читати і знають порядок служб церковних та церковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися по вулицях ... А дітей у їх більше, ніж трави, і всі діти вміють читати, навіть сироти.»

Майже кожне село на Україні мало свою школу. Як показує перепис 1740-1748 рр. в семи полках Гетьманщини було 866 шкіл на 1094 оселі; зокрема, в Чернігівському полку було 143 школи на 142 села. На території Чернігівського, Городнянського та Сосницького повітів в 1768 р. було 134 школи і одна школа припадала на 746 душ населення; через 100 років, 1875 року, на цій самій землі було лише 52 школи і одна з них припадала на 6790 душ. Тобто, за 100 років шкіл стало втричі менше, тоді як людність зросла вдесятеро. Те ж сталось і на всій Лівобережній Україні: коли там в 1740 р. було 866 шкіл, то через 60 років, на початку XIX століття, шкіл цих не стало.

В 1649 р. українці заклали в Москві першу в Росії організовану школу. Улюбленець царя Федір Ртищев з дозволу царського уряду

і патріарха заснував за 2 км від Москви школу при монастирі і в 1649 р. запросив туди з Києва викладачів. Приїхало сюди близько 30 українців і всі вони зараз же почали навчати росіян своєї науки. А організатор школи Федір Ртищев став першим учнем заснованої ним школи.

Значний внесок у справу відродження української культури зробили національно-релігійні об'єднання міщан – братства. Спочатку вони були товариствами суспільно-релігійного характеру, що мали на меті займатися справами християнського милосердя. З часом братства поширили свою діяльність, займаючись справами освіти і культури, закладали школи, бурси, друкарні. Перша братська школа виникла в 1585 р. у Львові, а на початку XVII ст. братські школи існували у більшості міст України.

Могилянська колегія, що 1701 р. отримала статус академії, розсівала проміння науки й освіти широко по українських землях і далеко за її межами: в Сербії, Волощині, Московії.

Значення Київської Академії в історії України було велике. За 150 років її існування навчалось в ній близько 25 тисяч українців. З цієї кількості вийшли тисячі освіченого духовенства та більша частина тієї свідомої інтелігенції, яка протягом XVIII ст. займала урядові місця. Переглядаючи біографії видатних людей XVIII ст., рідко можна зустріти людину, що не вчилася в Академії. З Академії вийшло те «знаменитое сословие войсковых канцеляристов»; як назвав їх М. Грушевський, що «подготовляет национальное украинское возрождение XIX ст.», цебто, та армія урядовців полкових та генеральних канцелярій, серед яких були письменники, вчені, дипломатичні діячі, а головне – українські патріоти – автономісти, як характеризував їх О. Оглоблін.

У XVIII ст. у Гетьманщині та Слобідській Україні продовжували діяти сотні початкових шкіл, у яких учителювали дяки.

Наприкінці 80-х років стали з'являтися більш досконалі навчальні заклади. Це були 4-класні народні училища, в яких вивчали, зокрема, російську граматику, історію, арифметику, механіку, фізику, архітектуру. У 2-класних училищах дітей навчали читання, письма і рахунку. На Правобережжі і західноукраїнських землях початкові школи діяли при братствах. Шляхетські діти навчалися в єзуїтських і василіанських школах.

Виникали нові колегіуми, які були середніми навчальними закладами: Чернігівський у 1700 р., Харківський – 1727 р., Переяславський – 1738 р. Особливо значимим освітнім центром став Харківський колегіум. У ньому навчалось 800 учнів. Крім традиційних предметів, вивчалися також інженерна справа, артилерія і геодезія. Наприкінці XVIII ст. в Україні з'являлися нові типи навчальних закладів – артилерійське та штурманське училища у Миколаєві.

На Правобережжі і західноукраїнських землях діяли переважно єзуїтські колегіуми – Луцький, Кам'янецький, Львівський, Перемишльський та ін.

Із середини XVIII ст. у Києво-Могилянській академії побільшало нових предметів. Однак вища освіта в Україні у цей період вже не встигала за вимогами часу. Для західноукраїнських земель важливе освітнє значення зберігав Львівський університет.

Осередки освіти існували безпосередньо і на запорізьких землях-паланках, а також у фортеці Січі. На початку XVII ст. виникла школа при Самарському Пустинно-Микільському монастирі, будівля якого розташована зараз на околиці м. Новомосковська Дніпропетровської області. В школі навчали письма, церковного читання, співу та музики. Такі школи існували при всіх 44 церквах на Січі. Біля церкви з одного боку будувалась «шпиталь», тобто лікарня для поранених та хворих козаків, а з іншого – школа. В запорізьких школах навчалися козацькі діти з паланочних населених пунктів, а також джури – підлітки, що бралися для виховання досвідченими козаками та військовою старшиною з України. У той час посада вчителя була невід'ємною від посади священника або ієромонаха. Формування світогляду дитини та її морально-етичних рис відбувалося на релігійному ґрунті. Практику з читання або співів школярі проходили в церкві під час служби, а також під час проведення інших релігійних служб (похорони, різні посвяти та ін.). Вчитель-наставник піклувався не тільки про знання, виховання учня, а й про його здоров'я. Як повідомляє історик Д.І.Яворницький, на Січі існувала школа музичної грамоти та церковного співу. Він також пише, що загальноосвітня січова школа мала самоврядування, подібне до адміністративного устрою Січі. Школярі мали двох отаманів, яких обирали поміж себе, спільні кошти. Навчатись в січовій школі було чимало бажаючих тому в середині XVII ст. вона була переповнена учнями. Вчилися в ній як малі діти,

так і дорослі юнаки. Найбільш здібні продовжували навчання в Києво-Могилянській академії та закордонних університетах.

Ще одним показником освіченості запорізького козацтва було шанобливе ставлення до книги. У фондах Дніпропетровського державного історичного музею імені Д.І.Яворницького збереглася велика кількість книг, які належали колись запорізьким козакам та були зібрані до музею Д.І. Яворницького, цим невтомним шукачем запорізької старовини.

Як свідчить запис на «Пречистих Акафістах», виданих 1674 р. у друкарні Києво-Печерської лаври «за благословенням» видатного культурно-освітнього діяча України Інокентія Гізеля, ця книга належала свого часу «товаришеві куреня Іркліївського». А ось «Євангеліє», надруковане у Москві 1735 р. Судячи з напису на ньому, воно було придбане на кошти «товариша» Поповичовського куреня Никифора Рябошапки і передано задля відпущення його гріхів до Нехворощанського монастиря. Серед власників інших книг з колекції Дніпропетровського історичного музею знаходимо імена козака Полтавського куреня Ігната Губи, козака Калніболоцького куреня Андрія Псочного, козака Величківського куреня Дем'яна Легуша; отамана Сергіївського куреня Леонтія Облуповського та інших запорожців.

Ознакою розвитку освіти на Україні була її відносна демократичність – поширення досягнень культури на козацтво – близьку до народних низів верству населення.

«Козацька культура» сприймала, а також включала в себе надбання інших районів України, та все ж перевага саме козацького елемента в соціальному, політичному, культурному житті України XVI – XVIII ст. була очевидна сучасникам і місцевим, і іноземним. Подорожі на Україну сприймалися в Європі, як подорожі в «країну козаків».

Поширення грамотності серед населення сприяло розвитку *книгодрукування*. Найбільш значною друкарнею в Україні була Києво-Печерська. Серед випущених нею книг відома, зокрема, «Іфіка ієрополітика» (1712 р.), в якій пояснювалися норми поведінки. Видавалися також релігійні трактати, букварі та інша література.

На західноукраїнських землях продовжувала діяти Львівська братська друкарня. Вона тисячними тиражами друкувала букварі,

інші книги. Значний вклад у розвиток книгодрукування внесли Почаївська й Унівська друкарні, які до кінця століття випустили в світ сотні книг. Друковані книги, що виходили в Україні, поширювалися в Росії, Болгарії, Греції та інших країнах.

XVIII ст. наука ще не стала завершеною системою знань. Систематичні дослідження, як правило, не проводилися. Водночас в окремих галузях тогочасної науки спостерігався швидкий процес накопичення і систематизації знань.

Помітні зрушення спостерігалися у розвитку *медицини*, організації медичної справи та освіти. Для запобігання епідеміям було створено систему карантинів. У 1740 р. у Василькові на Київщині відкрився перший медичний карантинний будинок. Наприкінці XVIII з'явилися морські госпіталі в Херсоні та Севастополі. У 1792 р. було відкрито Київський військовий госпіталь. Формувалася мережа аптек. Вони діяли у Києві, Глухові, Харкові, Вінниці, Умані, Бродах, Львові та багатьох інших містах.

Засновувалися медичні навчальні заклади. У 1773 р. у Львові виникла Медична колегія, яка у 1784 р. увійшла до складу медичного факультету Львівського університету. У 1787 р. відкрився вищий медичний навчальний заклад – Єлисаветградська госпітальна медико-хірургічна школа.

Українські вчені завоювали високий авторитет у тогочасній медичній науці. Д.Самойлович (1742-1805) був основоположником вітчизняної епідеміології. Він написав працю про боротьбу з чумою, що вийшла французькою і німецькою мовами. Самойловича обрали своїм членом 12 академій світу. Н.Максимович-Амбодик (1744-1812) став засновником вітчизняного акушерства і педіатрії. Він був автором першого в Російській Імперії підручника з акушерства, а також із ботаніки. Першим українським дослідником, який експериментально вивчав мікроорганізми, став М. Тереховський (1740-1796).

У XVIII ст. зросла роль *математичних знань* у практичній діяльності людей. У школах і колегіумах вивчали чотири арифметичні дії з цілими і дробовими числами, добування квадратного і кубічного кореня, а також низку інших правил.

У другій половині 80-х років у Києво-Могилянській академії окрім алгебри, стереометрії, тригонометрії та інших розділів чистої математики, вивчали ще й змішану математику – механіку, гідравліку,

оптику, сферичну тригонометрію, астрономію тощо. У 1793 р. викладач цієї академії І. Фальковський видав перший у Російській імперії підручник зі змішаної математики.

Досить успішно розвивалася *математика* в наукових закладах Львова, Харкова та інших міст. Зокрема, у Харківському колегіумі вивчали арифметику, геометрію (включно зі тригонометрією), а також курси з артилерії, фізики і механіки, геодезії, архітектури та фортифікації.

В першій половині XVII ст. в Києво-Могилянській Колегії панувала філософія Арістотеля, на якій базувалися такі дисципліни, як логіка, діалектика, фізика, метафізика, етика. В XVII-XVIII ст. в Україні поширювалися твори античних та середньовічних філософів, а також твори Декарта, Фр. Бекона, картезіанців, головно – Пурхоція. Т. Прокопович поклав в основу своєї ідеології теорії Гоббса, Гуго, Гродіноса та Пуфендорфа.

Найяскравішим представником філософії в Україні був *Григорій Сковорода* (1722-1794), видатний учений та мислитель. Син реєстрового козака Полтавського полку, він учився в Київській Академії потім в університетах Мюнхену, Відня, Бреславу. Повернувшись на Україну, Г. Сковорода був короткий час професором Харківського університету, але дуже дорожив свободою і не хотів зв'язувати себе обов'язками. Він жив у постійних переїздах, зупинявся у дідичів, навчав їхніх дітей і їхав далі. Основою його філософічної концепції був антропологізм, а засобом для досягнення мети – самопізнання. Його девіз був: «пізнай самого себе».

Сковорода вважав, що світ складається з двох чинників: матеріалістичного – безвартісного і вищого – духовного, цінного. Мета життя – щастя, але не звичайне щастя, що шукає матеріального, а те яке дістається свідомістю, що людина виконує волю Божу. Самопізнання – це пізнання Бога, влаштування життя у згоді з Богом.

Сковорода стояв вище від усіх принад життя, не мав нічого, не прагнув посад, життєвих благ. Але він суворо ставився до сучасної Церкви, яка, на його думку, матеріалізувалася. Він відмовлявся, коли пропонували висвятити його в єпископи, і негативно ставився до монастирського життя. Глибина його думок, аскетичне життя, прагнення свободи – викликали порівняння з Сократом. Сковорода

був одним із найвидатніших філософів XVIII ст. Європи і вплив його філософії шириться не тільки в Україні. Особа та філософія Сковороди породили величезну літературу в країнах Європи.

Доба Хмельницького і Українська держава дали новий поштовх і для історичних дослідів. Історичні праці виходять з рамок літописного оповідання й набирають форм граматичної історії. З'являються – «Хроніка» Теодосія Сафоновича (1762), «Синопис», який приписують Інокентієві Гізелеві (1674); «Літописець» – Леонтія Боболінського (1699). З цих творів найбільше значення має «Синопис», стислий підручник історії України, який витримав кілька десятків видань. Усі ці праці мали характер компілятивний, спиралися переважно на польські хроніки, але цінним в них було те, що вони встановлювали протяжність історії України від княжої доби.

Наприкінці XVII і на початку XVIII ст. з'являються так звані «козацькі літописи»: «Самовидець» – імовірно Романа Ракушки, що брав участь у визвольній війні і закінчив життя протопопом Стародубським; полковника Гадяцького, Григорія Граб'янки «Действія ... небывалой брани Богдана Хмельницкого...» та канцеляриста Генеральної Канцелярії Самійла Величка – «Сказаніє о войне козацкой зъ поляками черезъ Зеновія Богдана Хмельницкого». Всі ці твори – прагматична історія Хмельниччини. Особливо важливе «Сказаніє» С. Величка, який використовує багато джерел. Він високо оцінює Богдана Хмельницького і зворушливо описує добу Руїни.

У XVIII ст. виходять історичні твори, які генетично зв'язують добу Гетьманщини з Княжою добою. У 1730-их роках складено «Краткое описаніє Малороссии»; в 1751 році Г. Показ написав «Описание о козацком малороссийском народе»; в 1770 році С. Лукомський – «Собрание историческое». Великою заслугою цих істориків України є те, що вони твердо поставили питання про єдність українського народу від Княжої доби до XVIII ст., єдність його держави.

Велике значення для розуміння ідеології, характеру культури, прагнень української еліти XVIII ст. мають мемуари та щоденники. З тих, що збереглися до наших часів, видатним є написаний французькою мовою «Дневник» Петра Апостола (1725-1727 рр.) сина гетьмана Данила Апостола. Петро Апостол, що мав широку освіту і володів кількома мовами, довгий час займався «закладнем» за свого батька у Петербурзі, де був прийнятий у вищому столичному

товаристві і при царському дворі. Величезний «Дневник» (1735-1740 років) залишив генеральний підскарбій Яків Маркович, освічена, спостережлива людина з широким діапазоном наукових інтересів. Маркович цікавився природознавством, літературою, історією, заповував книжки за кордоном, передплачував чужомовні часописи. Він докладно, день за днем, занотовував усе, що діялося біля нього: від погоди, стану власного здоров'я, кількості випитого вина, відвідин, розмов, стану господарства – до високої політики. Щоденник Я. Марковича є незрівнянним історичним джерелом.

Таким чином, Україна XVII-XVIII ст. стала центром освіти й науки в Європі, саме український науковий потенціал сприяв поширенню знань у Росії. Особливу роль у розвитку освіченості українців відіграли братства, а Київська колегія стала кузнею вчених, політичних діячів і державних діячів всього слов'янського світу, започаткувавши собою розвиток вищої освіти.

Осередки освіти існували й на Запоріжжі, яке відзначалося шанобливим ставленням до книги і книгодрукування, до розвитку наукових знань.

5.3. Література, усна народна творчість, музика і театр.

На початку доби Козацької держави виразно позначилися в літературі України впливи релігійної полеміки початку XVII ст., а навіть і пізніше довгий час переважали в літературі духовні інтереси над світськими в значній мірі внаслідок того, що більша частина авторів були духовні особи. Це позначилося в духовних віршах, в яких прославляли Ісуса Христа, Богоматір, різних святих. Дмитро Туптало, талановитий письменник написав збірник пісень – «Руно орошенное», 1680 року. Були пісні повчальні – про смерть, тлінність життя. Але з'являлося багато пісень і з світською тематикою: любовних, політичних, що прославляли героїв – Богдана Хмельницького, Богуна, Палія. Мазепа, талановитий поет, був автором популярної пісні «Всі покою щиро прагнуть, а не в еден гуж всі тягнуть...» Не доведено його авторство іншої пісні: «Ой біда тій чайці небозі...»

Характерні для тієї доби *вірші емблематичні та панегіричні*, а також вірші, в яких автори виявляють високу техніку версифікації. Це – вірші різних примхливих форм: у вигляді хреста, вази, яйця,

півмісяця; акrostихи, «раки» – вірші, які можна читати з початку та з кінця; вірші, в рядках яких деякі літери підкреслено і з яких можна прочитати слово чи ім'я. Було багато епіграм на два, чотири, рядки. Серед авторів перші місця належали: І. Величківському (помер у 1726 році), авторові емблематичних збірок «Млеко», «Зегар» та збірки епіграм; ієромонахові Климентієві Зінов'єву (кінець XVII початок XVIII ст.), плідному сатирикові; Дмитрові Тупталові (1651-1709), Стефанові Яворському (1658-1722) та Григорію Сковороді (1722-1794), авторові збірки «Сад божественних пісень».

Епос був репрезентований слабше. Збереглися вірші про битву під Берестечком, під Хотиним, про оборону Відня. Релігійний епос виявлений у переспівах Самійла Макрієвича (1697) – Євангелії від Матвія, Апокаліпсисі; І. Максимовича: «Богородице Діво», «Осьм блаженств» (1707, 1709 рр.).

Широко представлені були оповідання, переважно релігійного змісту – про святих та їх чудеса. Збірку таких оповідань видав Петро Могила. Року 1665 Й. Голятовський видав «Небо новое». Великий успіх мали – Печерський Патерик, перевиданий в роках 1661, 1678 та 1702, та монументальна збірка Житій Святих, яку уклав Дмитро Туптало в 1689-1705 роках.

Оригінальним видом літератури були проповіді, які завжди в Україні мали велике значення. В XVII ст. були славетні проповідники: Кирило Ставровецький, автор збірки проповідей «Перла многоцінне», де вміщено разом з проповідями й вірші; Петро Могила, Мелетій Смотрицький; Йоаникій Голятовський, професор і ректор Київської Колегії, видав збірку проповідей «Ключ розуміння» (1659) та трактат «Наука албо способ зложення казання» (1659), в якому дав теорію проповіді. Крім того він видав збірки – «Небо новое», «Скарбница потребная» (1676), а також низку проповідей проти унії та ісламу. Великі збірки проповідей видав Антоній Радзивилівський: «Огородок Марії Богородиці» (1676), «Вінець Христов» (1688). Славилися як проповідники – Лазар Баранович, який видав збірку «Меч духовний» (1666) та «Труби словес проповідних» (1674); Дмитро Туптало, Стефан Яворський, Теофан Прокопович, Юрій Кониський, а пізніше – Григорій Сковорода.

Улюбленим видом літератури кінця XVII ст. і першої половини XVIII була *драма*. Зародилася вона в Україні під впливом польських

шкіл на початку XVII ст. Спочатку дія відбувалася за сценою, а на сцені лише розповідалося про події. Наприкінці XVII ст. з'являються вже дійсні драми. Українська драма була зв'язана з Київською Колегією: професори писали п'єси, а «спудей» виступали як дійові особи. Здебільшого драми були пристосовані до Різдвяних та Великодніх свят.

Наприкінці існування Козацької, Гетьманської держави з'явилися літературні твори, які стоять цілком окремо. Це – славетний «Разговор Великороссии з Малроссиєю», що його написав перекладач Генеральної Військової Канцелярії Семен Дівович у 1762 р. – тоді, коли, після воцаріння Катерини II в Україні побоювалися, що автономії України загрожує небезпека. «Разговор» у добрій віршованій формі дає діалог Росії і України, в якому Україна доводить права на свою історичну суверенність. Цей перейнятий почуттям національної гідності твір вражає глибоким розумінням минулого України, знанням її історії. Твір С. Дівовича був «великої сили українським літературним протестом проти московської централістичної політики», – характеризує його О. Оглоблин.

Близька до «Разговору» славетна «Ода на рабство» В. Капніста, яку довгий час вважали за протест проти введення кріпацтва в Україні в 1783 році. Дослідники датують «Оду» початком 1780-х років і вважають, що це був протест проти російської централістичної політики в Україні. На це вказують слова «Оди»: «Отчизны моя любезной Порабощенье віспою» і далі поет каже про «пригнічення України» - «под стогом тяжкия державы».

Так двома видатними творами відповіла Україна на політичне поневолення її Росією. Треба додати, що обидва твори – С. Дівовича «Разговор» і В. Капніста «Ода» не були надруковані і XVIII ст.

У 1798 р. зачинатель нової української літератури Іван Котляревський надрукував три частини своєї поеми «Енеїда» (повністю твір побачив світ у 1842 р.).

Значного розвитку набула *поезія*, зокрема, історичного, ліричного і сатирично-гумористичного жанрів. Відомими тогочасними поетами були Ф. Прокопович, Климентій Зиновійв, С.Дівович, Г. Сковорода.

В усній народній творчості поширеними були прислів'я, приказки й пісні про безпросвітну долю селян, а також козацькі, рекрутські та

чумацькі пісні. У пісні «Нема в світі правди» з великою художньою силою викривалася соціальна несправедливість, що панувала у суспільстві:

Зле у світі, зле чувати.
Тепер правди не видати,
Тепер правду б'ють, карають,
А неправду величають...

Тепер правда хліба просить,
А неправда срібло носить...
Тепер правда є в болоті,
А неправда ходить в золоті.

Чимало народних дум, легенд і переказів було складено про опришків. У пісенній творчості прославлялися М. Залізняк, І. Гонта та інші ватажки Коліївщини. Про зруйнування Нової Січі йшлося у піснях «Ой з-за гори, з-за Лимана», «Ой полети, галко». У піснях «Від Кілії до Ізмайлова покопані шанці», «Хвалилися запорожці Очаків дістати» відобразилися події, пов'язані з участю козаків у боях за Північне Причорномор'я під час російсько-турецьких воєн.

Як і раніше, значне місце в усній народній творчості посідали веснянки, гаївки, весільні та інші обрядові пісні. Виконувалися також сатиричні та гумористичні пісні. Відбувався взаємовплив літератури та усної народної творчості.

Охоронцями бойової слави України вважав кобзарів Микола Васильович Гоголь. *Кобзарі* часто були не тільки охоронцями, але й творцями цієї слави. Сьогодні відомо не так вже й багато про народних співців-запорожців.

Ось трагічна історія одного з багатьох запорізьких кобзарів – Грицька. Ще молодим козаком разом зі своїми товаришами потрапив він у полон до турків. Згодом ті призначили його пильнувати за іншими полоненими, а за те, що той дав їм турецький одяг, козакові були виколоті очі. Незважаючи на всі перешкоди, Грицько повернувся на Україну і став кобзарем. Кобзарі піднімали дух козаків, кликали їх до перемоги у боротьбі з ворогами свого народу. Зрячі кобзарі брали безпосередню участь у битвах.

Чимало з них загинуло під час придушення селянсько-козацьких повстань, зокрема оспіваної Т. Г. Шевченком Коліївщини. У відомій історикам «Коденській книзі» – сумному мартиролозі замучених

шляхтою повстанців 1768 року – значаться і три кобзарі: Прокіп Скрыга, Василь Варченко та Петро Соковий.

Про що ж співали кобзарі, за що любили їх козаки та селяни? Героїчний епос українського народу був одночасно і трагічним. Війна з турками і татарами, сумна доля невільників, українських бранців та бранок – ось теми багатьох дум та історичних пісень, зокрема, таких, як «Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів з Азова, з турецької неволі» і деяких інших. Особливо багато дум та народних пісень присвячено подіям визвольної війни українського народу (1648-1654 рр.).

Кобзарі по всій Україні оспівували образи Богдана Хмельницького, його сподвижників Івана Богуна, полковника Морозенка та інших народних героїв. Ось назви тільки деяких з пісень, що належать до циклу про визвольну війну: «Чи не той то хміль», «Хмельницький та Барабаш», «Хмельницький і Василій молдавський», «Іван Богун», «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче», «Перемога під Корсунем». В одній з таких пісень, складеній у 1648 р., співалось:

Висипався хміль з міха
І наробив ляхам лиха,
Показав їм розуму,
Вивернув дідичу думу,

До жовтої водиці
Наклав їм дуже хмельниці –
Не могли на ногах стояти,
Воліли утікати.

Так образно розповідали народні співці про перші перемоги Богдана Хмельницького над військовими силами Речі Посполитої.

Багато пісень складено кобзарями й про тяжку, нужденну долю українського народу. Бідний козак – козак-нетяга, козак-голота – це один з найулюбленіших персонажів у кобзарських піснях та думках, саме він був у народних очах уособленням усього найкращого, що було в козацтві: хоробрості, чесності, відданості Батьківщині. Ось характерний уривок з думи «Козак Голота»:

Ой полем, полем килиїмським,
То шляхом битим ординським.
Ой там гуляв козак Голота,
Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота.

Не треба забувати, що кобзарі-запорожці – це не тільки носії народної пам'яті, це ще й музична культура України. Звичайно, набір інструментів, які користуються популярністю в народі, не обмежувався тільки кобзою. В пошані була також ліра, сопілка, скрипка, цимбали та ін.

Музична культура України визначалася в ХУІІ-ХУІІІ ст. високим рівнем розвитку інструментальної музики та співу. Слід нагадати, що певну увагу розвиткові музики приділяв гетьман Богдан Хмельницький, який любив слухати козацьких пісень і сам грав на кобзі. У 1652 р. гетьман підписав універсал про утворення музичного цеху на Лівобережній Україні по аналогії з подібними цехами, що вже існували на той час у Кам'янці, Львові та деяких інших українських містах. Музиканти, які об'єднувалися у співочі братства – цехи, не тільки обслуговували свята, збираючись в ансамблі (звідси й «троїста музика»), але й супроводжували військо у походах.

Про високий рівень музичної культури цехів свідчить

Реєстр занотованих записів Львівського братства за 1697 р., який містить 398 композицій із вказівкою їх авторів – Ділецького, Гавалевича, Завадовського, Колядчина, Чернушина, Лаконека, Шаровського та ін.

Поширення на Україні, зокрема, на Запоріжжі, набув багатоголосий спів. Багатьох юних співаків забирали вже у ХVІІІ ст. до Петербурга у придворні хори, де вони вславилися своїм мистецтвом. Всесвітньої слави набули вихідці з України, зокрема, з козацьких родин, співаки Василь Пікулинський та Іван Календа, Олексій та Кирило Розумовські, автор «Граматики музикальної» (1677 р.) Микола Ділецький (р. н. невід. – 1723 р.), композитори М. С. Березовський (1745-1777 рр.), А. Л. Ведель (1767-1808 рр.) і особливо Д.С. Бортнянський (1751-1825 рр.)

Ділецький став першим східноєвропейським композитором, котрий написав посібник з партесної музики та співу «Грамматика музична» (1675). Твори української церковної музики композиторів Березовського, Бортнянського і Веделя з успіхом виконуються і в наш час як в Україні, так і різних країнах світу.

Українські композитори були авторами перших у Східній Європі опер, поставлених на театральних сценах Італії. Березовський написав і поставив оперу «Демофонт» (1773), Бортнянський – «Креонт»

(1776), «Алкід» та «Квінт Фабій» (1778). Ці високомистецькі опери були написані італійською мовою на античні сюжети.

Першою відомою українською театральною виставою вважається вистава 29 серпня 1619 р. на ярмарку в Кам'янці-Струмиловій (недалеко від Львова), коли Гаватович виставив зі своїми учнями дві українські інтермедії між діями своєї польської трагедії на смерть Івана Хрестителя.

Доба бароко, особливо другої половини XVII і першої третини XVIII ст., культивувала, розвинула й регулювала драматичну творчість великих форм, а власне українську трагедію. В добу бароко головним центром українського театру була Київська академія, що в XVII ст. була ще колегіумом. Головні твори українського театру з'явилися власне в ній, а коли деякі твори постали за межами її або й зовсім за межами України, як драми Дмитра Туптала, митрополита ростовського, якого присилувано було переїхати на Північ, або драматичні твори Симеона Полоцького, що оселився в Москві, чи інших церковних достойників, то вони однаково вийшли з Київської академії, з якою були зв'язані своєю освітою автори тих творів; ті автори по скінченні Київської академії займали святительські кафедри в Московщині й у Сибіру та занесли туди українське театральне мистецтво, з якого там виріс театр московський. Дмитро Ростовський заніс театральне мистецтво з Києва до Ярослава над Волгою, і з його почину розвинувся там театр, з якого вийшли основоположник російського театру Волков, перший великий російський трагічний актор Дмитревской і перший видатний актор-комік російської сцени Шуманський (що, до речі, родом був українець, можливо, завезений змалку до Ярослава тим же Дмитром Тупталом).

Феофан Прокопович – автор трагікомедії «Владимир», присвяченої Мазепі, й автор підручника піітики, яку викладав у Київській академії і в якій опрацював правила укладання драматичного твору, що вповні відповідали вимогам барокового стилю. Своїми правилами творення трагікомедії Прокопович став реформатором нашого барокового театру: до нього драматичні твори не мали твердо установлених форм, вони бували здебільшого на дві дії, але могли мати дій більше, і менше; не були установлені число дійових осіб і правила їх виходу та відходу зі сцени; не було установлене і самого порядку та розвитку драматичної дії. Все це упорядкування драматичної

форми в українському театрі провів Прокопович, базуючись головню на класичних взірцях, тому Феофана Прокоповича вважаємо, з одного боку, реформатором українського театру, а з другого боку – основоположником в українському театрі псевдокласичності.

В добу рококо *український театр* в оригінальний спосіб знайшов вихід із кола аристократичного суспільства і зумів підійти до мас народних. Це, так би мовити, театр мініатюр, переносний театр в одній шухляді з ляльками замість акторів-виконавців, – той ляльковий театр, що на Україні має свій окремий репертуар і що широко відомий під назвою «вертеп». Наш вертеп має суто обмежений репертуар, власне, тільки одну п'єсу, так звану «вертепну дію», яка з часом розбивається на безліч варіантів. Але в основі це один твір, власне містерія на Різдво Христове з податком інтермедійного дивертисменту, містерія на Воскресеніє Христове, бо ні пасія мук Христовних, аніякий інший сюжет до вертепу не перейшов, так що наш вертеп як зложився, так і зостався вертепом різдвяним, і вистави його відбуваються тільки на Різдво, найбільше що протягаються до великого посту. Відкрита сторона вертепної скрині затягнена завісою, яка закриває або відкриває вигляд всередину до скрині, тобто до вертепної сцени. Сцена поділена на два яруси: верхній – небесний і нижній – земний. У верхньому стоять кола, відбувається містерія народження Христа, співають янгольські хори, там сходяться поклонитися Христові пастухи і три царі. В нижній, земній частині стоїть трон царя Ірода, і сам Ірод плете свої замисли на Христа, які кінчаються тим, що його хапає смерть. Тим кінчається перша дія вертепної вистави, власне різдвяна містерія, а друга дія інтермедійна вся відбувається в нижньому ярусі і складається з різних комічних діалогів побутових фігур і закінчується виходом найбільшої фігури – запорізького козака, який усіх перемагає, всіх побиває, а сам зостається непереможним героєм – оборонцем покривдженого люду. Запорізький козак, воїн і гультай, виведений як ідеальний тип.

Спочатку вертеп був зняряддям мандруючих школярів, що на Різдво заготовляли вертепи і з ними ходили по селах та хуторах широкої України, знаходячи гостинність і в панських садибах, і по козацьких оселях, і по заможніших сільських хатах. Збереглася жартівлива пародія на кондак «на глас пятий», в якому сказано: «Радуйтеся, пиворізи, і паки реку: радуйтеся! Се радості день приспіваєт, день,

глаголю, празника рождественського зближається! Возстаньте убо от ложей своїх і восприймайте всяк по художеству орудія, соді лайте вертепи, склейте звідзу, составте партеси – агда же станете по улицах со звуком бродить, імуще сивухи, приймут вас козаки во крови своя». Пізніше перебрали від школярів текст вертепної дії міські робітники, що теж робили вертепи і з ними давали вистави по приватних мешканнях від Різдва до Пущення. Далі вертеп перейшов і до селян, причім подекуди селяни ходять із вертепом і ляльками, а подекуди відмовились від вертепної скрині й ляльок, а ролі вертепних персонажів виконують самі. Зрозуміло, текст вертепної дії модифікується до невпізнання.

Первісний вертеп, безперечно, мав якийсь вплив і на Котляревського, і до творення модерного українського театру причинився бодай настільки, що в «Наталці Полтавці» співається пісня з вертепної дії, і один із персонажів носить прізвище, запозичене з вертепу.

Отже, попит на театральне мистецтво у широкого суспільства виріс; вертеп, очевидно, задовольнити вимог до театрального мистецтва не міг, і театр мусив зробити рішучий крок, щоб із театру замкненого, театру вибраних для вибраних стати театром всенародним, відкритим для всіх. Цей крок український театр зробив у добі класичності.

Таким чином, протягом другої половини XVII-XVIII ст. українські вчені підготували і видали багато учбової, полемічної а також художньої літератури. Випускаючи книги рідною мовою, в часи особливого національного гноблення кийвські вчені заявили на весь світ, що народ український не скорився, що існує його мова.

У цей час дальшого розвитку набула музична культура. Поширений був хорівий спів і гра на різних музичних інструментах, існували хори і симфонічний оркестр. Кобзарі – запорожці були носіями народної музичної культури України.

Розквіт українського театру, що ґрунтується на шкільній драмі, припав на 70-і роки XVII – першу половину XVIII ст. і був пов'язаний з діяльністю Києво-Могилянської колегії. По Україні побутувала народна драма, діяв народний ляльковий театр – вертеп.

5.4. Архітектура і живопис.

В другій половині XVII ст. в Україні витворюється своєрідний стиль, що постав із сполуки українських тринавних церков із

західноєвропейською базилікою і пізніше дістав назву українського бароко.

Перші подихи бароко в архітектурі з'являються майже рівночасно початок XVII ст. у Львові (козельоли бернардинів 1600 р., єзуїтів 1613-1670 рр.) та Києві (перебудова Успенського собору італійцем С. Брачі в 1613 р.). Але самостійна творчість українських митців розпочинається в другій половині XVII ст. Новий характер української архітектури складається головню під впливом двох чинників – старої традиції мурованого будівництва, започаткованої в княжу добу, й дерев'яного народного будівництва. Перший тип будов постав зі сполуки тринавної церкви – віддавна пристосованої до літургічних потреб східної обрядовості – із західним і базилічним типом бароко, що, до речі, близько стояв до візантійсько-української базиліки. До таких оздоб належать великі церкви в Бережанах, Троїцька церква в Чернігові 1679 р., собор Мгарського монастиря коло Лубен, розпочатий гетьманом Самойловичем у 1682 р., та дві будови гетьмана Мазепи в Києві – Михайлівський собор (1690-1694 рр.) і Братська церква Академії (1695 р.). Хоч у цих будовах у більшій мірі помітні впливи західноєвропейські, але окремі форми й деталі, зокрема декорація, набирають оригінальних форм, що почерпнуті з народного, сільського мистецтва. Особливої своєрідності й краси досягають форми бань, які не мають собі рівних у цілій Європі. Такого самого характеру є численні перебудови й розбудови старших церков у Києві: Софійської кафедри 1691-1705 рр., головної церкви Лаври 1695 і 1722 рр., Михайлівського монастиря, Михайлівської церкви Видубицького монастиря й т. ін.

Іншим типом є будови, що в плані й просторовому об'ємі йдуть за давньою традицією українського дерев'яного будівництва — тридільного та п'ятидільного (хрещатого) заложення із трьома й п'ятьма банями. Цей уповні самобутній тип будов настільки був вироблений та вдосконалений давньою культурою українського будівництва, що кожна з таких церков являє собою справжню перлину архітектури в розумінні як гармонійної, логічної композиції, так і окремих пластично-розвинених та притому лагідних форм і деталей. І хоч підклад цієї архітектури є бароковий, проте ясними конструкціями й обмеженістю прикрас наші будови далеко відходять від чисто декоративних принципів надто перелатованих форм бароко Заходу

і Сходу. До трибанних церков із тридільним заложенням належать знаменитий Покровський собор у Харкові 1680 р. з незвичайно стрункими й високими банями, далі дві церкви Києво-Печерської лаври, собор у Ромнах і менші будови в Сумах, Богодухові, Сло-в'янському та ін.

Найвищого мистецького вислову й чистоти форм досягають п'я-тибанні церкви на хрещатому заложенні. Генеза (постання) їх у нас ще в належній мірі не з'ясована. До найстарших належать згадана вже Сутківська твердиня, церква Адама Киселя в Низкиничаях на Волині (1653) та перебудова Спаса на Берестові в Києві за часів Петра Могилы в 1638-1643 рр. До розвиненої барокової доби належать прекрасні будови Київської лаври – Усіх Святих (1696-1698 рр.), Воскресіння та Петра й Павла, св. Юра, Видубицького монастиря (1696 р.), будови Чернігова, Батурина, Ізюму. Дальшим розвитком були будови дев'ятидільні з дев'ятьма камерами, перекриті п'ятьма банями – Троїцька церква Густинського монастиря (1672-1674 рр.), Преображенська в Прилуках (1716 р.), собор у Ніжині.

Справжніми перлами українського бароко треба вважати будови Києва другої чверті й середини XVIII ст. – Митрополичий дім коло Софійської кафедри, браму Заборовського (там же) та чудові бу-динки Київської лаври архітектора Степана Ковніра, серед яких особливої оригінальності досягає будинок лаврської друкарні. Часто й самі церкви оброблялися в зразках чисто цивільного будівництва, як то свідчать прекрасні ліплені прикраси головної церкви Київської лаври (1722-1729 рр.) архітектора Ф.Старченка, де окремі барокові мотиви сполучені з народною рослинною орнаментикою.

Велика мистецька культура української архітектури доби бароко, зокрема висока техніка українських майстрів, спричинилися до того, що впливи української архітектури сягали далеко за межі України.

Кульмінаційним часом розвитку бароко на Україні була доба Мазепи, великого мецената і фундатора низки пишних храмів.

Мазепа фундував будівництво величезних храмів у Києві: Брат-ського та Микольського монастирів, церкви Всіх Святих у Лаврі, над Економічною брамою Лаври. В. Січинський нарахував збудованих в 1690-1705 роках Мазепою та закінчених після його смерті 12 храмів. До того ж нарахував В.Січинський до 20 храмів, реставрованих Мазепою: собор Св. Софії, Михайлівсько-Золотоверхий монастир,

Св. Успенський собор Лаври, Троїцька церква над Святою брамою Лаври, церкви – в Переяславі, Глухові, Чернігові, Батурині, Межигір'ї, Мгарський монастир тощо.

Навіть вороги визнавали заслуги Мазепи в справі церковного будівництва: Петро I казав, що Мазепа «великий строитель святим церквам», а старшина в Бендерах, після смерті Мазепи, не могла підрахувати всього, що Мазепа «розкинув і видав ... щедрою рукою в побожному намірі на будову церков і монастирів».

Велика кількість храмів, фундованих гетьманом І.Мазепою, свідчить про грандіозне будівництво, що стояло на дуже високому технічному і мистецькому рівні. Тоді було створено особливий, оригінальний тип будов, своєрідні технічні засоби, самобутні архітектурні форми, деталі і прикраси, що цінують національний стиль. Тому навіть у світовій літературі мистецтво цієї доби дістало назву українського чи козацького бароко.

Дві величезні церкви – Миколаївська на Печерську і Братська на Подолі в Києві належали до типу будов, де в більшій мірі відбилися впливи західноєвропейської архітектури базилікального типу.

Миколаївська соборна церква на Печерську будована в роках 1690-1696 українським архітектором Й.Старченком. Будова, виведена в монументальних формах, вражала гармонією окремих частин та архітектурних мас з рухом прямовисних ліній, що спрямовані вгору, в простір.

Братська, Богоявленська церква на Подолі в Києві служила храмом для студентів академії. Була побудована в роках 1690-1693 на місці давнішої дерев'яної церкви часів гетьмана Сагайдачного. Будова подібна до Миколаївської церкви своїм заложенням і загальними масами.

Церква Всіх Святих над Економною брамою Печерської лаври незвичайно цінна тим, що дає найбільш оригінальний тип українських будов, не знаний в архітектурі інших народів та інших стилів. Це – центральна будова в формі так званого грецького рівнораменного хреста з 5 банями. Будова постала в роках 1696-1698.

З будов, які лише докінчувалися коштом І.Мазепи, згадаємо соборну церкву Мгарського монастиря коло Лубен, розпочату гетьманом Самойловичем у роках 1684-1687 і закінчену І.Мазепою в 1687-1688 роках. Головним будівничим церкви був Іван Баптист з

Вільна, а його помічником Мартин Томащівський. Також мулярські майстри були українці: Рубан, Василь Савицький, Білецький, Уманський, Процик.

Так само І.Мазепа закінчував будову великої церкви Спаса Лубенського Мінського монастиря. Немала чинність Мазепи в Чернігові, де він побудував будинок Колегії і дзвіницю Борисо-Глібської церкви. Дехто приписує Мазепі також церкву Спаса Межигірського монастиря і Михайлівську церкву Видубицького монастиря.

І Ернст, і Антонович зазначають, що мазепинська доба в архітектурі не обмежується згаданими церковними будівлями. В цій добі з'являються перші муровані дзвіниці на території Гетьманщини (одна з перших – київського Свято-Софійського собору), численні фортифікаційні будови (стіни й башти Києво-Печерської лаври та в Густині на Полтавщині) та партерові дома козацької старшини. Серед останніх згадують вони т.зв. дім Мазепи в Чернігові, вибудований, як здогадується Ернст, московською владою для вжитку свого гарнізону, дім Петра I у Києві на Подолі, будинок друкарні Києво-Печерської лаври і мазепинський будинок Київської академії. Останній, двоповерховий, мав план довгастого прямокутника з низкою аудиторій у ряд та галереєю на стовпах вздовж внутрішнього фасаду. Та цей т.зв. «Старий» або «Мазепин» корпус академії протягом півстоліття дуже перебудовано, внаслідок чого його первісний вигляд можемо знайти тільки з сучасних гравюр. Багато будівель мазепинської доби не збереглося зовсім до наших днів, як київська ратуша з 1697 року, муровані будинки з мазепинського замку в Батурині, київський будинок, де Мазепа мав розмову з Орликом, будинки в мазепинських маєтках – Дехтярівці і Поросючках коло Бахмача, як також будівлі Полуботка, Лизогуба й Скоропадського в Чернігові.

Поміг Мазепа також запорожцям вибудувати нову церкву в Січі; він дав їм на те потрібні запаси й гроші та своїм немалим коштом справив до цієї церкви розмальований іконостас.

При тому просили запорожці гетьмана, щоб прислав їм ще 500 злотих на зарплату майстрам, що будували церкву, та «полуобьяри зеленої к царскимъ вратамъ на занавьсъ».

Від XVII-XVIII ст. в Україні збереглося чимало дерев'яних будівель, переважно церков. Найбільше залишилось їх на Бойківщині. Це типова для українського мистецтва тридільна (тризрубна) будова,

в якій кожний зруб перекритий ступінчастим перекриттям. Подібні до бойківських церков були церкви в Торках, біля Перемишля (1661), в Кам'янці, на Запоріжжі.

Деякі відміни мають церкви Волині, Поділля, почасти Буковини. На Поділлі багато церков трибанних, із струнками кількاظверховими банями. Найвищим досягненням були п'ятибанні церкви початку XVIII ст. на Полтавщині, Чернігівщині. Серед них виділяється церква, що її збудував кошовий Калнишевський у Ромнах. Чудом будівельної техніки був дев'ятибанний, п'ятиповерховий собор у Новоселиці, над рікою Самарою, що його збудував Погребняк у 1773 році.

Троїцький козацький собор у сучасному Новомосковську цікавий тим що він побудований без єдиного цвяха. Звичайно, сьогодні, після декількох генеральних реставрацій, цвяхів у будівлі собору хоч відбавляй, але Яким Погребняк зміг обійтися без них. Зроблено це було на прохання замовників, які вважали, що не можна вбивати цвяхи у храм Спасителя – Ісуса Христа, який, за біблейськими легендами, був розп'ятий на хресті саме за допомогою залізних цвяхів. Та ми наводимо тут цю подробицю тільки для того, щоб ще раз підкреслити майстерність та вправність козацького майстра.

Запорізький Троїстий собор. Довгий час це була найбільша і найвища на Україні дерев'яна споруда, одна з святинь Запоріжжя.

На умовах розвитку мистецтва, живопису XVII-XVIII ст. позначилося панівне становище церкви в цій сфері суспільного життя. Не був виключенням у цьому відношенні і народний живопис. Довгий час він розвивався в межах іконопису. В часи виникнення запорізького козацтва в іконописі України вже існувала досить потужна народна течія. Народні митці-іконописці потроху звільнялися від канонів візантійського іконопису, який домінував на Україні ще з часів Київської Русі.

У XV-XVI ст. іконопис позначався об'ємністю форм, застосуванням яскравих барв і головне – зображенням на іконах людей – сучасників іконописців. Ця тенденція набуває особливого поширення на Запоріжжі. Запорізькі майстри часто зображували на іконах не тільки козацьку старшину, гетьманів, але й рядових козаків. Широко розповсюдилась на Україні у другій половині XVII – на початку XVIII ст. традиція виконання ікон у стилі «Запорізької Покрови», коли на

іконах поруч з козаками зображались також військові клейноди запорожців.

Чудову виставку козацького іконопису та світського живопису влаштовують час від часу Дніпропетровський історичний музей імені Д.І.Яворницького та Дніпропетровський художній музей. Тут представлені не тільки ікони з колишніх земель Запорізької Січі, але й всевітньо відомі «Мамаї» – народні картини із зображенням козака-бандуриста, які прикрашали в давнину майже кожную козацьку та селянську хату.

Картини із зображенням козака Мамає уособлювали любов народу до свого захисника від зовнішніх і внутрішніх ворогів – запорізького козацтва. Кобза, яка завжди зображалася на таких картинах, символізувала народну історію та мрії, кінь – його волю, дуб – його могутність. Часто на картинах ми бачимо зображення списа з прапорцем, козацьких штофа і чарки. Це були речі, пов'язані з смертю козака, – спис ставився на місці поховання, штоф та чарка клались в могилу, і нагадували вони про скороминучість життя та козацьку долю, в якій загроза смерті в бою була повсякденною реальністю.

На картинах, які створювалися ще під час Січі, козак Мамає зображений, як правило, один, на пізніших полотнах – разом з паном, дівчиною, навіть верхи на коні. Картини «Козаків Мамаїв» набули особливого поширення на Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Це була світла і тривала пам'ять народу про його захисників-козаків та про Запорізьку Січ.

Найбільша колекція народних картин «Козаків Мамаїв» зібрана Д.І.Яворницьким і зберігається в Дніпропетровському обласному історичному музеї.

На західноукраїнських землях відомим майстром фрескового живопису був С.Строїнський. Він, зокрема, прикрасив своїми розписами стіни Бернардинського костельу у Львові.

Провідним жанром світського живопису став портретний. У ньому виявлялися впливи реалізму, тобто портретні зображення були правдивими, близькими до реального життя. Кращими зразками цього жанру стали портрети козаків Якова й Івана Шиянів, козачки Сулимихи. Ці портрети створені на замовлення громади у подяку за те, що Шияни фінансували спорудження іконостасу в Нікопольській

Покровській церкві, ктиторами якої вони були. Шияни відмовилися після зруйнування Січі йти на державну службу і залишилися вірними пам'яті Запоріжжя. Більше того, до церкви Покрови вони перенесли з Січі ікону з зображенням останнього кошового Петра Калнишевського, який в той час був засланий царем на Соловки. Портрети Шиянів свідчать про високу майстерність запорізьких майстрів живопису, доносять до нас образ козаків – справжніх захисників своєї вітчизни.

На відміну від Шиянів, запорізький козак Опанас Ковпак пішов на державну військову службу, дослужився до полковника російської армії, отримав дворянство.

Портрет «полковника Опанаса Ковпака» був копією з портрета, писаного 1775 р., тобто у рік зруйнування Січі, українським майстром Андрієм Моклаковським. Копію було зроблено для Самарського монастиря, ктитором якого також був Ковпак. Він зображений з медаллю на грудях, що мало свідчити про його високі заслуги перед державою, відповідало традиціям придворного парадного портрета.

Поступово козацька старшина відмовлялась від традицій українського живопису, а художники, які виконували портрети колишньої старшини та її нащадків на замовлення, наслідували, як правило, російські взірці. В умовах нових впливів, зокрема наступу стильових особливостей класицизму у живописі, розгорнулась діяльність вихідців з України, талановитих художників Д.Левицького та В.Боровиковського. Зокрема, в творчості Боровиковського на різних її етапах відобразилися і традиції українського живопису і потужний струм російського мистецтва епохи класицизму, одним із провідних діячів якого він був сам.

Значний вплив на українських малярів мала Академія мистецтв, заснована в Петербурзі у 1757 р. Серед перших її випускників були вихідці з України – А. Лосенко, Г. Сребреницький, К. Головачевський, І. Саблуков.

Підсумовуючи сказане, можна вважати, що архітектура й будівництво в даному періоді на Україні продовжували розвиватись на місцевій самобутній народній основі. Українські архітектори запозичували й творчо застосовували прийоми стилю бароко, для якого характерними були декоративна пишність, вигадливість, мальовничість.

Основним жанром живопису в Україні були іконопис та портрет. В іконопис проникали світські мотиви, в іконописі зображення вводилися портрети відомих політичних діячів, сучасників. В портретах живопису виявлялися впливи реалізму, тобто, портретні зображення були правдивими, близькими до реального життя. Популярними були народні картини з зображенням козаків – народних героїв, насамперед, козака Мамаю.

Отже, другу половину XVII ст. можна вважати золотим віком української культури. В цей час під впливом західноєвропейського бароко зароджується українське козацьке бароко. Кульмінаційним часом розвитку цього стилю – пишного, урочистого – стала доба Мазепи – великого мецената і фундатора низки пишних храмів. Натомість пізніший період, пов'язаний із інкорпорацією українських земель до складу Російської імперії та політикою русифікації, загально негативно позначився на культурному житті українського народу.

Питання для самоперевірки і засвоєння матеріалу

1. Назвіть найважливіші риси української культури XVII-XVIII ст.?
2. Що ви знаєте про створення і організацію навчального процесу в Києво-Могилянській колегії?
3. Які літературні твори ХУІІ ст. вам відомі?
4. Розкажіть про типи навчальних закладів, які з'явилися в Україні у ХVІІІ ст.
5. Охарактеризуйте основні ідеї Г. Сковороди?
6. Які літературні жанри в Україні занепали, а які розквітли у ХVІІІ ст.?
7. Як ви гадаєте, чому твори відомих українських композиторів ХVІІІ ст. користуються популярністю і в наш час?
8. Охарактеризуйте основні тенденції розвитку української архітектури та живопису у ХVІІІ ст.

Навчально-методична література:

* Білик Б.І., Горбань Ю.А., Калакура Я.С., Клапчук С.М., Кузьмець О.В. Історія української та зарубіжної культури: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 1999. – 326 с.

* Сас П.М. Історія України XVII-XVIII століття: Навч. посібн. – Дивосвіт, 2001. – 292 с.

* Федоровський Ю.Р. Історія українського козацтва: Навч. посібн. – Луганськ : Глобус, 2006. – 124 с.

* Шейко В.М. Історія української культури. – Х. : ХДАК, 2001. – 309 с.

Додаткова література:

* Авраменко А.М., Галушок В.Г., Бачинська О.А., Богиря А.М., Верстюк В.Ф. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / НАН України; Інститут історії України. НДІ козацтва / В.А. Смолій (відп. ред.) Т.2. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 724 с.

* Александрович В.С., Борисенко В.Й., Виврот Т.М., Горобець В.М., Горський В.С. Історія української культури: У 5 т. / НАН України; Б.Є.Патон (голов. ред.). Т.3: Українська культура другої половини XVII-XVIII століть. – К.: Наукова думка, 2003. – 1246 с.

* Алексієвець Л.М. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII-XVIII ст.). – Т.: Збруч, 1999. – 264 с.

* Антонович Д. Українська культура. – Мюнхен, 1988. – 517 с.

* Бондаревська І.А. Парадоксальність естетичного в українській культурі XVII-XVIII століть. – К.: ПАРАПАН, 2005. – 308 с.

* Брехуненко В.А., Войтович Л. В., Головка О.Б., Горобець В. М., Гурбик А.О. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / НАН України; Інститут історії України. НДІ козацтва; В.А. Смолій (відп. ред.) Т.1. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 800 с.

* Історія української культури / Іван Крип'якевич (ред.). – К.: Либідь, 1994. – 651с.

* Огієнко І. Українська культура. – К.: Абрис, 1991. – 272 с .

* Полонська-Василенко Н. Історія України. Т.2: Від середини XVII століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1995. – 606 с.

Лекція 6.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XIX – початку XX ст.

- 6.1. Розвиток української культури у першій половині XIX ст.
- 6.2. Українська культура в другій половині XIX ст.
- 6.3. Розвиток української культури в перше десятиліття XX ст.

6.1. Розвиток української культури у першій половині XIX ст.

Протягом першої половини XIX ст. культурна праця української інтелігенції розвивалася у таких *трьох основних напрямках*:

- * збирання історичних документів, фольклору, старожитностей;
- * відродження національної мови, активне впровадження її в літературу, освіту, театр;
- * створення політичних організацій, одним із завдань яких була пропаганда національної незалежності.

Національне відродження в галузі літературі пов'язане із творчістю І.Котляревського, автора поеми «Енеїда» – першого твору нової української літератури. З появою творів Котляревського українська мова завоювала право на своє існування. Вона збагачувалася творчими здобутками у прозі, поезії, драматургії, публіцистиці. Основоположником художньої прози нової української літератури був Г.Квітка-Основ'яненко. Антикріпосницькими ідеями пройняті його роман «Пан Халявський», повісті «Українські дипломати», «Життя і пригоди Петра Столбикова». Окремі його твори («Маруся», «Сердешна Оксана», «Козир-дівка», «Сватання на Гончарівці») є гостро психологічними, витриманими у сентиментальних тонах.

В цей же час в українську літературу приходять українські письменники та поети-романтики Є.Гребінка, Л.Боровиковський, М.Костомаров, А.Метлинський, М.Шашкевич, Т.Шевченко та ін.

Розвиткові стилю романтизму сприяла творчість Є.Гребінки. Наслідуючи кращі літературні та фольклорні традиції, письменник виявив творчу індивідуальність у жанрі байки. Він викривав соціальні суперечності тогочасної дійсності, протиставляючи їх високим

людським якостям – людяності, працьовитості, доброті. Палкою любов'ю до України, захопленням її героїчною історією проінята також поезія Є.Гребінки. Серед його поетизованих переказів про минуле рідного краю виділяється романтична поема «Богдан» (1843) – один з найкращих тогочасних творів про Б.Хмельницького.

Формування нової української літератури завершилося у творчості Т.Шевченка. Він як ніхто інший синтезував основні українські діалекти, міські та сільські говірки, надав їм загальноукраїнської форми й став трибуном українського народу. Вже в першій поетичній збірці «Кобзар» (1840) поет постав як неперевершений майстер народної поезії, здатний силою українського слова блискуче передати почуття, думи, прагнення й сподівання свого народу. В його творчості знайшли відображення найболючіші проблеми життя українців і України.

Новий етап літературного й громадсько-культурного руху в Західній Україні цього часу засвідчила збірка «Русалка Дністровая» 1837 р., авторами якої були Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яков Головацький – т.зв. «Руська трійця». У ній було вміщено кілька десятків творів українського писемного фольклору, об'єднаних у цикли: «думи і думки», «обрядові пісні», «колядки», переклади сербських народних пісень та оригінальні твори авторів (вірші, балади, оповідання). Продовженням «Русалки Дністрової» був виданий І.Головацьким альманах «Вінок русинам на обжинки» у двох частинах (Відень, 1846-1847).

Значні зміни відбуваються у *розвитку освіти*. 1802 р. в Російській імперії було створено Міністерство освіти, яке взяло шкільництво під повний контроль. На місцях його здійснювала адміністрація Харківського, Київського та Одеського навчальних округів. Система шкіл в Україні не охоплювала початковим навчанням усіх дітей шкільного віку. Русифікаторська політика царизму в Україні гальмувала розвиток національної школи. На кінець 50-х рр. XIX ст. на всіх українських землях було лише 1300 початкових шкіл, в яких навчалось 67 тис. учнів.

З 1803 р. впроваджувалися чотири типи шкіл:

- * парафіяльні;
- * повітові;
- * губернські (гімназії);
- * університети.

Парафіяльні школи були початковими, навчання в них тривало 4-6 місяців у селах і до одного року у містах. Дітей навчали (російською мовою) читати, писати, елементарних арифметичних дій, основ православної релігії.

У *повітових училищах і професійних навчальних закладах* (сільськогосподарських, фельдшерських) навчалися вихідці з заможних верств населення.

Для дворянства засновувалися *гімназії*. Протягом першої половини ХІХ ст. гімназії було відкрито в Одесі, Харкові та Києві (по дві), Чернігові, Полтаві, Катеринославі та ін. містах. З 1828 р. навчання в них тривало 7 років. Діяли також *приватні пансіони*, що працювали за програмою середніх навчальних закладів. Доньки дворян здобували освіту і виховувалися в інститутах шляхетних дівчат (Харків, 1812; Полтава, 1817; Одеса, 1829; Керч, 1836; Київ, 1838). Проміжне місце між гімназіями та університетами займали ліцеї, яких в Україні було три: Рішельєвський в Одесі (1817), Кременецький на Волині (1819), Ніжинський (1820).

Розвивалася і *вища освіта*. 1805 р. з ініціативи В.Каразіна засновано Харківський університет. 1834 р. у Києві почав діяти університет св. Володимира. Першим ректором став професор М.Максимович.

Розвиток промисловості вимагав створення мережі професійних закладів. 1804 р. в Чернігові відкрито перше в Україні ремісниче училище. З часом у Полтаві і Херсоні відкрилися училища для підготовки службовців державних установ. В Одесі відкрилося садівниче училище, землеробське у Харкові, землемірне у Кременці, училище торгівельного мореплавства у Херсоні.

У Західній Україні успішно працював Львівський університет. З 1826 р. відкрито ліцеї у Чернівцях. У Закарпатті не було жодного вищого навчального закладу, а Чернівецький ліцей готував церковнослужителів. Система початкової освіти була підпорядкована церковним властям. До неї належали на всіх західноукраїнських землях трикласні школи.

Наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. на українських землях зароджується наукове *історіописання*. В Україні, як і в Європі, цей процес проходив паралельно зі створенням університетів, що, поряд з науковими товариствами, стали осередками дослідження історії та підготовки когорти професійних істориків.

Перша чверть XIX ст. у розвитку української історіографії характеризується поєднанням в одній особі автора певної систематичної історії з критиком та збирачем текстів, історичних пам'яток і джерел. За відповідним принципом написані праці Д.Бантиш-Каменського, М.Маркевича, Д.Зубрицького як перші власне наукові історії України.

Визначною пам'яткою історіописання початку XIX ст. стала «Історія Русів», чие авторство залишається нез'ясованим і до сьогодні. Вона значною мірою вплинула на подальший розвиток історіографічного процесу, розглядаючи козацтво як основний рушій української історії з XVI ст. і стимулюючи таким чином інтерес до його вивчення.

У 20-60-х рр. XIX ст. з'являється романтичний напрям української історіографії: перші історико-етнографічні збірники й розвідки М.Цертелєва, І.Срезневського (збірка «Запорожская старина»), М.Максимовича, харківських романтиків А.Метлинського, М.Костомарова, в Галичині – «Руської трійці».

Осередками науково-дослідної діяльності на початку XIX ст. були вищі навчальні заклади, державні установи та громадські фахові товариства. Так, для допомоги сільському господарству і транспорту на Харківщині та у Миколаєві були відкриті метеорологічні станції, які дали змогу розробляти прогнозу карту погоди. В усіх губернських центрах України були організовані статистичні комітети, які вивчали стан промисловості, сільського господарства, торгівлі та видавали необхідні практичні рекомендації.

Українська музична культура XIX ст. успадкувала від попередньої епохи чимало художніх цінностей, що дали вагомий поштовх для її подальшого розвитку. Головним чином це стосується творчості великих майстрів хорової справи М.Березовського, Д.Бортнянського, А.Веделя, яка увійшла в золотий фонд світового мистецтва, відкрила щедрі багатства національно забарвленого багатоголосого співу. У той час формуються важливі осередки музичної освіти (наприклад, глухівська школа), виникають цікаві зразки інструментальної та вокальної музики, нерідко засновані на українських фольклорних мотивах.

Важливим осередком музичної культури в Галичині стали організовані 1828 р. хор і музична школа при кафедральному соборі в

Перемишлі. Особливо велике значення у становленні національної композиторської школи відіграла творчість двох найвидатніших діячів перемишльської школи – Михайла Вербицького та Івана Лаврівського.

Власне, про український театр на початку XIX ст. говорити не доводиться, оскільки його не було. Існували лише російські й польські професійні трупи і палацово-поміщицькі театри на Наддніпрянщині. У підвладній Австрії Галичині виступали німецькі та польські мандрівні трупи.

Початок XIX ст. позначений виникненням в Україні садибних театрів великих землевласників. Це були польськомовні на Правобережжі і російськомовні на Лівобережній і Південній Україні домашні аматорські театри, до роботи в яких залучались як окремі кріпаки, так і великі кріпацькі трупи.

У 30-40-і рр. не лише у містах України, а й у Російській імперії на сценах аматорських театрів зрідка йшли українські вистави («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», «Шельменко-денщик»). Успіхом ці вистави завдячували передусім їх учасникові М.Щепкіну, який і був найвидатнішим серед тодішніх російсько-українських акторів. Оскільки українські п'єси в Москві та Петербурзі йшли не в перекладі російською мовою, а в оригіналі за участю М.Щепкіна та інших українців, це дає підстави вважати їх вистави надбанням передусім української театральної культури.

Разом зі Щепкіним з 1837 р. грав видатний український актор Карпо Соленик. Серед інших акторів, які виконували українські ролі в реалістичній манері, були Данило Жураховський, Карл Зелінський, Теофіл Домбровський, Петро Репановський, Дмитро Зубович, Дмитро Дмитренко; серед актрис – Любов Млотковська, Аграфена Кравченко та ін.

Розвиток *архітектури* в цей період здійснювався у стилі класицизму. Провідна роль належала містобудуванню. За розробленими проектами забудовувалися, нові міста, торговельні та військові порти на чорноморському узбережжі – Херсон, Севастополь, Одеса, Миколаїв. Змінювалися старі адміністративні центри – Київ, Чернігів, Полтава.

На формування архітектурного вигляду міст у значній мірі справило вплив спорудження будівель торговельного призначення:

Україна в середині XIX ст.

Контрактовий дім у Києві (1815-1817, архітектор В.Гесте), гостинні двори у Білій Церкві (1809-1814), Києві (1809-1828, архітектор А.Меленський) та ін. З розвитком світського мистецтва почалося будівництво спеціальних театральних приміщень: Міський театр у Києві (1804-1806, арх. Меленський), театр в Одесі (1809, за проектом Ж.Тома де Томон).

Промисловий розвиток суспільства викликав необхідність будівництва різноманітних навчальних закладів: новий корпус Київської академії (1822-1825, арх. Меленський), Ніжинський ліцей І.Безбородько (1824, арх. Л.Руска), інститути шляхетних дівчат у Полтаві (1832) та Києві (1832-1842, арх. В.Беретті), університет у Києві (1837-1842, арх. В.Беретті).

Класицизм, який був офіційним стилем, одночасно виражав високий громадянський пафос, патріотичні настрої. Це знайшло відображення у монументальній скульптурі, яка витримана у дусі античності – пам'ятник на честь повернення Києву Магдебурзького права (1802-1808, арх. Меленський), Колона Слави у Полтаві (1805-1809, арх. Тома де Томон), пам'ятник Рішельє в Одесі (1823-1828, скульптор І.Мартос).

Майстерність і талант українського народу виявилися у створенні *палацово-паркової архітектури*, зокрема, таких пам'яток як палац К.Розумовського в Батурині, палац Галагана в с.Сокиринцях на Чернігівщині, знаменита «Софіївка» в Умані, парк «Олександрія» на березі Роси у Білій Церкві, «Тростянець» у Чернігівській області.

У Західній Україні класицизм у архітектурі почав затверджуватися наприкінці XVIII ст.: бібліотека Оссолінських (1824, арх. І.Беліта, П.Нобіле), Міський театр (1837-1842, арх. І.Зальцман та Л.Пихль), ратуша (1827-1835, арх. І.Маркль, Ф.Трешер) усі у Львові.

Класицизм в образотворчому мистецтві проявився у розписах культових споруд: Благівщенський собор у Ніжині (1802-1815), палаців Розумовського в Батурині, Воронцова в Одесі та Сімферополі. У мистецтві західноукраїнських земель класицизм утверджувався завдяки тісним зв'язкам із західноєвропейським мистецтвом, у т.ч. італійським (живописці Л.Долинський, О.Белявський, скульптори Г.Витвер, сім'я Шимзеров). У станковому живописі, наприклад, у жанрі портрета посилилася увага до індивідуальних рис людини, її зовнішності та духовного життя. Відомими майстрами українського портрета були Д.Левицький та В.Боровиковський.

Самостійним жанром становиться *пейзаж*: акварелі А.Кунавіна, міські пейзажі І.Сошенка, М.Сажина, пейзажні, жанрові твори В.Штернберга.

Важливий внесок у розвиток українського образотворчого мистецтва зробив Т.Шевченко, який був одним із найвидатніших майстрів цього жанру. Його талант яскраво виявився у галузі станкового живопису, графіки, монументально-декоративного розпису та скульптури, він досконало володів технікою акварелі, олії, офорта, малюнка олівцем і пером. Шевченко є автором понад тисячі творів образотворчого мистецтва.

Шевченко як художник-реаліст, одним з перших правдиво змалював життя і побут селянства («На пасиці», «Селянська родина», 1843). У 1844 р. вийшов перший випуск серії офортів «Живописна Україна», яку художник задумав як періодичне видання про історію, народний побут, звичаї, природу, історичні пам'ятки.

Одним із провідних жанрів мистецької творчості Шевченка був портрет. У цьому жанрі художник створив понад 130 робіт. У 1860 р.

за серію офортів за творами К.Брюлова та автопортрети Шевченко був удостоєний звання академіка гравірування.

6.2. Українська культура в другій половині ХІХ ст.

Із запровадженням в Україні громадівського руху (з 1859) поживляється культурне життя. Значну літературно-організаційну та видавничу діяльність розпочинає Пантелеймон Куліш. Він прагнув збагатити літературу оригінальними жанрами, ввести її в загальноєвропейський літературний процес. Куліш створив перший національний історичний роман «Чорна рада». Високого громадянського звучання набули його альманах «Хата», збірки поезій «Досвітки», «Хуторна поезія» та ін.

Формується реалістичний напрям, започаткований у творчості Марко Вовчок: соціальна повість «Інститутка», «Народні оповідання» та ін.

Продовжується літературна діяльність Л.Глібова. Гуманістичними мотивами була пройнята творчість засновника громадянської і пісенно-романсової лірики Степана Руданського: «Співомовки», «Повій, вітре, на Вкраїну», «Мене забудь». Його перу належать також історичні поеми. Велике значення має також повість Анатолія Свидницького «Люборацькі». Значний резонанс у суспільстві мав доробок письменників О.Кониського, Г.Барвінок, О.Стороженка.

Серед письменників Галичини 50-х рр. найбільшу увагу привертає діяльність М.Устияновича, А.Могильницького та ін.

Очевидна активізація національно-культурного українського життя насторожувала шовіністичні кола імперії. У липні 1863 р. було видано Валувеський циркуляр. Відразу ж після нього кількість східноукраїнських видань була незначною. Проте українське культурне життя уже не загальмовується.

Здобутки української прози 60-80-х рр. пов'язані із творчістю І.Нечуя-Левицького (понад 50 романів, повістей, оповідань і казок – «Кайдашева сім'я», «Микола Джеря»), П.Мирного (роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», повість «Голодна воля»), згодом І.Франка (близько 5 тис. різноманітних праць – поеми «Наймичка», «Марійка», «Смерть убивці» тощо).

У доробку Бориса Грінченка – оповідання, повісті, поетичні збірки, драматичні твори, переклади, публіцистичні й літературно-критичні виступи, фольклористичні видання тощо, і нарешті, упорядкований ним і відредагований чотири томний «Словник української мови» (1907-1909).

Чимала прозова спадщина Олени Пчілки – письменниці, культурного діяча. Повість «Товаришки», твори «Світло добра й любові», «Маскарад», «Забавний вечір» та ін.

Відмінна самобутність характеризує поезію і прозу Осипа Маковея. Її важливою складовою є широкий діапазон гумористичного й сатиричного вислову: гуморески «Як я видавав газету», «Як я продавав свої новели», «Два ставки. Весняна ідилія», повість «Залісе».

Наприкінці XIX ст. починається творчість М.Коцюбинського: «Fata morgana», «Тіні забутих предків» та ін. Значний внесок в українську прозу кінця XIX ст. зробили Ольга Кобилянська: повість «Земля», «В неділю рано зілля копала...»; Василь Стефаник – прозова збірка «Синя книжечка», «Камінний хрест». Одне з чільних місць в українській поезії 80-90-х рр. належить діяльності Якова Гоголева: збірки «Ворскло», «Слобожанщина». Визначним явищем української поезії кінця XIX – початку XX ст. є творчість Л.Українки.

У 60-70-ті рр. XIX ст. в Російській імперії було проведено низку реформ, в т.ч. і у галузі освіти. 1864 р. усі типи початкових шкіл стали початковими народними училищами. Школи відкриваються земствами. Прогресивні представники української інтелігенції організовували недільні школи для селян, робітників. У 1859-1862 рр. в Україні їх діяло понад 110. Т.Шевченко написав для них «Букварь южнорусский». Викладали в цих школах гуманітарні та природничі дисципліни. Проте за царським указом від 10 червня 1862 р. недільні школи було закрито.

Початкові народні училища працювали за єдиним планом і програмою: тут вивчали закон Божий, чотири дії арифметики. Відкривалися двокласні початкові училища, де викладали історію, географію, малювання тощо. У 1872 р. більшість повітових початкових училищ реорганізували в 6-річні міські училища. Наприкінці XIX ст. кількість початкових шкіл в Україні порівняно з 1856 р. зросла і досягла майже 17 тис. Проте поза школою залишалося понад 70% дітей.

Основними середньоосвітніми закладами були гімназії. За статутом 1864 р. створювалися повні (семикласні) та неповні (чотирикласні) гімназії. Наприкінці XIX ст. в Україні було 129 гімназій і 19 реальних училищ.

У 70-90-ті рр. відкрилися Новоросійський в Одесі (1865) і Чернівецький (1875) університети, Харківський, Київський, Львівський політехнічні інститути та інші вищі навчальні заклади. З'являється чимало ремісничих, нижчих промислових, комерційних, сільськогосподарських, технічних та інших училищ, а також учительських семінарій. Відкриваються вищі спеціальні навчальні заклади: Ніжинський історико-філологічний інститут, Харківський ветеринарний, Південноросійський технологічний у Харкові, Вище гірниче училище в Катеринославі та ін.

На західноукраїнських землях за реформою 1869 р. початкові школи було передано у відання світських органів, формально впроваджено обов'язкове навчання всіх дітей віком від 6 до 14 років. Однак матеріальні нестатки не давали змоги відвідувати школи багатьом із них, не вистачало вчителів, приміщень.

Із другої половини XIX ст. запроваджується народницький напрям історіографії. У працях М.Костомарова, П.Куліша, О.Кістяківського, П.Чубинського, В.Антоновича, М.Драгоманова, О.Лазаревського та ін. дослідників український народ постає як суб'єкт історичного процесу. Осередками народницького напрямку виступали часопис «Основа» (60-ті рр.), Південне відділення Російського географічного товариства (70-ті рр.), журнал «Киевская старина» на чолі з О.Лазаревським (80-ті рр.).

Проблеми народницького напрямку репрезентовані у працях В.Антоновича та його учнів. Антонович працював переважно над історією Правобережної України та її соціально-економічними проблемами. Значну увагу приділяв історії козацтва, гайдамаччині, містам, шляхетству. Однак, найбільшою заслугою стало створення власної наукової школи – т.зв. київської школи істориків. До його школи належали майже всі історики, які посідали професійні кафедри в українських університетах наприкінці XIX ст. – Д.Багалій (Харків), І.Линниченко (Одеса), П.Голубовський (Київ), О.Андріяшев, П.Іванов, Н.Мончаловський, М.Довнар-Запольський, В.Данилевич, В.Ляскоронський, М.Грушевський та ін.

Протягом другої половини XIX ст. в містах України засновано низку наукових *історичних товариств* (Історичне товариство ім. Нестора Літописця, Історико-філологічне товариство, НТШ), часописів та журналів («Киевская старина», «Записки НТШ»), археографічних комісій і товариств, музеїв.

Особливе значення для розвитку *науки і культури* України мало товариство, що об'єднало в своїх лавах учених гуманітарного та природознавчого профілю, котрі розгорнули цілий спектр українознавчих досліджень. Сприятливі умови для створення такої організації склалися в кінці XIX ст. у Галичині. Саме у Львові у 1873 р. гурток патріотів закладає фонд для розвитку української літератури і культури. Серед засновників фонду «Товариство імені Шевченка» були Олександр Кониський, Єлизавета Милорадович, Дмитро Пильчиков.

13 березня 1892 р. на спеціальних загальних зборах Товариства було схвалено новий статут, за яким воно стало називатися Наукове товариство імені Шевченка (НТШ). Воно набуло чіткої структури і складалося з 3-х секцій: історико-філософської, філологічної та математично-природничо-лікарської. З 1892 р почали виходити «Записки НТШ», редактором якого з 1895 р. став М.Грушевський. Крім «Записок», товариство видавало спеціальні збірники секцій, праці комісій та ін. видання.

З 1868 р. у Львові було засновано товариство «Просвіта», яке об'єднало всі патріотично налаштовані верстви суспільства, що усвідомлювали значення для українського народу освіти рідною мовою як шлях до національного відродження. Засновниками й керманічами «Просвіти» виступили А.Вахнянин – композитор і письменник, один з лідерів партії народовців, та Омелян Партацький – мовознавець, педагог.

Зусиллями «Просвіти» 6 серпня 1881 р. було засноване Руське товариство педагогічне, 1912 р. перейменоване на Українське педагогічне товариство – «Рідна школа». Як окремий підрозділ «Просвіти» функціонувало товариство «Народна Рада» (24 жовтня 1885 р.).

Оригінальні праці багатьох українських вчених збагатили вітчизняну і світову науку. Математик Д.Граве заснував першу алгебраїчну школу в Україні. У наукових колах незаперечним авторитетом користувався професор математики Київського університету

М.Остроградський. Своєрідними науково-дослідними центрами стали кафедри фізики Київського, Харківського, Новоросійського університетів. З 1865 по 1890 рр. кафедру фізики Київського університету очолював М.Авенаріус – основоположник однієї з перших в Україні наукових шкіл з молекулярної фізики. В галузі термодинаміки прославився розробками М.Шиллер, який очолював кафедру теоретичної фізики. У Харківському університеті М.Бекетов почав викладати основи нової науки – фізичної хімії. В галузі магнетизму, електротехніки та електролізу з 1880 р. у Харкові працював М.Пильчиков – один з піонерів рентгенографії та рентгенології. 1881 р. український інженер М.Бенардос винайшов і застосував у промисловій практиці дугове електрозварювання металів.

Іntenсивно розвивалася *біологічна наука*. Плідну діяльність Новоросійському університеті розгорнув видатний вчений І.Мечников. У 1886 р. він разом із мікробіологом М.Гамалією заснував в Одесі першу вітчизняну і другу в світі бактеріологічну станцію, де почали використовувати вакцини проти інфекційних захворювань. За розвиток теорії та практики нової на той час галузі біології та медицини – імунології – Мечников був удостоєний Нобелівської премії.

У другій половині XIX ст. процес становлення національної *композиторської школи* набув значного розмаху, хоча проходив нерівномірно, долаючи значні перешкоди. В Україні виникають важливі осередки розвитку оперного мистецтва. Завдяки будівництву у великих містах спеціальних театральних будинків у Києві, Одесі, Харкові замість мандрівних труп, формуються справжні центри оперної культури.

У композиторській спадщині Миколи Лисенка сконцентрувалися провідні тенденції розвитку українського *музичного мистецтва*: обробки народних пісень, створення музичного циклу до «Кобзаря» Т.Шевченка, кантати, твори на тексти І.Франка, Л.Українка, М.Голя, опери «Тарас Бульба», «Енеїда», «Ноктюрн».

Досягнення Петра Сокальського на композиторській ниві були істотними для утвердження професійної сутності українського музичного мистецтва. Опери «Майська ніч», «Облога Дубна» (за мотивами повісті «Тарас Бульба»), незавершені «Мазепа» (за поемою

Пушкіна) та «Боротьба на Україні» («Б.Хмельницький»); фантазії, музичні картинки, рапсодії тощо.

Формування композиторських особистостей та розвиток музично-творчих процесів другої половини XIX ст. у Галичині й Буковині проходили під помітним впливом посилених зв'язків з Наддніпрянщиною. Значну роль у поштованні українського музичного життя відіграло засноване 1862 р. культурно-освітнє товариство «Руська бесіда». У ньому систематично влаштовувалися т.зв. декламаційно-музичні вечори, на яких аматори виступали зі співами, читанням віршів тощо. Музичні номери, в т. ч. й українські хорові пісні, виконувалися також на балах і танцювальних імпрезах «Руської бесіди». Часто влаштовувало музичні виступи студентське об'єднання «Академічний кружок», заснований 1871 р. Починаючи з 1884 р. систематично організовувало концерти також товариство ремісників «Зоря». 1870 р. Анатоль Вахнянин заснував хорове товариство «Торбан».

Особливе місце в українській культурі займає Сидір Воробкевич – надзвичайної популярності набули його хорові мініатюри ліричного складу, застольні пісні для чоловічого хору без супроводу, інтерпретації поезій Шевченка.

Значну роль в утвердженні й популяризації засад української композиторської школи відіграв Анатоль Вахнянин: оригінальні хори, опера «Купало». Велике значення для музичної культури мали Віктор Матюк (хори), Остап Нижанківський (чоловічі хори без супроводу), Євген Купчинський (пісні для голосу з фортепіано), Генріх Топольницький (хори, обробка народних пісень), Денис Січинський (кантата «Дніпро реве», хорові обробки народних пісень), Філарет Колеса (автор хорів на вірші Шевченка, обробка народних пісень) та ін.

У першій половині 60-х рр. в Україні активно розвивається аматорський театральний рух. Аматорські драматичні гуртки виникають при недільних школах, ними опікуються «Громади»: Полтава, Гадяч, Чернігів. З 1859 р. діють студентські театральні гуртки в університеті св. Володимира у Києві.

17 березня 1864 р. з ініціативи Ю.Лавровського та під опікою товариства «Руська бесіда» у Львові було відкрито Руський народний театр, який давав вистави у галицьких та буковинських містах. У

червні 1865 р. Руський народний театр був переведений у статус професіонального.

Після Емського указу 1876 р. до 1880 р. українське театральне аматорство мало підпільний характер. Вистави готувалися й виконувалися у приватних будинках таємно від поліції за участю осіб, яким можна було довіряти. Це була одна із форм діяльності українських «Громад».

Улітку 1883 р. в Одесі було з'єднано найвидатніших тоді діячів українського театру з метою створення зразкової високомистецької української трупи. М.Старицький очолив антрепризу, а М.Кропивницький став її мистецьким керівником. Вистави почалися 15 серпня 1883 р. в Одесі «Наталкою Полтавкою». Під час виступів у Миколаєві у вересні 1883 р. до неї вступив наймолодший з братів Тобілевичів – Панас Карпович (псевдонім Саксаганський), а в Єлісаветграді (вересень-жовтень 1883 р.) – до трупи приєднався найстарший з братів – Іван Карпович (Карпенко-Карий). До кінця 1883 р. трупа збагатилася сестрою братів Тобілевичів – Марією (Садовська), Ганною Затиркевич-Карпінською, В.Грицаєм, Ю.Касиненком, М.Маньківською, Л.Квіткою та ін.

Проте успіхами українських акторів була стурбована царська влада, вбачаючи в українських виставах демонстрацію сепаратизму, тому у Петербурзі було підготовлене таємне розпорядження Головного управління у справах друку від 31 грудня 1883 р., яким заборонялося утворення окремих українських театрів з виконанням тільки українських п'єс і пропонувалося надалі дозволяти українські вистави лише за умови, що поряд з українською виставою ітиме російськомовна п'єса. Більша частина Наддніпрянської України – Правобережжя, Полтавщина, Чернігівщина близько 10 років були позбавлені можливості дивитися вистави українських театрів.

8 квітня 1890 р. розпочало свою діяльність «Товариство російсько-малоросійських артистів під керівництвом П.К.Саксаганського», його основу становили П.Саксаганський, І.Карпенко-Карий, М.Садовська, Д.Мова, С.Тобілевич, Л.Квітка. Незабаром до трупи вступили Л.Ліницька, Г.Решетников, П.Васильківський, Г.Борисоглібська та ін.

Архітектура другої половини XIX ст. характеризується подальшим розвитком. Серед досягнень містобудування того часу –

площі Б.Хмельницького у Києві, А.Міцкевича у Львові, Театральна у Станіславі, забудова вул. Дерibasівська та Пушкінська в Одесі, Катериненський проспект у Катеринославі, Сумська та Пушкінська вул. у Харкові.

У результаті діяльності місцевих архітекторів закладені придніпровські парки у Києві, Миський парк у Харкові, Старий парк у Львові. На площах, вулицях у парках встановлювали пам'ятники Б.Хмельницькому у Києві, О.Пушкіну в Одесі, О.Суворову в Ізмаїлі. У Криму у маєтках створювали екзотичні ландшафтні парки – Алупкінський, Нікітський, Лівадійський та ін.

Архітектурі другої половини XIX ст. притаманний розвиток історизму, еkleктики та стилізації. Характерні споруди цього напрямку – Миська дума у Києві (1876, арх. А.Шиле), біржа у Харкові (1880, арх. Б.Міхаловський), театри в Одесі (1884-1887, арх. Ф.Фелькор та Г.Гельмар) та Києві (1901, арх. В.Шретер), вокзал у Харкові (1886-1901, арх. Ю.Цауне, С.Загоскін), Нова біржа в Одесі (1894-1899, арх. А.Бернардацці), Театр опери та балету у Львові (1897-1900, арх. Д.Скоробогатов), судові установи в Одесі (1895, арх. Н.Толвінський) та ін.

У образотворчому мистецтві творчість Шевченка мала великий вплив на живописців. Це передусім навіяні поезією Шевченка офорти та живописні твори Л.Жемчужникова: «Кобзар на дорозі» (1854), «Покинута» (1860), серія «Мальовнича Україна» (1861-1862); жанрові картини І.Соколова: «Проводи рекрутів» (1851), «З базару» (1859); гостросоціальні, з національним колоритом та тонким ліризмом живописні твори К.Трутовського: «Хворий» (1883), «Весільний викуп», «У місячну ніч» (1881). Глибоко психологічні характеристики мають жанрові картини та графічні портрети селян, створені П.Мартиновичем.

У Західній Україні працювали художники Т.Копистинський, Т.Романчук, портретист К.Устиянович, жанрові полотна І.Труша, портрети та натюрморти А.Новаковського. Реалістичні принципи в скульптурі присутні в роботах Г.Кузневича, П.Вийтовича, М.Пращука.

На Буковині працювали художники Ю.Пигуляк, А.Кохановська, у Закарпатті – І.Рошкович, Ю.Виращ, скульптор І.Петридес.

Наприкінці XIX ст. продовжує розвиватися монументально-декоративний живопис: розписи та мозаїка у Володимирському соборі Києва (худ. В.Васнецов, М.Нестеров, М.Врубель, П.Сведомський, В.Замирайло, С.Костенко, Н.Пимоненко), розписи та ікони М.Врубеля для мармурового іконостасу у Кирилівській церкві Києва.

Подальший розвиток отримала станкова скульптура – портрети і статуї П.Забіли (портрет Т.Шевченка, 1872; М.Салтикова-Щедріна, 1879; В.Маяковського, 1894; бюст для пам'ятника М.Гоголю в Ніжині, 1881; пам'ятник на могилі А.Герцена у Ніщі), Б.Едуардса («Катерина», 1885; «Життя невеселе», 1887-1899), скульптурні композиції Л.Позен, присвячені історії українського народу («Кобзар», 1883; «Переселенці», 1884; «Запорожець у розвідці», 1887).

6.3. Розвиток української культури в перше десятиліття XX ст.

На початку XX ст., в умовах наростання загального революційного піднесення в Наддніпрянській Україні посилюється також національно-культурний рух. Значною українською національно-культурною подією стало відкриття пам'ятника класикові нової української літератури І.Котляревському в Полтаві влітку 1903 р. Відкриття пам'ятника обернулося широкою всеукраїнською національною маніфестацією, оскільки до Полтави з'їхалося багато гостей з усіх регіонів України, різних місць Росії, а також прибули делегати з Галичини та Буковини.

Нові можливості для боротьби українців за свої національно-культурні права з'явилися під час революції 1905-1907 рр. Оголошення у жовтні маніфесту, в якому царський уряд обіцяв запровадити політичні свободи, в тому числі і свободу слова, Україна зустріла з надією на поліпшення політичної ситуації, а українська інтелігенція скористалася демократичними свободами для організації видання національної преси.

Започаткував *національну пресу* лубенський часопис «Хлібороб», який видавав М.Шемет. Перший номер газети вийшов наприкінці 1905 р. У грудні 1905 р. у Києві почала виходити щоденна газета «Громадська думка». У її виданні провідну роль відігравали лідери УДРП С.Єфремов, В.Леонтович і Є.Чикаленко. «Громадська дум-

ка» користувалася великою популярністю, що значною мірою обумовлювалося публікацією в ній творів Б.Грінченка, М.Кропивницького, В.Самійленка, А.Тесленка, А.Кримського, В.Доманицького та ін. Уряд відразу зарахував газету до ворожих йому органів, оскільки в ній порушувалися і соціально-політичні, і національні питання. Після заборони цього друкованого органу почала виходити «Рада». Крім Києва українські газети видавалися в Харкові, Одесі, Катеринославі, Полтаві та інших містах України, а також у Петербурзі та Москві. На початок 1906 р. їх налічувалося 18.

Крім газет в Україні друкувалися й журнали, наприклад місячник «Нова громада». У 1907 р. перейшов на українську мову найдавніший на той час в Україні журнал «Киевская старина». Він почав видаватися під назвою «Україна».

Велике значення для розвитку культури на західноукраїнських землях також мала *періодична преса*. На 1913 р. західні українці вже мали 80 періодичних видань, із них 66 у Галичині, а решта – на Буковині та Закарпатті.

Під впливом піднесення національно-визвольного руху значно урізноманітнілася тематика та спрямованість української літератури. Письменники все гостріше висловлювали своє ставлення до соціальних проблем того часу, не обмежувалися лише описом життя селянства, а звертали увагу на інші верстви населення.

Прикладом такого реалістичного підходу до зображення тогочасного життя українського суспільства була творчість В.Винниченка («Краса і сила», «Голота», «Талісман»). Після поразки революції 1905-1907 рр. у творах «Чесність з собою», «Рівновага», «Щаблі життя», «Брехня», «Великий молох» письменник показав суперечливий і неоднозначний світогляд інтелігенції, яка часто зневіряється у власних ідеалах.

Яскравою постаттю тогочасної доби серед літераторів був М.Коцюбинський («В дорозі», «Сон», «Сміх», «Подарунок на імєнини», «Лялечка», «Fata morgana»). Глибокою і витонченою була поезія Лесі Українки («Осіння казка», «В катакомбах», «Пісні про волю», «Лісова пісня»). Неперевершеним майстром короткої психологічної новели був В.Стефаник (збірки «Синя книжечка», «Камінний хрест», «Дорога», «Мое слово»). Надзвичайно яскраво розкрила психологію дрібних власників-селян, їхнє непереборне

прагнення мати свою землю О.Кобилянська в повісті «Земля». На початку ХХ ст. в українська літературу ввійшов О.Олесь – поет-лірик (збірка «З журбою радість обнялась» та ін.).

Рівень *писемності населення* України на початку ХХ ст. залишався дуже низьким. 70% населення не вмiли читати й писати, в початкових, неповних середніх і середніх школах навчалося дуже мало учнів. Так, у 1910 р. у Київському навчальному окрузі освіти отримували лише 10% дітей шкільного віку. У 1914-1915 рр. на території Наддніпрянської України нараховувалося 252 середніх школи, в яких навчалося 140 тис. учнів. У 27 вищих навчальних закладах було 35,2 тис. студентів. Але загалом рівень освіти в Україні залишався незадовільним.

На західноукраїнських землях стан народної освіти був не кращим. На початку ХХ ст. третина галицьких сіл не мала початкових, а кожне шосте село – будь-яких шкіл. 150 тис. дітей шкільного віку ніде не навчалась. У Галичині налічувалося 49 середніх шкіл, і тільки в 4 з них навчання велось українською мовою. На Північній Буковині існувала лише 1 українська гімназія, а на Закарпатті у початкових школах мовою викладання була угорська.

У цей період надзвичайно плідно розвивалася *історична наука*. Одну з перших узагальнюючих популярних праць з історії України «Нарис історії українського народу» написав і видав у Петербурзі М.Грушевський. Вчений продовжував плідно працювати над виданням багатотомної фундаментальної «Історії України-Руси». Автором ґрунтовних робіт з історії рідного краю виступив І.Франко, який залишив серію нарисів, присвячених визначним діячам різних часів і народів: І.Федорову, Л.Кобилиці, С.Болівару та ін. Завершений О.Єфименко наприкінці 90-х рр. рукопис «Історія українського народу» було видано російською мовою в Петербурзі під час революції 1905-1907 рр. Там же вийшов її двотомний збірник праць «Південна Русь». Демократичний підхід щодо висвітлення питань соціально-економічної історії Лівобережної України ХVІІ-ХVІІІ ст. простежується у працях В.Барвінського. Слобідська Україна була в центрі досліджень відомого історика Д.Багалія, автора фундаментальних праць з історії Харкова, української культури Слобожанщини.

Розвиткові суспільствознавчих наук сприяли чотиритомний «Словник української мови», упорядкований Б.Грінченком, три-

томна «Українська граматика» А.Кримського, упорядковані й науково прокоментовані В.Гнатюком багатотомні фольклористичні та етнографічні дослідження з життя українців Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. У 1908 р. у Петербурзі опубліковано українською мовою «Історію України-Руси» М.Аркаса. Археологічну науку представляв В.Хвойка, який відкрив у Подніпров'ї перші пам'ятки трипільської культури.

Розвиткові науки в Україні сприяло Наукове товариство ім. Т.Шевченка. До 1914 р. воно випустило до 400 томів досліджень у вигляді «Записок». У 1907 р. було створено Українське наукове товариство у Києві. Ці товариства координували наукові дослідження в Україні, виконуючи, власне, академічні функції.

На початку ХХ ст. в українській науці працюють І.Пулюй – винахідник променів, пізніше названих рентгенівськими, В.Вернадський – геохімік та мінералог, засновник вчення про ноосферу. У Київському університеті працює математик Д.Граве, який заснував Київську алгебраїчну школу. У розвиток різних галузей математики вагомий внесок зробили харківські вчені В.Стеклов, Д.Синцов, С.Бернштейн. Засновником харківської школи радіофізики став Д.Рожанський. З питань органічної хімії цінні праці опублікував професор Київського університету С.Реформаторський, з фізичної хімії – професор Харківського університету І.Осипов.

Багато українських вчених працювали в галузі *біології та медицини*: морфолог Д.Северцев, ембріолог і цитолог рослин С.Навашин, ботанік-морфолог В.Арнольдї. Визначні досягнення мали вчений-фізіолог В.Данилевський – в ендокринології, М.Трінклер – у хірургії, Л.Гіршман – в офтальмології та ін.

Першим у світовій практиці епідеміолог і мікробіолог Д.Заболотний відкрив шляхи поширення чуми й запропонував ефективні методи боротьби з нею. Разом з М.Гамалією, В.Високовичем та іншими вченими він брав участь у боротьбі з епідеміями в Індії, Китаї, Аравії, Месопотамії.

Демократичні тенденції української *музичної культури* найповніше проявилися у творчості М.Лисенка – композитора, диригента, піаніста, педагога, збирача та дослідника фольклору, засновника української класичної музики. Його творчий спадок багатогранний: опери, кантати, хори та пісні, романси, оркестрові та

камерно-інструментальні п'єси, музика для дітей, сольні та хорові обробки народних пісень. У 1904 р. в Києві була відкрита Музично-драматична школа М.Лисенка. У 1905 р. М.Лисенко очолив Київське музичне товариство «Боян», у 1908 р. заснував «Український клуб». Його творча та суспільна діяльність вплинули на розвиток української музичної культури.

В умовах гострої суспільно-політичної боротьби на початку ХХ ст. принципи ідейності, реалізму та народності в музиці втілювали К.Стеценко (дитячі опери, кантати, хори, романси), А.Кошиц (хорова музика), П.Сеница (опери «Життя – це сон», «Наймичка», 1916; дві симфонії, 1905, 1911; хори, романси, камерно-інструментальні твори), Б. Подгорецький (опери «Купальська іскра», 1901, «Бідна Ліза», 1916; хори, пісні, романси), Ф.Колесса (хори, обробки українських народних пісень), О.Нижанковський (хори, пісні), Г.Топольницький (кантата «Хустина», хорові твори), Я.Лопатинський (опера «Еней у мандрах», 1911; романси), С.Людкевич (симфонії, вокально-симфонічна, камерно-інструментальна, хорова та вокальна музика), В.Барвінський (симфонічні, інструментальні та вокальні твори).

Видатним явищем української музики була самотутня творчість М.Леонтовича – творця жанру хорової мініатюри без інструментального супроводу.

Великий вплив на розвиток української сценічної культури мав перший український *стаціонарний театр* – Театр М.Садовського у Києві (1907-1919). Він розвивав прогресивні демократичні традиції реалістичного мистецтва М.Щепкіна та М.Кропивницького. Зберігаючи яскраво виражений музично-драматичний характер, цей театр здійснив постановки опер С.Гулака-Артемівського, М.Лисенка, М.Аркаса, Д.Сичінського, Г.Козаченка, С.Монюшка, Б.Сметани. В репертуарі театру були також п'єси Л.Старицької-Черняхівської та драми В.Винниченка.

У Галичині та на Буковині в цей період продовжував свою діяльність Театр товариства «Руська бесіда» під керівництвом М.Садовського (1905-1906) та І.Стадника (1906-1912). Тут виступала М.Заньковецька (1905-1906), починали свою діяльність А.Бучма та Лесь Курбас. Крім цього театру, діяли ще й напівпрофесійні та аматорські театри – Буковинський народний театр, Гуцульський театр, «Тернопільські театральні вечори» та ін.

У 1916 р. група театральної молоді, очолювана Лесем Курбасом, організувала у Києві студію, на базі якої виникло товариство «Молодий театр», яке намаглося створити новаторський театр на основі сучасних досягнень сценічного мистецтва.

В *архітектурі* початку ХХ ст. останнім проявом історизму став неокласицизм, який розвивав традиції класицизму кінця ХVІІІ ст. (Промислова виставка, 1913, арх. Ф.Вишинський; Педагогічний музей, 1913, арх. П.Альошин; Вищі жіночі курси, 1913, арх. А.Кобелев, усі в Києві; житлові будинки у Катеринославі, 1913-1915, арх. А.Красносельський; Харкові, 1914, арх. В.Естрович).

На початку ХХ ст. пошуки національного стилю привели до створення трьох творчих напрямків. Перший – неоукраїнський стиль: Харківська школа, для якої характерна орієнтація на досвід народної творчості (будівля Полтавського земства, 1909, арх. В.Кричеський; Художнє училище у Харкові, 1914, арх. К.Жуков; сільські школи у Канівському та Лохвицькому повітах, 1913-1914, худ. А.Сластіон), Львівська школа (будівля товариства «Дністр», 1906, арх. І.Левинський та ін.; Вищий музичний інститут ім. М.Лисенка, 1916, арх. І.Левинський – обидва у Львові).

Другий напрямок – необароко, яке ґрунтувалося на традиціях українського бароко ХVІІ – початку ХVІІІ ст. (Житловий будинок у Києві, 1914, арх. П.Альошин, не зберігся; лікарня у Лубнах на Полтавщині, 1915, арх. Д.Дяченко). На початку ХХ ст. отримав певний розвиток і третій напрямок, який походив з художньої спадщини Давньої Русі Х-ХІІ ст. (Церква у с.Натальївка на Харківщині, 1908-1912, арх. А.Щусев, скульптори С.Конєнков, А.Матвеєв; Троїцький собор у Почаєві на Тернопільщині, 1906, арх. Щусев, худ. М.Реріх, Жіноче училище у Лубнах, 1907, арх. Бекетов).

На рубежі ХІХ-ХХ ст. в Україні розповсюдився стиль модерн (готель в Одесі, 1901, арх. Л.Влодек; дім архітектора В.Городецького, 1902-1903; Цирк, 1903, арх. Е.Брадтман, обидва у Києві; вокзал у Ковелі, 1903, арх. О.Вербицький, не зберігся; Магазин, нині Історичний музей у Харкові, 1912, арх. В.Покровський). Модерн розвивався у містах Західної України під впливом архітекторів Відня (вокзал, 1904, філармонія, 1907, обидва – арх. В.Садловський, житлові будинки по вул. Валовій, 1910-1914, усі у Львові).

Паралельно з модерном у 10-ті рр. ХХ ст. певний розвиток в українській архітектурі отримав раціоналізм (театр-клуб у Катеринославі, 1909-1912, арх. А.Гінзбург; адміністративна будівля у Києві, 1911-1913, арх. Д.Торов, І.Зекцер). Архітектурні напрямки та течії цього періоду суттєво вплинули на подальший розвиток української архітектури.

В *образотворчому мистецтві* під впливом французьких імпресіоністів та постмодерністів зростає інтерес до передачі мінливого стану природи, світлоповітряної перспективи, до використання фактурної виразності живопису. Посилився інтерес до життя міських окраїн (А.Маневич), до імпресіоністичного відображення природи (М.Бурачек). Отримав подальший розвиток жанр живописного портрету. Це портрети О.Мурашка («Портрет дівчини у червоному капелюшку», 1902-1903; портрет Я.Станіславського, 1906 та ін.) та його жанрові полотна («Карусель», 1906; «Селянська сім'я», 1914), портрети та жанрові полотна Ф.Кричевського («Наречена», 1910; «Портрет Л.Старицької», 1914) та ін.

Демократичний напрямок у мистецтві Західної України очолив І.Труш – автор жанрових картин «Трембітарі», «Гуцулка з дитиною», портретів В.Стефаніка, М.Лисенка, Лесі України, пейзажів «Одинока сосна», «Дніпро» та ін. Гострота малюнка, декоративність та експресія художнього виразу характерні для жанрових сценічних портретів та натюрмортів А.Новаківського («Автопортрет з дружиною», 1911; «Коляда», 1907-1910; «Втрачені надії», 1903-1908). Переборюючи вплив віденського класицизму, реалістичні принципи в скульптурі Західної України утверджували Г.Кузнецович («Гончар», 1901), П.Вийтович («Після купання»; декоративні скульптури для залізничного вокзалу та оперного театру у Львові), М.Паращук (портрети В.Стефаніка та С.Людкевича, 1906; І.Франка та М.Лисенка, 1913; цикл композицій «Поневолені»).

На початку ХХ ст. продовжує розвиватися монументально-декоративний живопис: панно та орнаменти у будинку колишнього Полтавського земства (1903-1908, худ. В.Кричевський, С.Васильковський, М.Самокиш, М.Уваров та ін.), розписи Троїцького собору у Почаївській лаврі (м.Почаїв, Тернопільської обл.), спорудженої за проектом арх. О.Щусєва (1910, худ. М.Періх, В.Щербаков).

Продовжує розвиватися станкова скульптура – портрети і статуї Ф.Балавенського (бюсти Т.Шевченка, М.Лисенка, І.Котляревського, 1903; надгробок М.Кропивницького на харківському кладовищі, 1914).

На рубежі XIX-XX ст. у творчості окремих художників помітно знизився інтерес до ідейно-сислової сторони мистецтва, вони захопилися поверхневою стилізацією (В.Замирайло, Є.Судомора, Г.Золотов) та ідеалізацією старовини (П.Холодний). У той же час значна частина художників у своїй творчості відображала гострі соціальні теми (картини Г.Светлицького «У місто», 1907; «Музиканти», 1912 та ін.). Складні шляхи розвитку українського мистецтва свідчили про те, що принципи реалізму та національної характерності були в ньому визначальними; воно стало активним фактором духовного життя, виразником визвольних прагнень народу.

Питання для самоперевірки і засвоєння матеріалу

1. Охарактеризуйте становище української культури XIX ст.
2. Розкажіть про романтичний стиль в українській літературі. Які письменники та поети представляли цей стиль в українській літературі?
3. Яким було становище української освіти у складі Російської та Австро-Угорської імперій у XIX ст. – на початку XX ст.?
4. Охарактеризуйте стан розвитку музичної культури і театру в Україні.
5. Що таке класицизм в архітектурі та образотворчому мистецтві? Назвіть представників цієї течії в українській культурі.
6. Охарактеризуйте вплив громадівського руху на розвиток літератури в Україні.
7. Як розвивалася наука в Україні? Які основні досягнення українських науковців у XIX – на початку XX ст.?
8. Як вплинула революція 1905-1907 рр. в Росії на піднесення національно-культурного життя України.
9. Які нові течії з'явилися в архітектурі та живописі України на початку XX ст.?

Навчально-методична література:

- * Антонович Д. Українська культура: Лекції. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
- * Борисенко В.Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття: Навч. посібн. – К.: Либідь, 1998. – С.387-415, 529-551.

* Історія України: Посібник / під ред. Г.Д.Темка, Л.С.Тупчієнка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – С.85-189, 196-198.

* Король В.Ю. Історія України: Навч. посібн. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – С.204-212, 227-237, 251-256.

* Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.М.Литвин та ін. – К.: Вища школа, 2002. – С.152-158.

Додаткова література:

* Бондар М.П., Загайкевич М.П., Пилипчук Р.Я., Рубан В.В., Селівачов М.Р. Історія української культури: У 5 т. / НАН України / Г.А. Патон (голов. ред.). Т. 4, кн.1, 2: Українська культура другої половини ХІХ століття. – К.: Наукова думка, 2005. – 1295 с.

* Історія української архітектури / Ю.С.Асєєв, В.В.Вечерський, О.М.Годованюк та ін.; за ред. В.Тимофієнка; Українська академія архітектури. – К.: Техніка, 2003. – 472 с.

* Качкан В.А. Хай святиться ім'я твоє: Історія української літератури і культури в персоналіях (ХІХ-ХХ ст.) / НАН України; Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка; Науково-дослідний центр періодики; Наукове товариство ім. Шевченка. Кн.10: Історія української літератури і культури в персоналіях (ХІХ- ХХІ ст.). – Л. – 621с.

* Огієнко І. Українська культура / Фондація імені митрополита Іларіона (Огієнка); Н.Мусієнко (ред.), М.Тимошик (упоряд., автор передм. і комент.). – К.: Наша культура і наука, 2002. – 342 с.

Лекція № 7.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ДОБИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ, РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917 – початку 1920-х рр.

- 7.1. Основні тенденції у розвитку культури. Культурні процеси в Україні в роки Першої світової війни.
- 7.2. Розвиток освіти та науки.
- 7.3. Новітні тенденції, національна самобутність у театральному, образотворчому мистецтві та літературі у часи Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР.

7.1. Основні тенденції у розвитку культури. Культурні процеси в Україні в роки Першої світової війни.

Розвиток культури у період Першої світової війни та революції 1917-1920 рр. був тісно пов'язаний з усіма сторонами життя українського суспільства, з особливостями його соціально-економічного та політичного розвитку. На початку ХХ ст. людство вступило в якісно новий етап свого розвитку. Відчутно посилилась єдність світу, взаємозалежність народів та держав і водночас загострилися міждержавні протиріччя, різко зростала загроза світового конфлікту. Розвиток поліграфії, поява телефону, радіо, кіно посилили інтенсивність інформаційного обміну, заклали основи індустріалізації культури.

Суспільне життя України у цей період дедалі більше набуває рис нової капіталістичної формації, що зумовлює появу та зростання нових класів і верств: буржуазії, робітничого класу, інтелігенції. Прогресуюча соціально-економічна диференціація, наявність відбитків феодалізму, які заважали прогресу, сприяли зростанню політизації суспільства, появі політичних партій, які активно претендували на владу. Все це відбувалося в умовах глибокої економічної і політичної кризи, яка посилилася з початком Першої світової війни. В українському суспільстві активно розви-

валася поляризація за етнічними ознаками, яка доповнювалася політизацією міжнаціональних суперечностей. Сам факт війни між багатонаціональними Російською та Австро-Угорською імперіями неминуче ставив національне питання у фокус подій. Роки війни і відвертої антиукраїнської політики російського уряду призвели до суттєвих змін у стані українського руху. Переживши істотну кризу у перші місяці війни, він ідейно зміцнів, відстоюючи рівні права для всіх націй України, значно розширив свою соціальну базу і національну самосвідомість. Загалом Першу світову війну можна розглядати як каталізатор активності українського національно-визвольного руху та початку революції в Україні у 1917-1920 рр. Відродження української держави під час революції створило умови для формування національної освіти, науки, художньої культури.

У культурній сфері чітко визначилися *дві тенденції*:

* збереження національно-культурної ідентичності (народні традиції);

* пересадження на український ґрунт новітнього європейського ідейно-художнього напрямку та течії (модернізм).

Український варіант модернізму був досить своєрідним і мав свої особливості. Українські письменники в своїй творчості органічно поєднували традиційний для вітчизняної літератури етнографізм із новітніми європейськими рисами – символізмом та психоаналізом. Стиль модерн набув поширення в українській архітектурі, скульптурі, живопису. Через те що українські землі були роз'єднані між різними державами і перебували в статусі провінцій український модернізм не сформувався як національна самобутня течія, а виявлявся лише у творчості окремих митців. Однак для України він став спробою подолання другорядності, провінційності української культури, формою залучення до надбань світової цивілізації. Він ніби символізував перехід українського суспільства від етнографічної самоідентифікації до національного самоусвідомлення – визначення свого місця і ролі в сучасному світі.

Загострення імперіалістичних протиріч стало причиною початку Першої світової війни 1 серпня 1914 р. Ця війна була збройним протистоянням двох воєнних блоків: Четвертого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) і Антанти (Англія, Франція, Росія), але поступово в її орбіту було втягнуто 38 з 59 держав світу,

3/4 населення земної кулі. Трагедія українського народу полягала в тому, що він всупереч власній волі був втягнутий у війну. З початком війни українські землі перетворилися на арену воєнних дій, а самі українці були змушені воювати за чужі інтереси і брати участь у братовбивчому протистоянні, адже в російській армії перебувало 3,5 млн. українців, у австро-угорській – 250 тис.

Війна зумовила глибокий розкол національного руху українців воюючих Російської та Австро-Угорської імперій. З метою захисту українців Галичини в умовах експансії з боку самодержавної Росії у Львові 3 серпня 1914 р. українські політичні партії утворили Головну Українську Раду на чолі з Костем Левицьким. З ініціативи цієї організації було сформовано національну військову організацію - легіон Українських січових стрільців (УСС), який боровся за свободу України у складі австро-угорської армії.

Квіт української молоді у рядах січових стрільців залишив великий слід в українській культурі. У перервах між боями поряд з регулярними військовими вправами велася масова культурно-освітня робота. Працювали курси для малограмотних за шкільною програмою. Пожвавлювалася літературна діяльність. Весною 1915 р. на фронт прибув Осип Назарук, який згодом написав нариси «Слідами УСС» і «Над Золотою Липою». Незабаром у Львові почав видаватися щомісячник «Шляхи», в якому плідно працювали прозаїки і поети – галицькі старшини і стрільці, такі як Андрій Бабюк (Мирослав Ірчан), Василь Бобринський, Лев Лепкий, Антон Лотоцький та інші. У журналі публікувалися художні твори, спогади, листи. В. Бобринський, Л. Гец уклали «Стрілецьку антологію», яка містила 36 творів і 144 фотографії і малюнки. Серед авторів цього збірника були: Д. Вітовський, О. Назарук, Л. Лепкий, М. Гайворонський, Р. Купчинський та інші. У той же період засновано сатиричні журнали «Самопал» і «Самоохотник». Зусиллями А. Лотоцького, В. Огоновського і Ю. Шкрумеляка у 1918 р. налагоджено випуск журналу «Червона Калина». У 1915 р. у Відні О. Назарук видав «Співанки УСС», де містилося чимало творів стрілецького пісняря Романа Купчинського і молодого композитора Михайла Гайворонського. Пісні цього талановитого композитора «Чуєш, брате мій», «Човен хитається серед води», «Засумуй, трембіту», «Не схиляйте вниз прапора» та інші добре знали на Прикарпатті і

Надзбруччі. Стрілецька поезія, що постала під впливом настроїв і переживань на фронті нагадує твори усної народної поезії. З поміж тих пісень здобули широкий розголос «Ой, у лузі червона калина похилилася» Степана Чернецького, «Ой, видно село, широке село під горою» Льва Лепкого, «Питається вітер смерті» Юрія Шкрумеляка та інші. Стрілецьке життя лягло згодом в основу повісті Романа Купчинського «Заметіль», що складається з трьох частин – «Курилася доріженька», «Перед навалою» та «У зворах Бескиду». Пізніше, під час військових подій 1917-1918 рр. на Наддніпрянщині січові стрільці створювали «Просвіти», бібліотеки, ставили театральні вистави.

Відомого письменника Івана Франка пов'язували із стрілецтвом найтісніші стосунки, його сини Петро і Тарас служили в легіоні УСС, а згодом – в УГА. Восени 1915 р. він оселився у стрілецькому «Приюті для хворих і виздоровців УСС» у Львові. На похорон письменника 31 травня 1916 р. прибула велика стрілецька делегація на чолі з Г. Коссаком.

Таким чином, *творчість молоді у лавах УСС* можна вважати окремим напрямком у розвитку української культури на західно-українських землях у часи Першої світової війни.

З початком війни до легіону УСС потрапив 44-літній художник Осип Курилас. Він став одним з провідних у групі художників, серед яких виділялися І. Іванець, І. Сорохтей, В. Горобець, Л. Лепкий. За короткий час О. Курилас створив дві сотні портретів старшин і стрільців, батальні картини «Маківка», «Битва на Лисоні» та інші.

Водночас з утворенням Головної Української Ради група емігрантів із Східної України (Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, О. Скоропис-Полтуховський) заснували у Відні свою організацію – Союз визволення України (СВУ). Програмною метою СВУ було утворення самостійної Української Держави, встановлення конституційної монархії, заснування демократичного устрою, надання рівних прав і свобод представникам усіх національностей. Організація мала своїх представників у країнах Четвертого союзу, а також у Швейцарії й Швеції. Союз Визволення України здійснював велику культурно-просвітницьку роботу серед українських військовополонених в таборах у Австрії та Німеччині (Фрайштатті, Ганновері, Раштату, Гмюндені). Там організувалися школи, бібліотеки, церкви, що сприяло зростанню національної свідомості українців.

З початком світової війни посилювалися репресії щодо діячів української культури на теренах Російської імперії. 12 серпня 1914 р. уряд запровадив військову цензуру й одночасно видав указ про заборону друку українською мовою. Він став підставою для закриття газет «Рада», часописів «Літературно-науковий вісник», «Українська хата», «Село». В 1915 р. припинили існування журнали «Дзвін», «Рідний край», «Сяйво», «Світло». Як і раніше, навіть початкова освіта була недоступна для абсолютної більшості українських дітей. Станом на 1914-1915 рр. в Україні налічувалося лише 452 середні школи, які охоплювали навчанням тільки 140 тисяч учнів, і лише 19 вищих навчальних закладів, у яких навчалось 26,7 тисяч студентів, що не відповідало потребам розвитку краю. Жодної школи чи вищого закладу освіти з українською мовою навчання не було. Заборонена діяльність «Просвіт», українських клубів, бібліотек. Голову Українського наукового товариства М.Грушевського заарештовано й заслано до Симбірська. Товариство змушене було припинити видання «Записок» та «України», воно мало змогу видати лише два «Українські наукові збірники» перенісши їх друк до Москви. Через обставини воєнного часу затрималось видання наукової енциклопедії українознавства російською мовою – «Украинский народ в его прошлом и настоящем».

У трагічному становищі опинилося населення Галичини й Буковини. На початку війни ці землі були завойовані російськими військами. На знищення українського національного руху була спрямована діяльність новопризначеного генерал-губернатора Галичини графа О. Бобринського: закриття «Просвіт», українських установ, бібліотек, шкіл; насильницька русифікація, репресії проти місцевої інтелігенції, гоніння на греко-католиків. До Росії вивозили сотні греко-католицьких священників, а на їх місце ставили православних попів. Заарештували й вивезли до Суздаль митрополита Андрія Шептицького, який від 1900 р. очолював греко-католицьку церкву Галичини. Ставлення російського уряду до західних українців являло собою продовження його політики щодо українського руху в Російській імперії. Під час війни посилювалися репресії з боку австро-угорської влади. Причину військової поразки вона пов'язувала із зрадою українців. Тому спочатку русофілів, а згодом і взагалі українців сотнями заарештовували, страчували без суду, гнали до

концентраційних таборів. Громадяни підлягали арешту тільки за те, що представники адміністрації знаходили у них книги російською мовою. Серед селян Закарпаття у 1915 р. влада збирала підписи під заздалегідь сфабрикованими текстами заяв про те, що вони нібито бажають «стати угорцями». З 1916 р. початкові школи були переведені на угорську мову навчання, а кириличний алфавіт замінявся латинським. Страх перед терором австро-угорської армії призвів до того, що перед відступом російської армії з Галичини і Буковини у 1915 р. рідні місця залишило понад 100 тисяч українського населення й перейшло в межі Російської імперії. Російська влада не дозволяла створювати українські комітети для допомоги біженцям, як дозволялося полякам та литовцям, відкривати українські школи для дітей.

7.2. Розвиток освіти та науки.

Важливим чинником у вирішенні проблем розвитку української культури було відродження національної освіти у період 1917-1920 рр. На початку 1917 р. в Україні не відвідувало школу близько 50 % дітей шкільного віку. З перших днів революції кожне село намагалося відкрити українську школу, збирало кошти, відводило приміщення, розшукувало вчителів.

Велику роль у розвитку *національної освіти* відігривала Центральна Рада, яка проголосила основним завданням освітньої політики відродження рідної мови і школи. У червні 1917 року було створено Генеральний секретаріат освіти на чолі з І.Стешенком, який узяв на себе функції керівництва справою освіти в Україні. Влітку 1917 р. секретаріат почав призначати губернських, повітових комісарів освіти, завданням яких було проведення українізації школи. Після проголошення УНР до секретаріату перейшло управління всіма освітніми установами в Україні. Було скасовано шкільні округи і замість них створено комісаріати освіти. Національним меншинам забезпечувався вільний розвиток рідної мови та освіти. Управління освітою кожної нації здійснювалося через відділи освіти при Генеральних секретаріатах польських, єврейських, російських справ та Національні ради освіти.

Активізували свою діяльність *українські громадські організації*, які утримували на власні кошти українські школи, друкували під-

ручники, організовували літні учительські курси. Цьому значною мірою сприяли рішення першого Українського педагогічного з'їзду, який відбувся у Києві 5-6 квітня 1917 р. У ньому брали участь 300 делегатів. З'їзд ухвалив низку резолюцій щодо розвитку української національної школи. Згідно з його рішенням при УЦР почала працювати Генеральна шкільна рада, а при Комітеті УЦР – шкільна комісія. Громадськість власними силами відкрила українські гімназії: в Києві ім. Б.Грінченка, в Харкові ім. М.Драгоманова, в Полтаві ім. І.Котляревського. До початку навчального року відкрилося більше 50-ти українських середніх шкіл, які існували на приватні або громадські кошти.

Гасла створення єдиної української національно-демократичної школи проголошувалися на другому Всеукраїнському педагогічному з'їзді, що відбувся в Києві 10-12 серпня 1917 р. Це мало велике значення для розвитку освіти, адже до революції Україна не мала єдиної системи освіти. Різноманітні освітні заклади не були пов'язані між собою жодним єдиним планом чи програмою: школи грамоти, різні типи початкових шкіл, парафіяльні, вищі початкові, різні категорії і типи середніх шкіл, ціла низка різних типів професійних і відомчих. Єдина школа утворилася як 7-річна народна загальноосвітня школа, побудована на спостереженнях та уявленнях з навколишнього життя. Після закінчення 7-річної школи юнаки та дівчата мали змогу продовжити навчання у 4-річній гімназії або у технічній школі. Проголошувалось право громадян на безплатну початкову, середню й вищу освіту із забезпеченням учнів підручниками, одягом, харчуванням. Освіта ставала обов'язковою і світською. Ці ідеї були покладені в основу діяльності Генерального Секретаріату освіти, а за тим – Міністерства народної освіти. Реформування системи освіти потребувало реорганізації системи керування освітньою галуззю.

Для розв'язання проблеми забезпечення школи україномовною та українознавчою навчальною і художньою літературою Генеральним Секретаріатом освіти була створена комісія з написання нових підручників. До її складу на різних етапах діяльності входили І. Стещенко, Я. Холодний, П. Сушицький, М. Грушевський, І. Огієнко, О. Кисіль, Б. Білецький, С. Русова, А. Лещенко, І. Власенко, Д. Багалій та інші відомі вчені та педагоги України. Ними були написані або укладені десятки найменувань підручників з української мови,

літератури, історії, географії, етнографії, математики, фізики, хімії та інших предметів, які вивчалися в школах. Незважаючи на труднощі воєнного часу, тираж шкільних підручників доходив до 300 тисяч примірників, а в 1918 р. було видано 2 млн. книг.

У процесі формування національної школи розпочалася розбудова упорядкованого *дошкільного виховання дітей*. До осені 1920 р. у кожній губернії республіки було створено до 80-100 дитсадків, декілька сотень оглядових кімнат-садків, денних санаторіїв, у яких перебували 170 тис. дітей, а це становило 20 % малят дошкільного віку. Поряд з шкільним будівництвом формувалася система позашкільної освіти, спрямована на ліквідацію неписьменності серед дорослого населення та підвищення його загальнокультурного рівня.

Українізацію освіти продовжила Українська держава, яку очолював гетьман П. Скоропадський, а міністерство народної освіти і мистецтва – професор М. Василенко. Першим кроком Міністерства у цій справі стала робота з запровадженням єдиної національної школи, проект якої був розроблений Центральною Радою. Викладання української мови і літератури, історії і географії України вважалося обов'язковим у всіх середніх чоловічих і жіночих загальноосвітніх, професійних, комерційних та інших школах.

У вересні 1918 року розпочалося навчання у 72-х гімназіях, а до кінця року планувалося відкрити ще 150 україномовних гімназій. Для незаможних учнів призначалися стипендії. Перед початком 1918-1919 навчального року Міністерство освіти розпочало роботу літніх курсів українознавства для вчителів, на що Рада Міністрів спеціально асигнувала понад 2 млн. крб. та 2 млн. крб. на видання шкільних підручників. За часи гетьманату відбулися значні зміни в системі управління освітою. Через відмову від реалізації принципу національно-персональної автономії для національних меншин були скасовані національні міністерства з відділами освіти. Посилювалася централізація управління освітою у відповідності з «Тимчасовим законом про управління шкільними справами на Україні». Шкільні ради втратили свою автономію, таким чином були позбавлені впливу на справи в освітній галузі. Виборну Генеральну шкільну раду було ліквідовано, а на її місце призначено цілком бюрократичний орган – Раду при міністрі освіти.

Наступним кроком у подальшому розвитку освіти стало прийняття Директорією УНР *програми створення єдиної національної школи з 12-річним терміном навчання*. У січні-травні 1919 р. посаду міністра освіти в уряді УНР обіймав І. Огієнко, який був автором цієї концепції. В основі документа було покладено продовження розробки плану перебудови освіти Генерального секретаріату Центральної Ради з доповненнями, які були внесені у гетьманський період. Була підтверджена децентралізація керування освітою, але звужувався принцип демократизму й національно-персональної автономії. Відновлювалася діяльність загальних шкільних рад: і генеральної, і повітових. Кількість членів була зведена до мінімуму. Національні та сільські шкільні ради не створювались.

З приходом до влади Денікіна українську школу й освіту оголошено приватною справою й позбавлено державного фінансування, навіть земські й міські органи самоврядування не мали права утримувати на свої кошти українські школи, тоді як їм не заборонялось утримувати російські, єврейські, польські чи інші школи. Призначених владою Директорії УНР директорів та вчителів було звільнено. Український державний університет у Києві, Українська академія наук і Українська академія мистецтв припинили існування як державні установи і мусили просити дозволу про фінансування на приватних засадах.

Таким чином, у 1917-1920 роках в умовах революції та громадянської війни через постійні державні перевороти та нетривалість влади, соціально-економічні проблеми і недосконалість системи фінансування з боку держави та місцевих органів самоврядування ідея побудови єдиної української національної школи не була реалізована ні Центральною Радою, ні Гетьманатом, ні Директорією УНР. Державні органи керівництва освітньою галуззю з тих причин були позбавлені можливості реалізувати програми у цьому напрямі.

Радянська влада в Україні також приділяла увагу розвитку освіти. Народний секретаріат освіти у грудні 1917 р. очолив В. Затонський. Протягом наступних 2-3-х місяців у тих регіонах України, де існувала радянська влада замість старих адміністративних органів освіти створювались відділи і комісаріати народної освіти, культурно-освітні комісії ревкомів. Ці організації на початку 1918 р. зустрілися з гострими кадровими проблемами, оскільки абсолютна більшість

адміністрацій та вчителів 480 гімназій і 356 неповних середніх шкіл поставилися до них негативно. Вони практично не брали участі у перших спробах запровадження обов'язкової та безкоштовної освіти.

25 січня 1919 р. було ухвалено декрет Раднаркому УСРР про єдину трудову школу. Передбачалося створити єдиний тип навчальних закладів – трудову школу, яка складалася з двох ступенів: першого (5 класів) і другого (4 класи) з безкоштовним навчанням та викладанням предметів українською мовою. З метою якнайшвидшої підготовки спеціалістів для зруйнованої економіки України в 1920 р. державні, громадські й приватні початкові і середні школи були ліквідовані, а їх класи реорганізовані у 7-річну школу. Молодь мала продовжувати освіту в професійно-технічних школах і технікумах. Наприкінці 1920 р. в Україні нараховувалось 21887 шкіл.

Незважаючи на певні успіхи у створенні єдиної трудової національної школи, *радянська система освіти мала заідеологізований, класовий характер*. Обов'язковість навчання не поширювалась на дітей «буржуїв» і «куркулів». В дійсності трудова школа не давала достатнього обсягу загальноосвітніх знань, а виробнича практика обмежувалася рамками лише одного якогось виробництва. Водночас вона мала розв'язати одне із головних завдань Радянської влади – подолати неписьменність та підготувати кваліфіковані кадри для соціально-економічних перетворень.

Подальшого розвитку набула вища освіта в Україні. Влітку 1917 р. з ініціативи членів Центральної Ради І. Стешенка, С. Петлюри, М. Ковалевського в Києві відкрився перший український вищий народний університет у складі чотирьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного і медичного. Його ректором уряд призначив І. Ганницького. За добу Української Центральної Ради за допомогою місцевих органів влади, «Просвіт», громадських організацій було засновано Педагогічну Академію, Академію мистецтв, географічний, технологічний інституту в м. Києві, Київський юридичний інститут, Одеський сільськогосподарський інститут, Харківську консерваторію та 9 учительських інститутів, реорганізованих Центральною Радою у вищі навчальні заклади. Створена Вища економічна рада готувала фахівців банківської справи, торгівлі, економістів. У новостворених

і діючих вищих навчальних закладах українізувався навчальний процес шляхом відкриття українознавчих факультетів, кафедр, спеціалізацій, запровадження україномовного читання лекцій й ведення практичних занять. Інтенсивне будівництво вищої освіти відбувалося в період Гетьманату. Цією проблемою займалася спеціальна комісія на чолі з видатним ученим В. Вернадським. Завдяки її роботі та фінансовій підтримці з боку держави й різних наукових товариств на основі Київського народного університету відкрився Український державний університет 6 жовтня 1918 року. В Кам'янець-Подільському 22 жовтня 1918 р. був заснований ще один державний український університет, до складу якого увійшли історико-філологічний та фізико-математичний факультети. При першому створювалися на загальних підставах кафедри польської і єврейської літератури й історії, при другому – математичний і природничо-історичний відділи. У жовтні 1918 р. на базі Вищих жіночих курсів розпочав роботу Катеринославський університет. Рада міністрів виділила кошти на створення електротехнічного факультету в Київському політехнічному інституті, Миколаївського і Херсонського політехнічних інститутів та ряду інших вищих навчальних закладів. За ініціативою художників і архітекторів Ф. Красицького, Д. Дяченка та В. Рикова розпочав роботу Архітектурний інститут. Були оголошені українськими Київський (Святого Володимира), Харківський, Одеський університети. Все це ввело інститутсько-університетський рівень освіти в процес реформування освітньої системи в Україні.

Лютнева революція 1917 р., боротьба національно-патріотичних сил за відродження української держави створили умови для подальшого розвитку *науки*. Активізували діяльність різні наукові товариства: Товариство дослідження природи, Фізико-математичне товариство, Фізико-хімічне товариство та інші. Тривала діяльність Українського наукового товариства (УНТ), де працювали М.Грушевський, Д.Багалій, М.Біляшівський, О.Єфименко та інші видатні українські вчені. 29 березня 1917 р. на загальних зборах УНТ за пропозицією М.Грушевського було порушено питання про необхідність заснування Української Академії Наук. Влітку 1918 р. було створено комісію у складі відомих учених, яка мала розробити проект статуту УАН. У вересні того ж року проект був розглянутий

і затверджений Радою міністрів, а 14 листопада було ухвалено закон про заснування Української Академії Наук, затверджено її статут, штат, а також склад установ. У її складі було три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний, соціальних наук.

Видатний внесок у створення Української академії наук вніс визначний у той час учений-природознавець В.Вернадський. Саме він очолив комісію з питань заснування УАН та став першим її президентом. Вернадський Володимир Іванович (1863-1945) – академік Петербурзької академії наук, основоположник геохімії, біохімії, гідрохімії, вчень про ноосферу і біосферу, автор понад 400 праць.

Наказом гетьмана П.Скоропадського було призначено перших дійсних членів УАН. До відділу історико-філологічних наук увійшли: професор Харківського університету Д.Багалій, професор Київського українського державного університету А.Кримський, професор Київської духовної академії М.Петров, професор Чернівецького університету С.Смаль-Стоцький. На першому засіданні відділу його головою обрано Дмитра Івановича Багалія (1857-1932) – українського історика, архівознавця і громадського діяча, автора понад 600 праць.

По відділу фізико-математичних наук призначені: академік Російської Академії наук В.Вернадський, професор Київського політехнічного інституту С.Тимошенко, професор Київського університету П.Тутковський. По відділу соціальних наук призначені: професор Київського українського державного університету М.Туган-Барановський, професор Київського політехнічного інституту В.Косинський, секретар комісії з розбирання давніх актів О.Левицький. Секретарем УАН було обрано Агатангела Юхимовича Кримського (1871-1942) – видатного українського вченого, сходознавця, історика української мови і літератури. Літературна спадщина академіка А.Ю.Кримського налічує сотні праць, неопублікованих рукописів, які ще потребують ретельного вивчення.

На одне з перших місць було поставлено дослідження історії України, а одночасно з цим вивчення літератури, мовознавства, археології, мистецтва. В Україну почали повертатися і працювати вчені, які до цього працювали у вузах і наукових установах Росії. УАН вважалася найвищою державною науковою установою в Українській державі. На неї покладалося поширення і поглиблення наукових дослідів і

збагачення їх відкриттями, об'єднання та організація наукової праці, створення різноманітних дослідних інститутів. Планувалося видання праць загального зібрання, відділів, наукових установ, членів академії. До обов'язків УАН належали підтримка відносин з іноземними академіями та науковими товариствами, організація експедицій, дослідних станцій та установ. Намічалось створити 45 структур, 15 інститутів, 14 постійних комісій, 6 музеїв, 2 кабінети, 2 лабораторії, ботанічний та акліматизаційний сади, астрономічну обсерваторію, біологічну станцію, друкарню та бібліотеку. Все це мало сприяти розгортанню ґрунтовних досліджень у найрізноманітніших галузях знань. З окремих напрямків науки за ініціативою дійсних членів Академії передбачалась організація наукових семінарів, де могли б готуватись до професорської діяльності молоді люди, що закінчили університет.

На час Гетьманату припадає заснування таких наукових установ, як Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Національна бібліотека. У 1919 – 1920 рр. незважаючи на продовження громадянської війни та іноземної інтервенції, УАН продовжувала свою діяльність. Тут працювала понад 1 тис. співробітників, діяло декілька науково-дослідних інститутів, лабораторій, комісій, які досліджували різні проблеми з історії України, літератури, фізики, хімії, економіки тощо. Наприклад, термінологічна комісія на чолі з П.Тутковським розробила українську гуманітарну та природно-технічну термінологію і видала орфографічний словник з різних наукових проблем. Літературна комісія, очолювана С.Єфремовим, підготувала до видання літературну спадщину Т.Шевченка, І.Франка, В.Антонюка, М.Драгоманова, понад 40 томів (600 друкованих аркушів) творів О.Потебні. Археологічна комісія під керівництвом М.Біляшівського розробила програму розвитку археологічної науки в Україні і склала мапу археологічних пам'яток республіки. Наукові проблеми розробляли як науковці УАН, так і професорсько-викладацькі колективи вищих навчальних закладів. Їхніми зусиллями видавалися монографії, підручники та загальноосвітня література для шкіл, професійних училищ, інститутів. Усі 30 наукових товариств України проводили плідну пошукову роботу.

Підсумовуючи результати роботи в напрямі освіти та науки в 1917 – 1920 рр., слід зазначити, що за ці роки мережа шкіл, інститутів, університетів, наукових установ значно збільшилась. У багатьох навчальних закладах розгорнулася українізація навчального процесу та запровадження вивчення українознавчих дисциплін. Велике значення мало створення Української Академії Наук та підпорядкованих їй наукових структур. Все це разом дає право стверджувати, що в цей період було закладено основу формування національної освіти і науки.

7.3. Новітні тенденції, національна самобутність у театральному, образотворчому мистецтві та літературі у часи Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР.

З відродженням української державності у 1917 – 1920 рр. відбулися значні зміни у різних сферах мистецтва: театрі, музиці, образотворчому мистецтві, літературі та інших. До революції 1917 р. у Києві був лише один український театр – це трупа М.Садовського, яка давала вистави в Народному домі. В інших містах України нерегулярно виступали трупи М.Садовського, О.Суходольського та інші. Восени 1917 р. за рішенням Генерального секретаріату Центральної Ради у Києві було створено Український національний театр. До складу його колективу увійшли І.Мар'яненко, Л.Курбас, М.Садовський, П.Саксаганський та інші відомі українські актори. Пізніше, за фінансової підтримки уряду, до постановки українських вистав перейшли трупи ряду професійних драматичних театрів Києва, Чернігова, Полтави, Житомира, Катеринослава, Харкова, Одеси. Діючим театрам виділялися кошти, які не оподатковувалися. У театрах удосконалювалися репертуари, поліпшувався професійний склад творчих колективів. Для підготовки митців сцени й організаторів театрального мистецтва Генеральний секретаріат відкрив школу з підготовки професійних артистів, режисерів, налагодив випуск тижневика «Театральні вісті».

Становлення *національного сценічного мистецтва* Українська Центральна Рада тісно пов'язувала з розвитком народної музики, музичної освіти і хореографії. З ініціативи Української Центральної Ради було створено Український народний хор (диригент К.Стецен-

ко), у Києві засновано загальноукраїнські курси з підготовки співаків хору, музикантів, хореографів. У великих містах відкрито мережу музичних шкіл. Навесні 1918 р. уряд УНР профінансував відкриття в Києві Українського оперного театру і призначив його керівником М.Садовського.

Значні кошти на розвиток професійного театру виділяв уряд Гетьманату. Це стосувалося як окремих театральних установ, так і окремих діячів, які працювали у великих містах України. Зокрема, йдеться про Київську російську оперу (міський театр), до труп якої входили такі відомі співаки, як Ю.Кипоренко-Доманський, М.Литвиненко-Вольгемут, Л.Собінов, М.Стефанович, І.Стеценко та інші. Уряд надав матеріальну підтримку товариству «Молодого театру у Києві», де під керівництвом Л.Курбаса об'єдналися Г.Юра, С.Бондарчук, П.Самійленко, В.Василько, В.Чистякова та багато іншої талановитої молоді. В їх репертуарі була і світова («Цар Едіп», «Тартюф») і вітчизняна класика («У пуші», «Шевченківська вистава»). Колектив являв собою приклад молодого ентузіазму, творчості, упровадження нової технології акторського мистецтва. Лесь Курбас став основоположником нового напрямку в історії українського театального мистецтва. Він порвав з традицією старого побутового театру, зорієнтував його на модерні течії західноєвропейського театру.

У травні 1918 р. Рада міністрів асигнувала з державної скарбниці понад 165 тис. крб. товариству «Національний театр», що виникло одразу після Лютневої революції з метою підвищення художнього рівня *театального мистецтва*. Ініціаторами його створення були трупа М.Садовського, «Молодий театр» Л.Курбаса та музично-драматична школа М.Лисенка. Наприкінці 1917 р. при Товаристві виник Національний зразковий театр (режисер І.Мар'яненко), який мав власний хор і оркестр. У жовтні 1918 р. на його основі уряд утворив Державний народний театр під керівництвом П.Саксаганського. До цієї трупи увійшли М.Заньковецька, Л.Ліницька, Б.Романицький, О.Корольчук та інші відомі актори. Новий театр у своїй діяльності схилявся до реалістичної школи К.Станіславського і Б.Немировича-Данченка. У репертуарі цього театру переважала українська класика «Запорожець за Дунаєм», «Назар Стодоля», «Сава Чалий», «Наймичка», «Безталанна». Працював колектив у Троїцькому народному домі.

На 1918 рік припадає розквіт діяльності театру «Студія», який працював під керівництвом трагедійної актриси, режисера і педагога С.Висоцької і ставив п'єси Г.Ібсена, П.Корнеля, М.Метерлінка та ін. Театр мініатюр виступав на сцені театру Бергоньє, театр «Конюшня», відомий ще під назвами «Театр під мостом», «Український драматичний колектив» – у Клубі залізничних службовців на Хрещатику.

Найважливішим результатом спільної роботи театрального і музичного відділів Міністерства освіти та мистецтва Гетьманату П.Скоропадського стала реорганізація Музичної драматичної школи ім. М.Лисенка, випускники якої становили творчу основу нових театрів, у Музично-драматичний інститут ім. М.Лисенка у складі факультетів: педагогічного, диригентського і драматичного. Очолив інститут Ф. Блуменфельд, а серед його викладачів були найвідоміші українські композитори, музиканти, співаки й актори: П.Козицький, Л.Курбас, М.Леонтович, Д.Ревуцький, М.Старицька та інші. У Харкові на базі російської оперної антрепризи відкрилася Перша народна опера та Перша дитяча опера. Завдяки зусиллям музичного відділу гетьманського уряду було створено Перший український національний хор у Києві під керівництвом Олександра Антоновича Кошиця (1875 – 1944) – визначного українського диригента і композитора. На початку січня 1919 р. він спільно з К.Стеценком організував у Києві за дорученням С.Петлюри Українську республіканську капелу, яка з величезним успіхом виступала в Австрії, Чехії, Польщі, Німеччині, Франції та інших країнах Західної Європи й Америки.

У Києві відкрився Музично-педагогічний інститут Л.Славич-Регаме. Водночас розпочало свою діяльність Київське концертне бюро, яке згодом дістало назву Філармонічного товариства. Також уряд прийняв постанову про заснування у Києві Державного симфонічного оркестру ім. М.В.Лисенка. Активно діяли Київська, Одеська і Харківська консерваторії, Київські музичні школи М.Тутковського, Г.Любомирського, такі ж заклади у Харкові, Миколаєві, Одесі, Херсоні. У 1918 р. на авансцену українського музичного мистецтва вийшли М.Вериківський, Г.Вірьовка, П.Демуцький, В.Косенко, Б.Лятошинський, Л.Ревуцький та інші.

Розвиток театрально-музичного мистецтва постійно перебував у центрі уваги Директорії УНР. За участю В.Винниченка було засновано нові професійні та аматорські театри в Херсоні, Катеринославі,

Проскурові та інших містах. Нові театри ставили вистави українських драматургів, такі як «Маруся Богуславка», «Богдан Хмельницький», «Остання ніч» М.Старицького, «Дай серцю волю, заведе в неволю» Н.Кропивницького, «Лісова пісня» Л.Українки та інші, які представляли різні художні жанри українського театального мистецтва.

За підтримки відділу мистецтв Наркомату освіти УРСР було відновлено роботу багатьох театральних колективів, що припинили сценічну діяльність під час денікінської інтервенції в Україну, створено мережу нових професійних та аматорських театрів, серед них – Державний драматичний театр ім. Т.Г.Шевченка у Києві в березні 1919 р. Навесні 1919 р. за наказом радянського керівництва у структурі Всеукраїнського театального комітету було створено підкомісію радянської пропаганди. Вона дістала право затверджувати репертуари театрів і контролювати їхню сценічну діяльність. У ході перевірки театрів комісія усунула чимало п'єс українських і зарубіжних драматургів. Усе це гальмувало творчий розвиток багатьох театральних колективів і театального мистецтва в цілому. Всеукраїнський музичний комітет займався питанням розвитку музичного й хорового мистецтва. Під керівництвом комітету вдосконалювалися навчальні програми музичних шкіл та училищ, розпочався процес створення нових музичних закладів, у тому числі консерваторій, різних музичних колективів, ансамблів, мандрівних хорових капел. Загальна кількість музичних закладів до кінця 1920 р. була доведена до 200 одиниць. Комітет також заснував відому українську державну капелу «Думка», яка стала одним із найкращих музично-хорових колективів республіки.

Розвиток національного театру позитивно вплинув на розвиток кіномистецтва. В цю справу значний внесок зробила Л.Старицька-Черняхівська, яка очолювала кіносекцію Міністерства освіти та мистецтва Гетьманату. Під її керівництвом були створені режисерські й авторські групи, які зняли десятки художніх, наукових і документальних кінофільмів та казок для дітей. За 1918 – 1920 рр. кінематографісти, які в основному об'єднувалися навколо новостворених Київської та Одеської кіностудій, випустили у світ художні кінофільми режисерів Л.Старицької-Черняхівської («Вітер з Півночі»), «Розбійник Кармелюк»), М.Замкового («Прозрівший»),

А.Нефедова («Жертви позвали»), А.Архана («Червоний Кобзар»), хроніко-документальні – «Шевченкове свято», «Сон Тараса», «Випуск першої української гімназії», «Життя Донбасу» (всього близько 500 найменувань), запустили у кінопрокат 4,2 тис. кінофільмів різної тематики. До революції в Україні діяло близько 220 приміщень, у яких періодично демонструвалися кінострічки. У 1920 р. лише стаціонарні кінотеатри відвідало 9,6 млн. чоловік. З кіно ознайомилося декілька мільйонів жителів села. Мали можливість систематично переглядати художні й наукові кінофільми десятки тисяч учнів шкіл та студентів вищих навчальних закладів. Таким чином, у 1917 – 1920 рр. в Україні почали формуватися основи національного кіномистецтва та кіноіндустрії. Отже, увага українських урядів до проблем розвитку театрального та музичного мистецтва зумовлювала піднесення творчих сил, сприяла збагаченню духовного потенціалу народу й держави.

У 1917 – 1920 рр. отримало подальший розвиток *образотворче мистецтво та скульптура*. Восени 1917 р. Генеральний секретаріат освіти Центральної Ради профінансував створення у Києві Української національної картинної галереї. До її фондів були зібрані полотна українських та західноєвропейських майстрів живопису від епохи Відродження до початку ХХ століття. До галереї передали частину своїх робіт та колекцій полотен художники В.Кричевський, М.Козик, М.Жук, М.Бойчук, Г.Нарбут, М.Самокиш та інші. Галереї, виставки відкрилися у Катеринославі, Полтаві, Чернігові. Музей образотворчого мистецтва було засновано в Харкові. Організовувалися пересувні й постійно діючі виставки творів українських та зарубіжних художників. Одним з провідних центрів художнього мистецтва в Україні була Одеса. Тут активно діяло створене ще в 1900 р. Товариство південноросійських художників, художнє училище, художній музей, одеське товариство заохочування красних мистецтв, рисувальна школа при ньому. На базі цієї школи було створено Одеське вище художнє училище.

Важливу роль у формуванні національного образотворчого мистецтва відіграла Українська академія мистецтв, заснована за доби УНР. Першим її ректором було призначено відомого українського художника-графіка Г.Нарбута. Навколо Академії об'єдналися майже всі відомі художники, скульптори, архітектори та

різні художньо-мистецькі школи України. У ній працювали О. Мурашко, М. Бойчук, М. Бурачек, В. Кричевський, М. Жук, І. Труш, О. Архипенко, В. Різниченко та інші митці. Вони створили багато полотен, які відображали визвольну боротьбу українського народу, громадянську війну, життя і побут населення тощо. Так, В. Кричевський, працюючи в різних жанрах, підготував багато декорацій на різні теми до українських вистав, створив художньо-етнографічні павільйони для таких кінофільмів, як «Назар Стодоля», «Тарас Трясило», «Сорочинський ярмарок», ілюстрації до численних книжок. М. Бурачек написав полотно «Дахи Софіївського собору», створив цілу низку чудових декорацій на українські вистави театрам у Києві, оформив зали Української національної галереї тощо. М. Жук ілюстрував навчальну та художню літературу, а також намалював портрети В. Чумака, Т. Шевченка, Г. Нарбута, М. Зерова та ін.

Плідно працювала група художників-монументального живопису, які створили школу бойчукістів. До її складу входили М. Бойчук, В. Седляр, К. Гвоздик, С. Колос, М. Рокицький, О. Павленко, О. Музін, Т. Бойчук та інші, які працювали в кераміці, тканині, книжковій графіці. Їхніми зусиллями були розписані Луцькі казарми у Києві, оперні театри Харкова і Києва, санаторій в Одесі. Багато полотен, написаних цією групою, прикрашали різні виставки, картинні галереї, музеї образотворчого мистецтва. Серед них «Коні на пасовищі», «Біля яблуні», ілюстрації до збірки «Барвінок», різні плакати Т. Бойчука тощо.

Бойчук Михайло Левович (1882 – 1937) – визначний український живописець-монументаліст, графік, навчався у Віденській, Краківській та Мюнхенській академіях мистецтв. Він удосконалював майстерність у Парижі, одночасно вивчаючи українське народне мистецтво. У другій половині 30-х років художники-бойчукісти були репресовані, а всі їхні монументальні твори знищені. Сам М. Бойчук був розстріляний у липні 1937 р.

Українські скульптори створили проекти побудови пам'ятників, фігурних композицій, барельєфів таким видатним особам, як Ярослав Мудрий, Богдан Хмельницький, Северин Наливайко, Іван Котляревський, Леся Українка та інші. Були відкриті пам'ятники Тарасу Шевченку в Києві (Ф. Балавенський) і в Ромнах (І. Кавалерідзе).

У 1917 – 1920 рр. в Україні працював Архипенко Олександр Порфирович (1887 – 1964) – видатний український скульптор і живописець, один з найяскравіших представників кубізму, конструктивізму й абстракціонізму. Він залишив понад тисячу скульптур, картин і творів малярства. Серед найвідоміших – «Адам і Єва» (1908 р.), «Поцілунок» (1910 р.), «Танок» (1912 р.), серія жіночих торсів (1909 – 1916 рр.), портрети Т.Г.Шевченка (1923 – 1935рр.), І.Франка (1925р.), скульптури «Солдат», «Постать». М.Парашук змодельював скульптурні образи В.Стефаніка, М.Лисенка, І.Франка, композицію фігур «Поневолені», «Юнак у кайданах», «Дівчина з народу», «Народні танцюристки». Відкривалися меморіальні знаки видатним особам та історичним подіям в українських містах. У часи встановлення радянської влади в Україні демонтувалися скульптурні пам'ятники попередніх часів, які були створені видатними скульпторами і мали художню цінність.

У 1917 – 1920 рр. відбувалося формування національної музейної і пам'ятникоохоронної справи. Уряди України, громадські і культурні організації провели велику роботу в цьому напрямку. Їхніми зусиллями засновано Національний історичний музей, в якому були зібрані історико-культурні пам'ятки з первісного суспільства до ХХ ст. За доби Української держави діяли 36 музеїв, які виникли до Лютневої революції. Це Житомирський краєзнавчий, Катеринославський історичний, Полтавський краєзнавчий, Кам'янець-Подільський історичний, Єлисаветградський краєзнавчий, Миколаївський природничо-краєзнавчий, Київський музей старовини і мистецтва, Чернігівський музей українських старожитностей ім. В.Тарновського.

Активно діяли товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Серед них треба відзначити Київське товариство, де важливу роль відіграв відомий український колекціонер-меценат і археолог Богдан Ханенко, і Одеське товариство історії та старожитностей. Воно вивчало археологічні й історичні пам'ятки Північного Причорно-мор'я, здійснювало розкопки Пантікапею, Тіри, Херсонеса, Ольвії і видало 33 томи «Записок», останні з яких припадають на 1918 – 1919 рр. За часів Гетьманату назване товариство тісно співпрацювало з Одеським бібліографічним товариством, яке і займалося проблемами організації краєзнавчої бібліографії в Україні. Загалом упродовж

1917 – 1920 років в Україні відкрилося 250 музеїв республікансько-повітового значення та сотні невеликих, які діяли при школах, вищих навчальних закладах, наукових товариствах, різних організаціях. У цій мережі музеїв зберігалася велика кількість історико-культурних пам'яток українського народу та народів, які мешкали на території України. Отже, у 1917 – 1920 рр. закладалися основи державної підтримки подальшого розвитку українського мистецтва. Воно все більше набувало національного характеру, посилювався зв'язок з народною творчістю.

У часи революції 1917 – 1920 рр. значна увага приділялася розвитку *української літератури і книговидавництва*. Напередодні революційних подій українська література перебувала у досить складному становищі: по-перше, її корифеї пішли з життя якраз незадовго до Лютневої революції (Л.Українка, І.Франко, М.Кочубинський), по-друге, багато талановитої творчої молоді воювало на фронтах (С.Васильченко та ін.), по-третє, значна частина відомих українських літераторів (О.Кобилянська, Л.Маркович, В.Стефаник, М.Черемшина) жили в Західній Україні і були позбавлені можливості брати участь у літературному процесі Східної України. Пожвавлення літературного життя почало спостерігатися з березня 1917 р. У цей час виникають приватні й кооперативні видавництва («Друкар», «Криниця», «Час» та інші), що друкували нові твори українських науковців, письменників і критиків, які відображали вибух національно-визвольного руху, соціалістичні ідеї, культивували піднесення національної свідомості, відстоювали ідеї чистого мистецтва, просвітництва.

Принциповим питанням, що постало перед митцями нової літератури, стало збереження традицій класичної спадщини. Поезія Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки – це той ґрунт, на якому формувалися і визріли П.Тичина, В.Чумак, В.Сосюра, М.Рильський та інші.

Характерним для літератури років революції та громадянської війни був широкий спектр поглядів. Гостра класова боротьба породила різні ідейні платформи. Місію літературного служіння народів у роки національно визвольних змагань взяли на себе письменники молодого покоління, які почали свій творчий шлях до повалення самодержавства.

Молоді поети і прозаїки групувалися навколо численних літературних студій і гуртків, редакцій газет і журналів, літературних альманахів. Найпомітнішими творами української літератури періоду національно-визвольних змагань були книги віршів «Плуг» та «Сонячні кларнети» П.Тичини, «Червоний заспів» В.Чумака, «Удари молота і серця» В.Еллана-Блакитного, «Червона зима» В.Сосюри, «Мої коломийки» І.Кулика. Помітними стали прозові твори С.Васильченка, А.Головка, М.Ірчана, Г.Коцюби, П.Панча, О.Вишні, С.Пилипенка та ін.

Важливою умовою розвитку літератури стало надання Центральною Радою українській мові статусу державної (березень 1918 р.) та проведення українізації адміністративного апарату й суспільно-політичного життя українськими урядами. Прагнучи повернути на свій бік якомога більше письменників, уряд Скоропадського прийняв ухвалу про визнання могили Т.Г.Шевченка національною власністю. За часи Гетьманату була опублікована наукова праця І.Огієнка «Українська культура», роман «Повія» П.Мирного, переклади східних поетів А.Кримського, твори О.Кобилянської, С.Васильченка, В.Стефаніка, М.Рильського, Х.Алчевської та багатьох інших як досвідчених, так і молодих українських прозаїків, поетів і перекладачів. Це був «Літературно-критичний альманах» та окремі поетичні збірки.

Активно в будівництво нової культури ввійшов Пролеткульт. Письменників ця культурно-освітня організація приваблювала своїм гаслом – «Творити революційне мистецтво!» У 1919 – 1920 рр. членами Проліткульту були В.Коряк, В.Еллан-Блакитний, С.Пилипенко, В.Сосюра, М.Майський. Згодом вони залишили цю організацію.

У 1917 – 1920 рр. відбулося формування національної видавничо-поліграфічної справи. Зазначимо, що основи українського книжкового книговидання, періодичної преси та журналістики в період визвольних змагань заклали УЦР і її Генеральний секретаріат. При цьому керівництво держави особливу увагу приділяло насамперед виданню навчальної, художньої та суспільно-політичної літератури. Завдяки фінансовій підтримці уряду, персональній участі в організації видавничої справи М.Грушевського, С.Петлюри, С.Єфремова, В.Винниченка, Ф.Лизогуба, С.Чикаленка, С.Русової, О.Лотоцького.

Д.Дорошенка та інших відомих політичних і культурних діячів України у 1917 – 1918 рр. було видано понад 1,5 тис. найменувань українських книжок і брошур, загальним накладом близько 10 млн. примірників.

У періодиці також відбувалися якісні зміни. У добу УЦР було засновано 150 українських газет і журналів. Серед них – газети «Наше життя», «Робітник», «Наша воля», «Вісті з Української Центральної Ради», журнал «Вільна українська школа», «Просвітянин», «Волошка» та ін. Під час правління гетьмана П.Скоропадського число українських періодичних видань зросло до 225 найменувань. У 1919 році продовжився процес створення української періодичної преси.

Не припинився розвиток культури під час національно-визвольних змагань на західноукраїнських землях. У кінці 1918 р. в Тернополі було засновано «Український театр» під керівництвом Миколи Бенцеля, який у березні 1919 р. перетворився на культурно-освітнє товариство акторів «Новий львівський театр». До складу трупи входили Амвросій Бучма та Володимир Калин, а також Зубрицький, Демчик, Рубчик, Бенцель. Ставили «Молоду кров» Винниченка, «Суєту» Карпенка-Карого для військових, поранених січових стрільців, на запрошення Українського Червоного Хреста. Пізніше в Станіславі було організовано інший заклад – «Український Чернівецький театр». Його трупі румунська влада заборонила ставити вистави українською мовою на Буковині. У травні 1919 р. під керівництвом Й.Стадника було створено Державний театр ЗУНР. У період військових подій 1919 р., коли війська Директорії УНР мушили під тиском більшовицької армії відступити на територію Поділля, з ними приїхала трупа наддніпрянських акторів: М.Садовський, Г.Борисоглібська, Іванова та ін. Вони відновили свою акторську діяльність.

Продовжували свою творчість поети Роман Купчинський, Олесь Бабій, Юрій Шкрумеляк, Богдан Лепкий, Михайло Рудницький, із молодших – Богдан Кравців («Сонети і строфи»), Юрій Косач («Черлень», «Мить з майстром»), Богдан-Ігор Антонич («Привітання життя», «Три перстені»), О.Ольжич («Рінь»), Святослав Гординський («Буруни», «Барви і лінії», переспів «Слова о полку Ігоревім») та ін.

Визначне місце з-поміж ними зайняв Євген Маланюк, поезія якого завдяки глибокому національному пафосу та вибагливій культурі поетичного слова здобула загальне визнання.

Отже протягом 1917 – 1920 рр. державні органи влади, громадські, культурні організації здійснили радикальні перетворення на шляху створення національної системи освіти та науки, ліквідації неписьменності серед дорослого населення, формування української видавничої справи, театрального та образотворчого мистецтва, налагодження охорони пам'яток культури. За ці роки було розбудовано розгалужену мережу бібліотек, клубів, будинків культури, «Просвіт», з'явилися кінотеатри. На державний законодавчий рівень винесено проблему створення належних умов для розвитку культури національних меншин. Основи, закладені в культурному будівництві в 1917 – 1920 рр., дали можливість у наступні роки підняти українську культуру на якісно новий рівень, який увійшов в історію під назвою “український Ренесанс”. До цього слід також додати, що зміни у сфері культурного будівництва протягом періоду Української революції були складовою подібних загальноєвропейських культурних процесів, характерних насамперед для новоутворених національних держав, які з'явилися після закінчення Першої світової війни внаслідок національно-визвольної боротьби та розпаду імперій.

**Питання для самоперевірки
і засвоєння матеріалу**

1. Охарактеризуйте політику російського царського уряду щодо української культури напередодні та у період I світової війни.
2. Дайте характеристику культурно-освітній діяльності Української Центральної Ради.
3. Які практичні кроки здійснив уряд гетьмана П. Скоропадського у справі відродження та розвитку української культури і науки?
4. Коли і за яких обставин була створена Українська Академія Наук? Хто був її першим президентом?
5. Проаналізуйте вплив революційних подій 1917-1920 рр. на розвиток театрального, образотворчого мистецтва та літератури.
6. Визначте місце розвитку національної культури у процесах відродження української держави.
7. Які були передумови створення системи української національної освіти у добу революції 1917 – 1920 рр.?

Навчально-методична література:

- * Бокань В., Польовий Л. Історія культури України: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2001. – 256 с.
- * Довжик І.В. Історія культури України: Підручник. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2009. – С.254-340.
- * Зайцев Ю., Баран В.К., Грицак Я.Й., Зайцев О, Ісаєвич Я.Д. Історія України. 2-е вид. зі змін. – Л.: Світ, 1998. – 487 с.
- * Історія України (Соціально-політичні аспекти): Навч. посібник. За ред. Б.П. Ковальського – К.: НТУУ «КПІ», 2007. – С.38-47.
- * Історія світової та українська культури: Підручник для вищ. закл. освіти / В.А. Гречанко, І.В. Чорний, В.А. Кушнерук, В.А. Режко. – К.: Літера ЛТД, 2006. – С.145.
- * Литвин В.М. Історія України: Підручник. – К.: Наукова думка, 2006. – С.420-510.
- * Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С.72-76, 163-166, 498-499.

Джерела:

- * Закон про скасування шкільних округ, 28 грудня 1917 року // Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2-х т. Том 2. / Упоряд. Верстюк В.Ф. – К.: Наукова Думка, 1997. – С.75.

Додаткова література:

- * Агафонов Н.В. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917 – 1920 рр. – Одеса: Принт мастер, 2002. – 206 с.
- * Вівсяна І.А. Національно-культурна співпраця українців Галичини та Наддніпрянщини у 1917 – 1920 рр. – К.: КНУ ім. Т.Г.Шевченка, 2003. – 18 с.
- * Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Репринтне відтворення видання 1918 р. – К.: Абрис, 1991. – 272 с.
- * Храмов Ю.О., Руда С.П., Павленко Ю.В., Кучмаренко А.В. Рання історія Академії наук України 1918 – 1921 рр. – К.: Манускрипт, 1993. – 248 с.

Лекція 8.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

- 8.1. Соціально – історичні умови становлення і розвитку української культури.
- 8.2. Особливості національно-культурного будівництва в 1920-ті рр.
- 8.3. Стан культури в Україні у 1930-ті рр.

8.1. Соціально – історичні умови становлення і розвитку української культури.

Громадянська війна і затвердження радянської влади в Україні супроводжувались розрухою, голодом, руйнацією економіки та сплеском масового невдоволення. За цих умов комуністична влада стала на шлях проведення реформ у економічній, воєнній, національній сферах. 21 березня 1921 р. на X з'їзді РКП(б) було оголошено про перехід до Нової економічної політики, яка передбачала скасування урядового контролю над внутрішньою торгівлею, запровадження фіксованого податку на сільськогосподарську продукцію, стимулювання розвитку сільського господарства і торгівлі. За умов НЕПу дрібні і середні виробництва, сфера послуг повертались колишнім власникам, вживались заходи для заохочення іноземних інвестицій. Нові умови позначились позитивними змінами й певними досягненнями в економіці. Українці стали миритися з радянською владою, на яку раніше дивились з недовірою.

Реформування торкнулося й сфери національного життя. В квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б) проголосив *політику коренізації*, суть якої полягала в заохочуванні розвитку національних культур в інтересах зміцнення більшовицької влади.

Основними напрямками політики коренізації були:

- * підготовка, виховання й висування кадрів корінної національності – передусім у партійний апарат і державні органи;
- * формування національної за формою, але інтернаціональної за змістом культури шляхом розвитку закладів освіти, культури, преси, книговидавничої справи національними мовами тощо.

В УСРР коренізація набула форми *українізації*, водночас вживались заходи й у напрямі *національно-культурного розвитку національних меншин*.

Політика українізації проводилась у складних умовах протистояння між націонал-комуністами – колишніми боротьбистами, укапістами, що увійшли до лав КП(б)У і прагнули розглядати національну реформу як засіб державотворення, а також тією частиною правлячої партії, що сповідувала „теорію двох культур”, обстоювала ідею вимушеного і тимчасового характеру поступок в національному питанні.

Націонал-комуністів, зокрема, представляли Василь Шахрай, Сергій Мазлах, які в своїх статтях «Революція на Україні», «Про теперішнє становище на Україні» закликали до „справедливих національних стосунків”, рівності між усіма республіками рад, виключали можливість правління одного народу над іншими. Впливова група боротьбистів в КП(б)У Олександр Шумський, Василь Блакитний, Микола Шинкар, а також бувших укапістів Михайло Ткаченко, Юрій Мазуренко, частина «старих» більшовиків на чолі з Миколою Скрипником в своїх програмах культурних перетворень проводили ідею збереження самоврядування України.

Автором та активним пропагандистом „теорії двох культур” був секретар ЦК КП(б)У Дмитро Захарович Лебедь – уродженець с. Лоцманська Кам’янка (нині у складі м. Дніпропетровськ). Сутність сформульованої ним „теорії” полягала у твердженні про протистояння прогресивної-міської-російської та відсталого-сільської-української культур, яке повинно було закінчитись перемогою першої. Попри те, що у складі КП(б)У було чимало прихильників Лебеда, „теорія двох культур” була офіційно засуджена ЦК ВКП(б), оскільки вона суперечила проголошеному партією курсу на національно-культурне будівництво.

Відтак, протягом 1920-х рр. в Україні створились відносно сприятливі умови для реалізації політики українізації. На чолі культурного будівництва в цей період стояли наркоми освіти УСРР О.Шумський, пізніше М.Скрипник.

Реалізація на практиці політики коренізації позначилась неабиякими успіхами розвитку української культури. Тож і не дивно, що цей період науковці іноді називають „періодом українського відродження”.

8.2. Особливості національно-культурного будівництва в 1920-ті рр.

Ефективність успіху в розбудові культурної галузі та громадянськості українського суспільства, в першу чергу, залежало від рівня освіченості людей. Поставала першочергова потреба в ліквідації неписьменності та розвитку освіти. Цьому сприяли як діяльність створеної у 1920 р. Надзвичайної комісії для боротьби з неписьменністю, постанова уряду «Про боротьбу з неписьменністю», так і високий потяг народу до знань.

Протягом 1920-х рр. в УСРР активно формувались добровільні товариства для створення пунктів роботи з неписьменним населенням в містах і селах. До роботи з ліквідації неписьменності залучались сотні вчителів, освічених громадян. Створювались учбові центри (університети), в яких за 3-4 місяці готувались вчителі початкових класів, друкувались методичні поради для проведення уроків. В 1927 р. 70% городян і 50% селян України вміли читати і писати. Загалом до 1936 р. в республіці 85% населення було письменним.

Активна діяльність уряду і населення з подолання наслідків неписьменності створили умови для запровадження *обов'язкової загальної початкової освіти*, а потім і до *обов'язкової загальної середньої семирічної освіти*. Проводились багато експериментів зі створення нових шкіл, які мали сприяти боротьбі „з старим минулим”. Запроваджувались програми, які передбачали поєднання навчання з працею, програми для колективних шкіл, для технічної освіти.

Швидкими темпами відбувалася й реорганізація системи вищої школи. Університети перетворювались в інститути, вступ до яких був, в першу чергу, доступним молоді з робітничо-селянським походженням. Одні привілеї змінювались іншими. Елітою становились не за рівнем інтелекту, а за партійною ознакою та посадою. Незалежно від профілю інституту (медичного, технічного, фізичного, агрономічного чи педагогічного), спеціалістів готували як керівників робітничого колективу. До кінця 1920-х років в інститутах республіки навчалось до 40 тис. студентів. Більшість з них були українцями, близько 20% – росіянами, більше 22% – євреями тощо. Доступ дітей бідняків до вузів стимулювався безкоштовним навчанням.

Бурхливим було у 1920-ті рр. *літературне життя в Україні*.

Письменники – марксистки вважали, що старе «буржуазне» мистецтво належало замінити пролетарським національним мистецтвом, яке мало б служити новому суспільному устрою. В Україні у 1921-1922 рр. стали створюватись пролеткультівські об'єднання, які гуртували талановитих письменників, що виявляли готовність відкинути традиції, національну культурну спадщину, присвятити художні сили пропаганді нової пролетарської культури. Однак вимоги пролеткультівських об'єднань щодо їх автономної діяльності, претензії на монополію в сфері культури призвели до відходу від них більшості талановитої молоді, і з 1924 р. пролеткульти перестали існувати.

В складних умовах ідейних течій і боротьби за авторитет у масах у березні 1922 р. ініціативною групою у складі С.В. Пилипенка, А.С. Паніва, І.В. Сенченка було сформовано союз революційних селянських письменників «Плуг». Метою письменницького союзу було заниження вимог до літературного рівня творів і наближення в такий спосіб змісту твору до рівня бажань і розуміння селян. У наступному році В.Блакитний, І. Дніпровський, І.Кулик, В. Сосюра, Ю. Смолич організували групу літераторів «Гарт», що також ставила за мету працювати для пролетарської культури в Україні. Ця група висувала більш високі вимоги до художніх творів, пропонуючи формувати їх зміст у такому напрямі, який би викликав бадьорі настрої у читача, бажання активно жити і працювати. Життя «Гарту» теж було недовгим. У 1926 р. більша частина членів об'єднання вийшла з нього, включившись в *літературну дискусію* (1925-1928 рр.). Розв'язана дискусія являлась випробуванням здатності українських письменників на захист самостійності культурного розвитку України.

У ході літературної дискусії, що її розпочав талановитий письменник, представник літератури авангарду М. Хвильовий, обговорювалась, зокрема, проблема: чи варто дотримуватись складної думки, образності і високої планки у творчості. М. Хвильовий відверто закликав молодих українських письменників відмежовуватись від «пасивно-песимістичної російської літератури» і йти власним шляхом. Спочатку він оспівував у своїх віршах революційний героїзм громадянської війни. У 1923 р. вийшла його збірка «Сині етюди». Але в збірках «Осінь» (1924 р.), «Я» (1924 р.) вже відобразилось розчарування Хвильового суперечливим повсякденням. У 1925 р.

Микола Хвильовий з колишніми членами «Гарту» утворили авангардну літературну організацію «Вапліте» (Вільна академія пролетарської літератури). Члени організації вимагали від молодих авторів своєю творчістю приєднатися до загальноєвропейського культурного процесу, закликали до незалежності від Москви. Ці ідеї підтримували поети Павло Тичина, Максим Рильський, В.Сосюра, О. Спід, письменники Ю. Яновський, Михаль Семенко.

Противники «Вапліте» – колишній лідер «Плуга» та комуністичне українське курівництво за вказівкою ЦК ВКП(б) на чолі з Й.Сталіним виступили з жорсткою критикою «буржуазно-націоналістичної ідеології» українського об'єднання. Проте позицію «Вапліте» підтримали письменники-неокласики М. Зеров, М. Драй-Хмара, П. Пилипович, Є. Плужник, Микола Бажан, Тодось Осмачка, які вважали, що Україна здатна успішно розвивати свою національну самобутність лише на основі традицій світової і європейської культури.

У процесі виникнення літературних організацій молодих письменників і гострої дискусії ідея критики шовінізму в культурній політиці Москви була підтримана й частиною високих посадовців України. Народний комісар освіти О.Шумський не тільки не став

Радянська Україна в міжвоєнний період

виконувати вимоги партійного центру засудити М.Х.Хвильового, а сам виступив з критикою помилок політики партії в національному питанні. В листі до Сталіна в січні 1926 р. О. Шумський звертає увагу на важливість процесу українського культурного відродження пише про потребу керування цими процесами українськими комуністами, а не вказівками з Москви. О. Шумський також засудив українських комуністів, які потурали централізові Москви. На засіданні комуністичного українського курівництва у травні 1927 р. він засудив підозру і недружелюбність російських комуністів до українського культурного процесу і тих українців, які заради кращої посади підспівували фальшивим закликам до інтернаціоналізму, насправді сповідуючи шовінізм.

Ідеї Шумського підтримали західноукраїнські комуністи, а також деякі західноєвропейські соціалісти, бо за висловом німецького соціал-демократа Є. Штрауса, боротьба проти соціального й національного гноблення, починаючи від Маркса, належала до кращих традицій соціалізму. На конгресі Соцінтерну в 1918 р. при обговоренні українського питання було підкреслено право українців на незалежний розвиток.

Новаторські течії поширювались протягом 1920-х рр. не лише в літературі, а також і в *живопису, образотворчому мистецтві*. Українські художники творили в дусі експресіонізму, кубізму, абстракціонізму. В їхній творчості новими художніми засобами, виразністю, емоційністю, надприродністю відтворювалась історія нового світу.

Художників авангардистського напрямку, які працювали в Україні – В.Єрмілова, О.Богомазова, К.Малевича, В.Татліна, А.Петрицького, О.Архипенка, О.Естер – вважають родоначальниками «українського авангарду». Всіх їх поєднувало те, що вони народились в Україні, формувались як митці на традиціях української культури й своєю творчістю були пов'язані з мистецьким життям України.

Разом з тим, основою художнього життя в українському суспільстві залишались художники-представники інших художніх напрямів – Ф.Кричевський, І.Іжакевич, К.Трофименко, О.Шовкуненко, В.Касян, О.Довгаль, В.Костецький, І.Гончар, М.Приймаченко.

Великі зміни відбувались з появою нових форм та жанрів у *музиці*. Протягом 1920-х рр. були створені театри опери і балету у Харкові,

Києві, Одесі, Полтаві. Неперевершеними оперними і камерними співаками П.Білинником, З.Гайдай, Б.Гмирею, М.Гришком, І.Козловським, М.Литвиненко-Вольгельмут, І.Паторжинським, О.Петрусенко музичне мистецтво класичного стилю прославило Україну, значно розширило обрії її культури. У новостворених театрах нові постановки здійснювали Б.Лятошинський («Золотий обруч»), Ю.Мейтус («Гайдамаки»), Г.Жуковський («Марина»).

Українську традиційну музичну культуру розвивали і пропагували хорова капела «Думка», Державний ансамбль українського танцю під керівництвом М.Болотова, П.Вірського, Державна капела бандуристів, Український державний симфонічний оркестр та багато інших музичних колективів. Загальноновизнаними були видатні українські композитори К.Данькевич, П.Козицький, В.Косенко, Б.Лятошинський, Кос-Анатольський та інші.

В 1920-ті роки розвивається новий жанр музичного спектаклю – *балет*.

Утім, музичний світ теж не обійшла стороною ідейна боротьба. У 1928 р. була створена «Асоціація пролетарських музикантів України» (АПМУ). Перегини у критиці класичної музики прихильниками цієї асоціації дійшли до того, що класична та народна музика стали вважатися націоналістичною музикою «куркулів» та «експлуататорів».

Небачених форм у розвитку *драматургії* набула творчість Миколи Куліша. Його п'єси «Народний Малахій» (1928), «Мина Мазайло» (1929), «Патетична соната» (1930) розкривали нову радянську дійсність, українську ментальність, духовну незрілість партійних чиновників. Ці п'єси були поставлені у новоствореному театрі в Харкові «Березіль» – Лесем Курбасом. Народний артист, режисер Лесь Курбас став творцем нового авангардного мистецького об'єднання «Березіль», яке виховувало молодих режисерів і акторів для театральних сцен України.

Видатні майстри українського класичного театру – М.Заньковецька, П.Саксаганський, М.Садовський, Г.Юра, І.Мар'яненко, О.Вагула, Н.Ужвій назавжди прославили цей напрямок української культури.

Світової слави швидко досягла зовсім нова галузь культури – *кінематографія*. Серію фільмів про козацький період історії україн-

ського народу, Т.Шевченка, громадянську війну і революцію поставили режисери П.Чардинін, В.Гардін, Ю.Стабовий. Лідером українського радянського кіно став О.Довженко. Нові елементи самовираження в кіно у постановці О.Довженка «Звенигора», «Арсенал», «Земля», означали прогрес не тільки для української культури, а і для перспектив розвитку світового кіномистецтва. Пізніше (Брюссель 1958 р.) на Всесвітньому конкурсі кінофільм «Земля» саме за це був внесений в число дванадцяти шедеврів світового кіно всіх часів і народів.

Вагомими були успіхи УСРР у розвитку науки. В середині 1920-х років починаються систематичні геологічні та гідрологічні дослідження територій України під керівництвом академіків ВУАН П.Тутковського, В.Резніченко, Е.Оппоесова – особливо в районі Донбасу і Криворіжжя. До 1930 р. була складена перша гідрологічна мапа України. Вчені почали дослідження проблеми «Великого Дніпра».

В ці ж роки почалось дослідження в області порошкової металургії і металургії сплавів.

Як самостійна наука почала розвиток аналітична хімія. У 1927 р. створено Інститут фізичної хімії. Всього на початок 1930-х рр. було створено 21 науково-дослідний інститут в структурі АН України. Це, з одного боку – сприяло концентрації наукових сил, проте з іншого боку – посилювало владний контроль за науковцями.

У 1920-ті рр. відновлювала свою роботу, заснована в листопаді 1918 р. українська Академія наук. У 1921 р. в Академії працювало 36 дійсних членів, а за 20 років – 835 академіків різних наук.

Великий внесок в розробку історичної науки внесли академіки М.Грушевський, Д.Багалій, О.Левицький, Д.Яворницький, М.Яворський, Ф.Лось, М.Петровський, М.Супруненко. Своєю діяльністю вони розвивали історичну науку.

Українська культура міжвоєнного періоду подарувала нації, світу цілу плеяду геніїв. Зокрема всесвітньо відомим є ім'я Михайла Кравчука, з 1929 р. дійсного члена ВУАН – блискучого вченого в галузі диференційних та інтегральних рівнянь, теорії множини та вищої алгебри, математичної статистики. Багатьма, висловленими ним ідеями математичний світ користується і сьогодні. На жаль, обвинувачений в діяльності міфічної організації «Спілки визволення

України», М.Кравчук, як і сотні невинних талановитих українських вчених, у 1938 р. був арештований за звинуваченням у шпигунстві. Він помер на Колимі у 1942 р.

Активно працював у науковій царині В.Глушко. Він все життя займався розробкою ракетних двигунів, розробив проект космічної рушійної енергоустановки – геліоракетоплану. У 1929 р. він створив електричний ракетний двигун. А з 1930 р. починає конструювати рідинно-реактивний двигун.

Отже, період 1920-х рр. позначився безперечними успіхами у царині розвитку української культури. До кінця 1920-х рр. 97% дітей республіки навчались українською мовою, шкільні заклади забезпечувались підручниками українською мовою, українці переважали у складі студентської молоді. Водночас в Україні були створені умови для розвитку національних меншин, громадяни неукраїнської національності мали можливості для відродження рідної мови, культури, традицій. Було організовано роботу 786 єврейських шкіл, 628 німецьких, 380 польських та ін. Мовами національних меншин видавались 70 газет, 55 журналів, діяло 634 бібліотеки. Вільно, в дискусіях і пошуках формувались література, мистецтво, наука.

8.3. Стан культури в Україні у 1930-ті рр.

Наприкінці 1920-х рр. правляча верхівка на чолі зі Сталіним у внутрішній політиці перейшла до методів, що прискорювали побудову соціалістичного суспільства в СРСР.

Першою жертвою терористичних методів, що хвилями котились по Україні (примусова колективізація, розкуркулення, ліквідація УАПЦ, штучний голод, великий терор 1936-1938 років), стало селянство. Одночасно йшов наступ на творчу інтелігенцію. Суспільна політична атмосфера в Україні 1930-х рр. характеризувалася поступовим згортанням політики українізації. Почалося відновлення політики русифікації в усіх сферах життя. Головною небезпекою оголошувався «буржуазний» націоналізм. Постійно викривались шкідники, шпигуни, націонал-ухильники та інші «вороги народу». Великих втрат зазнали письменницькі організації, освіта, наука.

Взагалі культурне життя в Україні у цей період було позначене суперечливими процесами. Так, з одного боку – в цей період тривали будівництво шкіл, підготовка вчителів. Проте з іншого боку – постанови ЦК ВКП(б) від 5 жовтня 1931 р. «О начальной и средней школе» та від 25 серпня 1932 р. «Об учебниках, программах и режиме в начальной школе» вимагали, щоб нові учбові плани розроблялись на основі марксистської методології з послідовним визначенням тем предмету.

До кінця 30-х років була вирішена в основному кадрова проблема науково-технічної інтелігенції. Чисельність фахівців для промисловості перевищувала 500 тисяч. З іншого боку, важка доля спіткала школи і технікуми національних меншин. Спочатку відбувся перехід на російську мову викладання в польських, німецьких школах. Потім відбулася й ліквідація більшості закладів освіти та арешти викладачів і студентів. Так, Німецький педінститут в Одесі був реорганізований в Одеський інститут іноземних мов. Постановами ЦК КП(б)У було ліквідовано болгарський і молдавський відділи Одеської театральної школи, німецький відділ Дніпропетровської. На січевому пленумі ЦК КП(б)У 1937 р. С.Косіор зазначав: «Ми провели повний розгром наших культурних закладів, в яких засіли націоналісти. У нас майже нікого з працівників не залишилось».

Результатом рішення ЦК ВКП(б) 1927 р. про мобілізацію науки України на фронт соціалістичного будівництва стало її радикальне реформування. З початку 1930-х рр. була ліквідована Комісія історії та новітньої історії України. М.Грушевський втратив вплив на стан розвитку історичних досліджень Академії наук, і був змушений виїхати з України. Постановою ЦК ВКП(б) від 25 січня 1931 р. «О журнале «Под знаменем марксизма» суспільні науки зобов'язувались розвивати дослідження за принципом партійності.

Поступово змінювався склад кадрового потенціалу ВУАН за рахунок задоволення пропозицій ЦК ВКП(б). Академіками обирались партійні функціонери. Разом з такими вченими як О.Богомолець, М.Вавілов, О.Палладін, Є.Патон, М.Холодний, Д.Яворницький академіками призначались В.Затонський, М.Скрипник, О.Шліхтер, В.Юринець, М.Яворський. Близько 250 науковців за політичними процесами були заарештовані і відправлені у заслання.

Проте, розвиток науки не припинився. У 1931-1932 рр. у Харківському Українському фізико-технічному інституті (УФТІ) працювали І.Курчатов і Л.Ландау. І.Ландау написав працю з кінетичної теорії плазми. Тут вперше здійснено було штучне розщеплення ядра атома літію швидкими протонами. Це свідчило про народження в Україні центру теоретичної фізики.

Розроблені в лабораторії Є.Патона нові методи зварювання використовувались на будівництві Дніпрогесу. Нові відкриття у вивченні нелінійної механіки зробили Д.Граве, М.Крилов, М.Боголюбов. Основні проблеми можливих космічних польотів, конструювання космічних міжпланетних кораблів досліджував Ю.Кондратюк. Він розрахував траєкторію космічних польотів на місяць. Ці розробки пізніше використовувались у вітчизняному ракетобудуванні та американських космічних програмах.

Незважаючи на наростаючий ідеологічний та репресивний тиск з боку партійної і адміністративної влади, українська наука продовжувала діяти. У 1932 р. вперше в світі був створений реактивний науково-дослідний інститут. Тут зустрілись і працювали разом В.Глушков і С.Корольов, створюючи легендарні «катюші» та реактивні снаряди для штурмовиків на основі розроблених у 1930-ті рр. принципів реактивних двигунів.

Успіхи в біологічних науках, генетиці, медицині через плідну діяльність українських вчених О.Богомольця, М.Гамалія, Д.Заболотного, М.Стражеско, В.Філатова, М.Холодного, В.Юр'єва вивели Україну на рівень науково розвинутих країн.

Розширювалась і зміцнювалась матеріально-технічна база й наукові кадри Академії наук УРСР, бюджет якої за 1930-ті рр. збільшився у сорок разів. З метою зміцнення зв'язку науки з практикою соціалістичного будівництва у 1934 р. Академію наук було підпорядковано РНК України. Вона також була перейменована у Академію наук УРСР. У новому статуті Академії вказувалось, що її основним завданням є всебічне сприяння загальному піднесенню теоретичних і прикладних наук для успіху української соціалістичної культури.

Протягом 1930-х рр. активно діяли новостворені інститути – Інститут технічної механіки, Інститут будівельної механіки, Інститут зоології і біології, Інститут мовознавства, Інститут хімії та Інститут ботаніки, гірничої механіки, клінічної фізіології, хімічної

технології, географічна обсерваторія, Інститут математики, Інститут електрозварювання, Інститут гідромеханіки (спочатку водного господарства). У 1938 році в систему АН УРСР увійшов, створений у 1920-ті роки Український фізико-технічний інститут.

Крім академічних інститутів в Україні діяв Український інститут марксизму-ленінізму, який 1931 року був реорганізований у Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів, що об'єднувала інститути суспільствознавчого профілю. У 1940 р. вона була переведена в систему АН, де були організовані чотири відділення: суспільних, фізико-математичних, біологічних і технічних наук.

Величезну увагу керівництво СРСР та УСРР приділяло контролюваному розвитку літератури та мистецтва. Ці сфери культурного життя мали велике значення для пропаганди й виховання радянських людей. Єдиним творчим методом офіційно дозволеним для радянських письменників України був соціалістичний реалізм. Це означало, що література і мистецтво повинні були стати художньою підтримкою політики більшовиків.

Масові репресії завдали великого удару літературі і мистецтву України. Близько 1000 видатних діячів літератури, живопису, театру були репресовані, що зупиняло динамічність, розкутість, вільний характер творчості. У прозі й образотворчому мистецтві в цей період панували ілюстрування індустріалізації і колективізації, портрети вождів, пам'ятники, в поезії – прославлення партії («Партія веде» П.Тичини, М.Рильського «Пісня про Сталіна»), в музиці – величні пісні і кантати на честь Сталіна, що було відбиттям затвердження в країні його „культу особи”. Видавались твори і в класичних рамках: поетичні збірки «Чуття єдиної родини» П.Тичини, «Київ» і «Літо» М.Рильського, «Нові поезії» і «Люблю» В.Сосюри, поема-трилогія «Безсмертя» М.Бажана, «Змужніла молодість» І.Куліка, «Батьківщина» А.Малишка та ін. У прозі, це твори Олеса Досвітнього «Кварцит», «Інженери» Ю.Шовкопляса, «Магістраль» А.Шияна та ін.

Розвивалось театральне мистецтво. Діяло більше 84 професійних театрів – опери та балету, драматичних, музикальних, юного глядача, які ставили вистави в основному українською мовою.

У Київському театрі опери і балету представляли класику – «Наталку Полтавку» І.Котляревського, «Запорожця за Дунаєм» С.Гулака-Артемовського, «Мазепу» та «Євгенія Онегіна» П.Чайковського, «Снігуроньку» М.Римського-Корсакова, «Трагічну ніч» К.Данькевича та ін. У сучасний балет були спроби ввести національну виробничу тематику. У театрі сформувався колектив талановитих акторів, таких як М.Литвиненко-Вольгемут, О.Петрусенко, З.Гайдай, І.Паторжинський, М.Донець, М.Гришко та ін.

Великих успіхів досягли Київський драматичний театр ім. Лесі Українки, Запорозький драматичний театр ім. М.Заньковецької, Сумський драматичний театр ім. М.Щепкіна, Харківський театр ім. Т.Шевченка та ін.

У кіномистецтві плідно працювали кінорежисери О.Довженко, Д.Демуцький, І.Кавалерідзе, М.Топчій. Київська та Одеська кіностудії 1933-1938 рр. випустили 55 фільмів, серед яких «Вершники» І.Савченко, «Богдан Хмельницький» М.Донського. Знімались історико-революційні та історичні фільми «Дума про козака Голоту», «Щорс» (режисер О.Довженко), «Останній порт» за драмою О.Корнійчука «Загибель ескадри», фільми «Коліївщина», «Прометей» І.Кавалерідзе.

У музиці віддавались переваги тим творам, що прославляли партійну політику. І все ж, в українській музиці 1930-х рр. зберігались національні риси. З'являлось багато ліричних, жартівливих пісень і дум. Стали відомими твори композиторів Г.Верьовки, А.Лебединця, Л.Ревуцького, Г.Майбороди, К.Данькевича. Великої майстерності досягла капела «Думка», Державна капела бандуристів. Розвиток інструментальної музики визначали такі композитори, як Левко Ревуцький і Віктор Косенко, Пилип Козицький, Михайло Вериківський, Борис Лятошинський.

Отже, відповідаючи настроям післяреволюційного періоду, українська культура розвивалась, створюючи характерні для традицій українського народу напрямки в культурній сфері. Прогрес 1920-х років змінювався регресом 1930-х рр., але в цілому українська культура і в цей період залишилась достойною частиною світової культури.

Питання для самоперевірки і засвоєння матеріалу

1. Розкрийте зміст, основні напрями політики коренізації (українізації)
2. Розкажіть про розвиток освіти в Україні за доби українізації.
3. Які літературні об'єднання діяли в УСРП?
4. В чому, на вашу думку, виявлявся революційний інтернаціоналізм Миколи Хвильового?
5. Охарактеризуйте досягнення науки і техніки УСРП у міжвоєнний період.
6. У чому полягали особливості культурного життя в Україні за доби „культу особи“?
7. Що ви знаєте про репресії культурних діячів у 1930-ті рр.?

Навчально-методична література:

* Довжук І.В. Нариси історії культури України (до кінця ХХ ст.): Навч. посібн. – Луганськ: Видавництво СНУ ім. В.Даля, 2007. – 508 с.

* Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Підручник. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 576 с.

* Шейко В.М. Історія української культури. – Х.: ХДАК, 2001. – 400 с.

Джерела:

* Про сприяння мистецькому об'єднанню «Березіль» та музично-хоровим колективам: з протоколу засідання колегії НКО УСРП. 26 червня 1923 р. // Історія української культури: збірник матеріалів і документів. – Київ: Вища школа, 2000. – С.314.

* Про присвоєння О.С.Курбасу звання народного артиста республіки: постановою РНК УСРП. 8 серпня 1925 р. // Історія української культури: збірник матеріалів і документів. – Київ: Вища школа, 2000. – С.321.

* Про підсумки українізації: з резолюції пленуму ЦК ВКП(б)У». 2-6 червня 1925 р. // Історія української культури: збірник матеріалів і документів. – Київ: Вища школа, 2000. – С.324.

* Стан і завдання культурного будівництва на Україні: Тези до доповіді тов. М.Скрипника на Х з'їзді КП(б)У. – Харків, 1927.

Додаткова література:

* Богущкий Ю.П., Андрущенко В.П., Безвершук Ж.О., Новохатько Л.М. Українська культура в європейському контексті / За ред. Ю.П. Богущкого. – К., Знання, 2007. – 679 с.

* Горбач Н.У. Українізація: зліт і трагедія. З досвіду ідейно-теоретичної боротьби на радянській Україні в 20-х роках // Жовтень. – 1989. – №2. – С.75-78.

* Даниленко В.М., Верменич Я.В., Бондарчук П.М., Гриневич Л.В., Ковальчук О. О. “Українізація” 1920-30-х років: Передумови, здобутки, уроки / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп. ред.). – К., 2003. – 392 с.

* Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле заради майбутнього. – К., 1989. – С. 327-332.

* Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1993.

* Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – 438 с.

* Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30 рр.: Історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. – №3. – С. 53-59.

* Шаповал Ю. Україна 20-50-х років і сторінки неписаної історії. – К., 1995. – 169 с.

* Шиш Н.А. Интеллигенция на Украине (XX ст.): Историко-социологический очерк. – К., 1991. – 147 с.

Лекція 9.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- 9.1. Процес радянзації і розвиток культури західноукраїнських земель.
- 9.2. Початок війни. Мобілізація духовних сил народу.
- 9.3. Наука і освіта України у часи війни.
- 9.4. Література і мистецтво у солдатській шинелі.

9.1. Процес радянзації і розвиток культури західноукраїнських земель.

1 вересня 1939 р. нападом Німеччини на Польщу розпочалась Друга світова війна. 17 вересня частини Червоної армії перетнули польський кордон і вступили на територію Західної України та Західної Білорусії. Процеси, у тому числі і у культурній сфері, що розпочались на приєднаних територіях, були контраверсійними. З одного боку, радянська влада, намагаючись заручитися підтримкою місцевого населення, проводила українізацію діловодства, освітніх та культурних установ. З іншого, процес радянзації, складовою частиною якого було поширення тоталітарної системи на Західній Україні, не міг не позначитись негативно на розвитку української культури.

Вже з осені 1939 р. на західноукраїнських землях були скасовані обмеження на використання української мови з одночасним скороченням польської, що в першу чергу стосувалося шкіл та інших закладів освіти. На середину 1940 р. у краї діяло 6918 шкіл, з яких понад 6 тис. були з українською мовою навчання. У школах ліквідації неписьменності 440 тис. дорослих громадян також отримували освіту рідною мовою.

Почалася реорганізація вищих та середніх спеціальних навчальних закладів. Усі вони перейшли на державний бюджет, студенти забезпечувались державною стипендією. У 1940/41 навчальному році відкрилось 15 вишів, у тому числі Львівський та Чернівецький державні університети. Тільки у Львові налічувалось 7 вишів, 23 технікуми та 2 робітфаки. Працівникам освітніх установ усіх рівнів значно збільшили заробітну платню.

За постановою РНК УРСР від 2 січня 1940 р. у Львові було організовано філії установ Академії наук України, зокрема інститутів української літератури, мовознавства, фольклору, історії України, археології, економіки, а також філіал Бібліотеки АН УРСР. До активної наукової діяльності долучилися академіки АН УРСР М.Возняк, Ф.Колеса, В.Щурат. Вища атестаційна комісія Все-союзного комітету в справах вищої школи присвоїла вчені ступені докторів наук і звання професорів групі учених, серед яких були біолог С.Гжицький та історик І.Крип'якевич.

До початку 1940 р. було здійснено переведення преси і видавничої справи на українську мову. Широко розпочалось пропагування українського фольклору різноманітними хоровими, драматичними, хореографічними ансамблями та студіями. Зі східних областей була завезена велика кількість книг, видрукованих українською мовою.

У вересні 1940 р. велика група західноукраїнських письменників була прийнята до Спілки письменників України. Такі відомі майстри слова, як С.Тудор, П.Козланок, Я.Галан, О.Кобилянська, О.Гаврилюк постійно друкувалися в журналах, співробітничали в газетах. У Києві були перевидані збірки оповідань С.Тудора «Народження» (1941), О.Гаврилюка «Наївний мудрин» (1940), П.Козланюка «З минулих днів» (1940), повість Ірини Вільде «Б'є восьма» (1941), а також поетичні збірки О.Гаврилюка, А.Волощак, У.Кравченка та інших. Тоді ж до Львівського обласного відділення Спілки композиторів України ввійшли С.Людкевич, М.Колесса, Є.Козак, А.Солтис, Р.Симович, А.Кос-Анатольський. Включились у мистецьке життя республіки відомі художники О.Кульчицька, А.Монастирський, К.Держик, знаний представник реалістичного напрямку, друг І.Франка І.Труш. Пізніше, наприкінці війни було відкрито будинок-музей О.Кобилянської в Чернівцях і літературно-меморіальний музей І.Франка в с. Нагуєвичах Дрогобицької (нині Львівської) області.

Водночас утвердження українських радянських духовних цінностей відбувалося на тлі руйнації культурницьких осередків і громадських центрів, місцевих традицій, з якими змушена була рахуватись навіть польська адміністрація. Вже 1939 р. була закрита ціла низка видань, зокрема «Вогні», «Світ дитини», «Наш приятель», «Мета», «Нова зоря», «Дзвони». Був заборонений незалежний видавничий рух. Перестав виходити у світ щоденник І.Тиктора «Новий

час». Влада ліквідувала Наукове товариство ім. Т.Шевченка, почалось переслідування Української греко-католицької церкви, яка користувалася в народі довір'ям і авторитетом. Але найбільше, що спочатку насторожило, а згодом і зруйнувало довіру до нової влади – були репресії, що торкнулися близько 10% населення західних областей, серед якого були й представники інтелігенції.

Значні зміни відбулися у розвитку мистецтва Західної України. Вперше за всю історію краю були створені державні театри. Їм були виділені кращі приміщення, асигновані великі кошти. До липня 1940 р. було відкрито 13 театрів, обласні філармонії, консерваторія, музичні училища та школи. До творчої діяльності залучилися відомі митці західноукраїнського театру: Й.Стадник, І.Рубчак, С.Стаднікова, Л.Кривицька, Л.Боровик, Я.Геляс, С.Терлецький. Водночас театральні трупи поповнювалися випускниками навчальних закладів Східної України: Київського театрального інституту, Дніпропетровського театрального училища. А от репертуар нових мистецьких колективів був традиційний, як на той час, для театрів радянської України: п'єси К.Треньова, М.Горького, В.Суходольського, О.Корнійчука.

Нова влада, переслідуючи власні цілі, багато робила у справі розширення та налагодження діяльності мережі культурно-освітніх закладів. В обласних центрах було створено будинки народної творчості, що об'єднували драматичні, музичні, хорові й танцювальні самодіяльні колективи, організовувати які допомагали професійні актори та письменники. Крім того, у райцентрах та селах працювало близько 600 клубів. До липня 1940 р. було обладнано 117 кіноустановок, з яких 107 – у селах. Наприкінці того ж року в краї діяло 2290 бібліотек із книжковим фондом 1,5 млн. примірників, 23 музеї.

Отже, не зважаючи на особливості періоду, культурне життя західноукраїнських земель після вересня 1939 р. отримало нові імпульси. З іншого боку, значна частина населення краю, а відтак певні кола інтелігенції, маючи зовсім інший менталітет, не сприймали воєнно-комуністичної моделі суспільства, яку нав'язували органи радянської влади: панування державної власності на засоби виробництва та відсутність ринкових відносин в економіці; монополію однієї ідеології та переслідування інакомислення тощо. Протидія методам і цінностям, які нав'язувались радянською владою, змусила українців

західних областей взяти до рук зброю і піти воювати в Українську повстанську армію, або активно підтримувати цей рух.

9.2. Початок війни. Мобілізація духовних сил народу.

Після нападу Німеччини на СРСР, 1 серпня 1941 р. 4 західні області України – Львівська, Дрогобицька, Станіславська (Івано-Франківська) та Тернопільська були об'єднані у дистрикт «Галичина» та приєднані до генерал-губернаторства створеного на захопленій польській території, з центром у Кракові, й де-факто увійшли до складу Рейху. Тут діяли німецькі закони, в обігу були рейхсмарки, працювали школи, Львівський оперний театр. 30 серпня у Тирасполі представники німецького та румунського командування підписали угоду про передачу Румунії земель між Дністром і Південним Бугом, які під назвою «Трансністрія» («Задністров'я») увійшли до її складу.

Решта території України, окупованої ворогом, входила до рейхс-комісаріату «Україна», очолюваного Е.Кохом, який складався з 6 генеральних округів: «Волинь», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Таврія», «Дніпропетровськ». Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська (Донецька), Ворошиловградська (Луганська) області України та Крим перебували під управлінням тилкових органів командування німецької групи армій «Південь». Паралельною і фактично незалежною владою на всіх територіях були органи імперської служби безпеки (СД), а також розгалужений поліцейський апарат: таємна поліція (гестапо), охоронна поліція, поліція порядку та жандармерії. Крім німців, рядовий склад останньої поповнювався представниками місцевого населення, колишніми військовополоненими, що пішли на співпрацю з окупантами. З них німецькі власті також створювали допоміжний апарат управління: у містах – управи, а на селі призначали старост.

Заволодівши українською територією й створивши апарат управління, німецьке командування прагнуло перетворити Україну на головне джерело сільськогосподарської продукції й робочої сили для своєї економіки. Продовольство постачалось до діючої армії та у Німеччину.

У найтяжчому становищі опинилось населення великих промислових і культурних центрів України, таких, як Київ, Харків, Дніпро-

петровськ. Лише управління деяких гебітскомісаріатів відкрило 4-класні початкові школи для дітей віком від 9 до 12 років, які за кілька місяців припинили свою діяльність.

На території рейхскомісаріату «Україна» придушувалась будь-яка спроба налагодження культурного життя. Систематичне пограбування духовних надбань українського народу називалось «охороною» культурних цінностей окупованих територій Сходу. Безжалісного нищення зазнавала більшість закладів освіти і культури України. Було зруйновано 110 навчальних приміщень вишів, знищено або пограбовано $\frac{3}{4}$ їх книжкових та лабораторних фондів, обладнання. Повністю зруйновано 8104 школи, частково – понад 1000, сплюндровано 62 театральні приміщення. Окупанти зруйнували 151 музей, вивезли до Німеччини близько 40 тис. найменувань експонатів. Була пограбована Києво-Печерська лавра. вивезено унікальну колекцію зброї часів Запорозької Січі, нумізматичну колекцію, стародавні рукописи, золоті та срібні вироби й прикраси. Окупанти знищили і пошкодили 9 тис. клубних приміщень, 660 кінотеатрів, вивезли понад 50 млн. книг.

Відкриті у жовтні 1941 р. два київські театри (ім. Садовського та ім. Затеркевич-Карпинської) були закриті одразу після прем'єр. У квітні 1942 р. припиняє свою діяльність київська опера. Остання спроба оживити культурне життя киян закінчилась у липні 1943 р., коли театр-студія «Гроно» був висланий до Німеччини. Всі 115 друкованих періодичних видань, що виходили у рейхскомісаріаті, підлягали найсуворішій німецькій цензурі. Повсюдно мало здійснюватися славлення німецьких «визволителів», нового порядку. Пожвавилось релігійне життя. Але і церковна діяльність перебувала під пильним наглядом окупантів.

Політика фізичного та ідеологічного терору, яка здійснювалась у рейхскомісаріаті у тому числі й на царині культури, зводилась до того, щоб зупинити розвиток нації, позбавити український народ можливості користуватися духовними надбаннями.

Напад Німеччини та її союзників на СРСР поставив перед науковими установами, закладами освіти й культури, митцями республіки нові завдання, які, до того ж, потрібно було вирішувати у стислі терміни за незвичних, складних обставин. В умовах швидкої окупації українських земель ворогом евакуація з прифронтової зони на Схід

спеціалістів, обладнання підприємств, матеріальних та культурних цінностей стало одним з першочергових завдань. Для керівництва цим процесом загалом 24 червня 1941 р. було створено Раду з евакуації, а керівництво евакуацією з України займалась комісія на чолі із заступником голови РНК УРСР Д.Жилою, створена вже 26 червня.

Поряд з 550 промисловими підприємствами, майном радгоспів та колгоспів у глибинні райони країни евакуювались вищі навчальні заклади, науково-дослідні інститути, театри, лікувальні та дитячі установи, музеї. На початку війни Академія наук УРСР була перебазована до Уфі. Там, у столиці Башкирії, знаходились Спільки письменників, художників та композиторів України. У тил було евакуйовані 16 відомчих науково-дослідних інститутів, понад 70 вищих навчальних закладів, у тому числі 3 університети, 12 медичних, 6 художньо-музичних, 4 педагогічних інститути, десятки технікумів та сотні профтехучилищ, а також понад 40 театрів, близько 12 тис. експонатів музеїв та картинних галерей. Зважаючи на складність ситуації на фронті на території України влітку 1941 р., такі масштабні й загалом успішні заходи з евакуації культурних цінностей були безпрецедентними в історії за своїм обсягом.

9.3. Наука і освіта України у часи війни.

Війна стала серйозним викликом для української науки, на який вчені республіки дали належну відповідь. Їхній внесок у справу перемоги важко переоцінити. З першого дня війни почалась перебудова науково-дослідних установ та інститутів України для вирішення завдань військового часу. При Президії Академії наук УРСР був створений науково-технічний комітет сприяння обороні, який діяв у тісному зв'язку з промисловими підприємствами та військовими органами. У його складі працювали такі провідні вчені, як П.Будников, А.Кіпріанов, М.Луговцов, Г.Проскура, І.Францевич.

В евакуації Президія Академії наук України перебувала в Уфі, там же знаходились також інститути фізики, фізичної хімії, фізико-технічний, біохімії, гірничої механіки, металургії, мови і літератури. Деякі інститути АН УРСР, а також науково-дослідні установи технічного, сільськогосподарського та медичного профілів, підпорядковані різним наркоматам та відомствам, працювали без-

посередньо на базі промислових підприємств у Казахстані, на Північному Уралі, в Сибіру.

Порівняно з довоєнним часом, кількість науковців в установах Академії наук України скоротилась у 6 разів, а кількість досліджуваних тем зменшилась майже вдвічі. Але їхня актуальність, темпи і якість опрацювання були на значно вищому рівні, ніж до війни. Дослідницькі роботи переважно провадились комплексно, тобто одну тему розробляли науковці кількох інститутів, як правило, у тісному зв'язку з підприємствами, які працювали на оборону. Тільки у 1942 р. установи української Академії наук співпрацювали з більш як 300 промисловими підприємствами, сільськогосподарськими дослідними станціями, шпиталями тощо.

Робота вчених України з перших днів війни була спрямована на зміцнення обороноздатності. Їхні дослідження сприяли збільшенню виробництва високоякісних металів, нової бойової техніки та озброєння, допомагали населенню у підготовці протиповітряної оборони, покращенні будівництва оборонних споруд, організації виробництва медичних препаратів тощо.

Працівники Інституту електрозварювання АН УРСР під керівництвом академіка Є.Патона у найкоротші терміни розробили й впровадили у виробництво методи електрозварювання для відновлення відпрацьованих та пошкоджених деталей, створили устаткування для підводного зварювання й різання металів, що значно прискорило ремонт кораблів. Але головні зусилля співробітників інституту, евакуйованого до Нижнього Тагілу, були спрямовані на проектування устаткування для автоматичного електрозварювання металів та впровадження своїх розробок у виробництво.

Працівники інституту в майстернях виготовляли апаратуру для своїх установок, монтували їх на заводах і пускали в експлуатацію, а також готували кадри зварювальників безпосередньо на підприємствах. За короткий час зусиллями співробітників інституту було створено необхідну кількість апаратів швидкісного зварювання, самохідних зварювальних візків, пультів керування апаратурою. У березні 1943 р. Є.Патон зазначав, що на двох найбільших танкових заводах Уралу швидкісне зварювання посіло одне з провідних місць у технологічному процесі бронекорпусного виробництва. 28 автоматів, що працювали на цих заводах, звільнили кілька сотень кваліфікованих

зварювальників для інших робіт, підвищилась продуктивність зварювання й міцність зварних швів.

У процесі звільнення українських земель від ворога, вітчизняні науковці, продовжуючи виконувати завдання щодо зміцнення обороноздатності країни, одночасно переорієнтовувались на вирішення задач відбудови господарства республіки. Вже з осені 1943 р. науковці інституту електрозварювання надавали практичну допомогу підприємствам Краматорська, Києва, Харкова, що інтенсивно відбудувались, в освоєнні автоматичного електрозварювання, яке прийшло у цивільні галузі економіки з танкобудування. На червень 1945 р. у промисловості країни діяло вже більше 200 установок, розроблених спеціалістами інституту, що дало можливість збільшити продуктивність праці у 5 разів, потреби у робочій силі зменшити на 84%, а витрати електроенергії знизити на 42%.

Вчені інших науково-дослідних установ також докладали великих зусиль для наближення перемоги. Важливою галуззю діяльності українських вчених у роки війни було приладобудування. Винаходи та удосконалення науковців Фізико-технічного інституту та Інституту фізики охоплювали галузі виробництва двигунів та оптичних приладів, конструювання приладів, що посилювали потужність авіабомб та морських торпед і мін. Зокрема, Фізико-технічний інститут ще у Харкові виготовив перший в країні дослідний зразок трикоординатного радіолокатора для визначення координат і швидкості літаків. Був також створений зразок локатора для військових кораблів.

Основою оборонної промисловості у роки війни була металургія. З перших днів війни співробітники Інституту чорної металургії та викладачі вишів Придніпров'я відповідного профілю приступили до роботи з налагодження випуску нових марок металів. Працюючи безпосередньо на виробництві, вони швидко впроваджували свої розробки у життя. Так, співробітник Інституту гірничої механіки О.Кузнецов запропонував раціональний метод використання врубових машин на крутоспадних вугільних пластах, що сприяв вивільненню значної кількості робітників. Академіки В.Свечников та О.Чекмарьов успішно вели роботу з механізації й підвищення продуктивності сталепрокатних і трубопрокатних станів. Ця робота продовжилась і в евакуації.

Однією з проблем, з якою зіткнулись металурги у східних регіонах СРСР, було раціональне використання марганцевої руди, яку

перевозили з Чіатури (Грузія) на Кузнецький комбінат. Науковці Українського науково-дослідного інституту металів запровадили на цьому комбінаті метод виплавки феромарганцю на магнезійних шлаках. Втрати марганцю значно скоротилися, а вихід феросплавів з руди значно підвищився. Перебуваючи в евакуації на Уралі, академік М.Доброхотов розробив і впровадив у виробництво технологію виплавки броньових сталей у мартенівських печах, запропонував нову технологію їх розкислення й легування. Це дало змогу знизити брак при виробництві сталі з 42% до 2%.

У березні 1944 р. в Україну повернулась з евакуації Академія наук у складі 29 науково-дослідних установ, що дало новий імпульс розвитку науки. Одночасно з відбудовою і розширенням старих дослідних закладів створюються нові, поява яких викликала потребами подальшого розвитку науки. Усього ж восени 1945 р. в Україні працювало 267 науково-дослідних установ, що становило 83% довоєнної кількості.

На літо 1945 р. у науково-дослідних установах та на кафедрах вишів України розроблялось близько 3000 актуальних тем, присвячених розв'язанню теоретичних та практичних проблем у різних галузях господарства та культури. Так, М.Боголюбов здійснив фундаментальні роботи у статистичній фізиці, які були удостоєні Державної премії, плідно працювали відомі математики М.Лаврентьєв, Г.Пфейффер, Д.Синцов.

Але основним завданням у цей період стала відбудова промислового потенціалу України. Науковці республіки впродовж 1944-1945 рр. провели успішні роботи у справі добору рудничного стаціонарного обладнання, а співробітники Донецького індустріального інституту розробили і впровадили у виробництво новий спосіб відкачування води із затоплених шахт за допомогою стиснутого повітря. Бригади науковців Українського науково-дослідного інституту чорних металів у цей час працювали майже на всіх металургійних підприємствах республіки, надаючи технічну допомогу в їх відбудові та пуску, впроваджуючи, зокрема, у виробництво свої дослідження у галузі заміни дефіцитних матеріалів. Український інститут зернового господарства забезпечив земельні органи республіки сортовим насінням зернових культур і допомагав готувати кадри бригадирів-рільників.

Великий внесок у перемогу зробили українські вчені-медики. Інститут клінічної фізіології АН УРСР і науково-дослідні інститути Наркомату охорони здоров'я УРСР спрямували свої зусилля на розробку і виготовлення лікувальних препаратів та матеріалів, впровадження нових методів лікування поранених, де досягли значних результатів. Академік М.Стражеско, працюючи спочатку в Уфі, а згодом – у Центральному шпиталі Червоної армії у Москві, провадив інтенсивні наукові дослідження. На основі його робіт лікарі на фронті й у тилу успішно запобігали сепсису ран, значно знижуючи смертність тяжкопоранених бійців.

Евакуйований до Новосибірська, продовжував діяльність Український науково-дослідний туберкульозний інститут, який фактично перетворився на шпиталь на 400 ліжок. Методика лікування, застосована спеціалістами закладу, дозволила знизити смертність після важких поранень до 7%. У шпиталях був запроваджений новий метод переливання крові, запропонованим академіком О.Богомольцем.

Велика робота провадилась із заготівлі й відправленню на фронт консервованої крові. Одна з найбільших наукових установ країни – Харківський інститут переливання крові, зусиллями своїх співробітників, розгорнув у багатьох тилових містах пункти заготівлі та переливання крові, де щоденно працювали з 200 донорами.

Близько 150 учених інститутів клінічної фізіології, біохімії, мікробіології АН УРСР працювали над виготовленням різних лікувальних препаратів. Так, Інститут клінічної фізіології, очолюваний академіком О.Богомольцем, займався проблемою розробки, вивчення та виготовлення антиретиккулярної цитотоксичної сироватки (АЦС), що застосовувалась у клініках і шпиталях як засіб для підвищення захисних функцій організму. Лише 1943 р. її було виготовлено близько 3 млн. доз, у тому числі значну кількість у лабораторіях інституту. Колектив Інституту біохімії, очолюваний академіком О.Палладіним, одержав вітамін К³, що сприяв згортанню крові, та його похідний дериват – вікасол.

Отже, за часи війни українські вчені зробили великий внесок у перемогу. Їхні напрацювання стали важливим фактором зміцнення обороноздатності країни, збільшення її економічного потенціалу. З початком звільнення окупованих територій від ворога робота

української науки була переорієнтована на вирішення завдань швидкої відбудови промисловості, сільського господарства, інфраструктури тощо.

Роки війни не стали на заваді освітньому процесу. В умовах окупації України, у тилу країни діяли школи і класи з українською мовою навчання Вони відкривалися насамперед в областях, куди була евакуйована значна кількість українців. Навчання провадилося за планами Народного комісаріату освіти УРСР. Так, у Саратовській області працювало 30 українських шкіл і класів, у Свердловській (нині Єкатеринбурзька) – 18, Молотовській (Пермська) – 12, Новосибірській – 11. Крім загальноосвітніх шкіл, з України були евакуйовані і працювали у тилу численні ремісничі училища, дитячі будинки тощо.

У східні регіони СРСР були евакуйовані понад 70 українських вишів. Деякі з них працювали як факультети у складі місцевих учбових закладів. З лютого 1942 р. відновив роботу у Кизил-Орді (Казахстан) Об'єднаний український державний університет у складі викладачів і студентів Київського та Харківського університетів. На його факультетах навчалось близько 500 чоловік. Цей новостворений навчальний заклад, а також Одеський університет, який працював у туркменському місті Байрам-Алі, перебуваючи в евакуації, підготували понад 350 спеціалістів з вищою освітою.

Сотні інженерів різних профілів підготували для потреб господарства країни та армії евакуйований до Ташкента Київський індустріальний інститут (нині – НТУУ «КПІ»), Миколаївський кораблебудівний інститут, що працював у м. Пржевальську, Донецький індустріальний інститут – у м. Прокоп'євську та інші технічні виші України. Колектив Київського медінституту, що перебував у Челябінську, одночасно з основною роботою з підготовки лікарів, лише за 1942 р. надав допомогу у шпиталях та лікарнях міста 35 тис. пораненим і хворим, організував підвищення кваліфікації близько 2,5 тис. лікарів.

На ниві вищої освіти працювали також українські вчені, які опинились в евакуації. У 1941-1943 рр. у Башкирському педінституті (м. Уфа) М.Боголюбов очолював кафедру математики, В.Лошкарьов – кафедру фізики. Професорами Башкирського державного медінституту були М.Стражеско, О.Палладін, Я.Ролл, В.Василенко.

Як тільки розпочалось звільнення територій, окупованих ворогом, держава звернула особливу увагу на налагодження там освітнього процесу. Це було тим більше необхідно, що відбудова господарства, інфраструктури, житла на сплюндрованій території вимагало великої кількості кваліфікованих кадрів, передусім інженерно-технічного профілю. Відновленню діяльності закладів освіти, науково-дослідних і культурних установ приділялась увага на рівні відбудови промислових підприємств та налагодження роботи транспорту і зв'язку.

25 березня 1944 р. директивні органи республіки прийняли рішення про реєвакуюцію вишів УРСР після закінчення 1943/44 н.р. Першочерговим завданням у виконанні цієї постанови була відбудова навчально-матеріальної бази, до якої, крім будівельних організацій, залучалися студентські колективи. Ті ж виші, приміщення яких збереглися, розпочали навчання ще до повернення основного складу викладачів і студентів з евакуації.

Вже на вересень 1944 р. було відбудовано значну кількість навчальних приміщень та лабораторій, майстерень, бібліотек, гуртожитків й розпочали свою діяльність 150 навчальних закладів вищої школи України, серед яких були й нові: у Києві – автодорожний інститут й інститут інженерів цивільного будівництва, у Харкові – інженерно-будівельний та технологічний інститут будівельних матеріалів, у Львові – лісотехнічний та будівельних матеріалів.

У поновленні навчання у вищій школі республіки допомагала вся країна. Так, з навчальних закладів Ленінграда до Херсонського пединституту прибуло обладнання для двох лабораторій та 50 тис. книг. Устаткування, апаратура, підручники Дніпропетровському гірничому інституту надійшли з міст Уралу. 25 тис. книг Львівський політехнічний інститут отримав з московських і ленінградських навчальних закладів.

У вересні 1944 р. до роботи у вишах України долучилось 5700 викладачів, у тому числі 720 професорів і 1420 доцентів. Усі ці заходи дали можливість у червні 1945 р. отримати диплом про вищу освіту 8360 спеціалістам різних профілів. Крім того, до процесу відбудови республіки долучились ще й 164 тис. випускників 532 технікумів.

Невід'ємною умовою нормалізації життя на звільненій території України було відновлення діяльності середніх шкіл. Ще у лютому та вересні 1943 р. ЦК КП(б)У та РНК УРСР прийняли відповідні

постанови. Над школами брали шефство промислові підприємства та військові частини, обласні та районні ради контролювали хід відбудови шкільних приміщень, у якому брали участь учні та вчителі. Перед початком 1943/44 навчального року для шкіл України урядом було виділено 5 млн. зошитів, 5,5 млн. пер і олівців, 50 тис. чорнильниць, 2400 ламп, 12000 л гасу тощо. За 1943-1945 рр. школи УРСР отримали близько 100 назв підручників загальним тиражем в 7,5 млн. примірників.

Школи східних регіонів країни передавали українським колективам будівельні матеріали, лабораторне обладнання, підручники, книги, зошити, папір тощо. У червні 1944 р. по всій республіці розгорнувся рух, започаткований громадянами с. Верхівні Вчорайшенського району Житомирської області, які своїми силами відремонтували школу і завезли для неї паливо на весь рік.

З метою приведення усієї системи шкільної освіти у відповідність до вимог подальшого господарського та культурно-освітнього розвитку країни у 1943-1945 рр. були запроваджені обов'язкові випускні екзамени для учнів, які закінчили початкову і семирічну школу, та іспити на атестат зрілості для випускників середньої школи.

Якщо на кінець 1943/44 навчального року в Україні працювало 12802 школи з контингентом 1770 тис. учнів, то з визволенням усієї території республіки на початок 1944/45 н.р. 4,5 млн. школярів навчались у 25931 школі. До того ж, навесні 1945 р. у республіці було ще й 156 шкіл робітничої та 575 сільської молоді.

Проте у роботі освітніх установ були великі труднощі, викликані спустошливою війною: бракувало навчального обладнання, лабораторних приладів, підручників, карт, класних дощок. Школярі, які залишалися на окупованій території, протягом 2-3 років не відвідували школу. До навчання після звільнення вони вже повернулися переростками. Багато дітей через хвороби, відсутність взуття, теплого одягу, віддаленість школи або брак приміщень не мали можливості відвідувати навчання.

Важливою проблемою у діяльності освітніх установ була ліквідація недоліків у знаннях учнів, викликана тривалою окупацією. Школи працювали ще за довоєнною програмою, проте нерідко її доводилося змінювати у зв'язку з конкретними умовами роботи. Але війна ще тривала, й після занять учні під керівництвом учителів працювали

для потреб фронту, збираючи кошти у фонд оборони, металобрухт, лікарські рослини, брали участь у сільськогосподарських роботах. Так, лише влітку 1944 р. на ланах Ворошиловградської (Луганської) та Дніпропетровської областей працювало близько 100 тис. учнів і 6,5 тис. учителів, а школярами республіки за цей час було зібрано близько 100 т лікарських рослин.

Вже початок нового навчального року у жовтні 1943 р. показав, що в Україні не вистачає 35 тис. учителів. З метою розв'язання цього складного кадрового питання керівництвом республіки було вжито цілу низку заходів: прискорено реєвакацію вчителів зі східних регіонів країни, проведено дострокові випуски у педагогічних навчальних закладах, повернуто на роботу до школи учителів, що працювали не за фахом або перебували в армії. У той же час освітянам значно підвищили заробітну платню, пенсійне забезпечення, у містах учителі постачалися продовольством і промисловими товарами нарівні з працівниками промисловості. 1944 р. було запроваджено нагрудний знак «Відмінник народної освіти», почали виходити газета «Радянська освіта» та журнал «Радянська школа», які своїми матеріалами допомагали освітянам. Внаслідок усіх цих заходів навесні 1945 р. з'явилися перші ознаки подолання кризи на всіх ділянках шкільного будівництва.

9.4. Література і мистецтво у солдатській шинелі.

Українська культура у роки Другої світової війни, попри усі негаразди, що випали на долю народу, переживала значне піднесення. Українських митців надихало почуття патріотизму, ненависті до ворога, прагнення якнайшвидше звільнити свою землю. Літературне слово стало зброєю, яка допомагала у боротьбі.

Надруковані на другий день війни вірші Павла Тичини «Ми йдемо на бій» та Леоніда Первомайського «В бій» закликали український народ на боротьбу з німецькими загарбниками. Наприкінці червня 1941 р. в українських газетах з'явився вірш М.Рильського «Згине від меча», статті О.Довженка «До зброї» та «Ворог буде розгромлений». Тоді ж уперше по радіо з Києва пролунала «Клятва» М.Бажана, рядки якої впродовж війни неодноразово повторювалися через фронтові радіостанції, вселяючи впевненість у перемогу.

Українські письменники творили літературу в нелегких умовах фронтових буднів і партизанських загонів, у підпіллі – скрізь, куди тільки занесло їх воєнне лихоліття. Чимало літераторів одягли шинелі і взяли зброю до рук: комісаром дивізії, згодом командиром полку був Д.Копиця, офіцерами і рядовими – В.Мисик, І.Муратов, Г.Мізюн, Л.Галкін, М.Шульга-Шульженко, військовими медиками – П.Бейлін, С.Добровольський, М.Гарцман, учасниками підпільної боротьби – М.Шпак, П.Радченко, В.Козаченко. Ціла плеяда митців працювала фронтовими і спеціальними кореспондентами – Л.Первомайський, Іван Ле, А.Головко, П.Усенко, Д.Косарик, М.Рудь, С.Олійник та ін. 109 членів тодішнього складу Спілки письменників України брали участь у боротьбі з ворогом. Понад 40 митців не повернулося з війни.

Внесок у розвиток української культури зробили письменники і поети, що воювали у лавах УПА. У роки війни вони друкувались у підпільних газетах, альманахах, випускали листівки. Серед упівських поетів слід виділити Юрія Липу (був лікарем УПА, загинув 1944 р.), Марка Воєслава та Петра Гетьманця (псевдо Волош, Полтавець, Волош-Василенко; був редактором підпільних видань ОУН і УПА, загинув 1946 р.). Їхня творчість, як і діяльність Марти Гай, Павла Євтушенка, Івана Хміля, Степана Хріна, Дмитра Грицька (Цяпки), є сторінкою української літератури часів Другої світової війни. По війні, 1947 р. часопис «Наша книгозбірня» (виходив у Західній Німеччині) видрукував добірку «З поезій повстанської боротьби», в якій змальовується сукупний образ воїна-повстанця.

Ідейно й тематично близька до упівської поезія Олени Теліги та Олега Ольжича, які в дні війни повернулися в Україну. У Києві восени 1941 р. О.Теліга створила з початківців Спілку письменників, редагувала додаток до газети «Українське слово» – «Література і мистецтво» (під новою назвою «Літаври»), де друкувались твори митців, репресованих радянською владою та емігрантів. Але на початку 1942 р. вона була заарештована гестапо і у лютому – розстріляна. Не уникнув смерті й О.Ольжич. Перебуваючи в підпіллі, він був заарештований, відправлений до концтабору Заксенхаузен і там загинув у червні 1944 р.

Воєнна доба стала часом творчого напруження та сміливого пошуку для літераторів і митців радянської України. Попри тоталітарний

режим, жорстку заідеологізованість, яка панувала у мистецтві і забороняла діячам культури виходити за рамки визначеної схеми, цей період ознаменувався цілою низкою творів, сповнених почуттям високого патріотизму і любові до рідної України. Не зважаючи на ідеологічні нашарування, притаманні епосі, у творчості українських радянських письменників і поетів втілюється подвиг народу у війні.

П.Тичина створив гнівні, викриваючі фашизм вірші («Фашистській гадюці», «Тебе ми знищимо – чорт з тобою!»), філософську поему «Похорон друга». Свій поетичний талент на боротьбу з ворогом поставив В.Сосюра, численні вірші якого друкувалися у фронтовій та партизанській пресі, видавалися окремими збірками. У роки війни вийшли сповнені патріотичного звучання книги М.Рильського «Слово про рідну матір», «Світова зоря», «Світова зброя», «Велика година», поема «Жага». На весь голос лунала поезія В.Бичка, К.Герасименка, А.Малишка, М.Нагнибіди, С.Олійника, Л.Первомайського та ін.

Тематика творів прозаїків також визначалася подіями війни, ратним і трудовим героїзмом народу. Патріотизмом пройняті оповідання і нариси Ю.Яновського, що ввійшли до книги «Земля батьків». Працюючи фронтовим кореспондентом, як яскравий, самобутній письменник виступив відомий кінорежисер О.Довженко. Його оповідання глибоко розкривають мужні характери воїнів Червоної армії, відзначаються силою художнього слова. Але найкращі твори Довженка воєнної пори «Україна в огні» (1943) та «Повість полум'яних літ» (1945), де він висловлює сумніви у правоті сталінських постулатів, полемізує з ним, засуджує його догматичне трактування класової боротьби, були заборонені цензурою й вийшли друком відповідно лише у 1966 та 1957 рр.

Великою вірою в перемогу над ворогом пройняті оповідання і нариси Івана Ле, присвячені бойовим подвигам народу. Помітним явищем у публіцистиці воєнної пори були фейлетони Я.Галана, спрямовані проти німецьких окупантів («Фронт в ефірі»). В евакуації розробляли місцеву тематику Ю.Смолич, О.Льченко, Н.Забіла та ін.

Війна справила вплив і на подальший розвиток української літератури. Чимало письменників і поетів визначились зі своїм літературним шляхом пізніше, але саме їхній воєнний досвід вплинув на подальшу творчу долю. Серед них – О.Гончар, В.Некрасов, М.Стельмах, Я.Шпорта, О.Підсуха, В.Швець; у партизанському

з'єднанні С.Ковпака взводом підричників командував П.Воронько, загін очолював Ю.Збанацький, партизанами були Я.Баш, А.Шиян, М.Шеремет.

В українському музичному мистецтві у роки війни найбільшого поширення набувають жанри масової пісні та військового маршу, які знаходили шанувальників серед фронтовиків. Тематика пісень відповідала моменту – патріотизм народу, подвиги воїнів на фронті та партизанів у ворожому тилу, впевненість у перемозі.

Одночасно з творами малих форм у музичному мистецтві України з'являються також пройняті патріотизмом опери, кантати, сюїти. 1943 р. помітним явищем музичної культури стала патріотична кантата-симфонія «Україно моя» А.Штогаренка на слова А.Малишка і М.Рильського. Значними творами цього періоду були опера «Наймичка» та вокально-симфонічна поема «Чернець» на тексти Т.Шевченка, кантата «Гнів слов'ян» М.Вериківського, кантата «Клятва» на слова М.Бажана та Четверта сюїта для симфонічного оркестру Ю.Мейтуса. Темі подвигу народу присвячені «Шевченківська сюїта» для фортепіано та Український квінтет Б.Лятошинського, опера Г.Таранова «Льодове побоїще».

Перебуваючи в евакуації, композитори написали значну кількість творів різних жанрів у співдружності з місцевими поетами і драматургами. П.Козицький разом з башкирським драматургом Х.Ібрагімовим і поетом С.Кудашем створили оперу «За Батьківщину», побудовану на українських і башкирських мелодіях. Вона була поставлена на сцені Башкирського оперного театру. Помітним твором музичного мистецтва стала Друга симфонія К.Данькевича. Боротьбі за визволення України були присвячені симфонічні твори К.Домінченка, О.Зноско-Горовського, Д.Клебанова, А.Коломійця, Ю.Мейтуса, В.Рибальченка.

Українське образотворче мистецтво, як і інші мистецькі напрями, було змушене існувати у тісних межах соцреалізму. Але це не завадило митцям створювати свої шедеври, провідною темою яких була боротьба народу з ворогом. Багато українських художників працювали в евакуації, отже їхні роботи відображали трудові будні працівників тилу.

Цикл портретів відомих людей країни – воїнів, учених, письменників, робітників – створив живописець О.Шовкуненко. Суворе життя

народу в напружені воєнні роки відображено у творах К.Трохименка. М.Дрегус створив серію офортів і малюнків «Тагільський завод», «Шляхами війни». Відомий художник М.Глушченко присвятив свої картини фронтовій тематиці: «По слідах ворога», «Здобуття Клина», «Смерть генерала Доватора». Низка його батальних пейзажів та портретів керівників партизанського руху (С.Ковпака, О.Федорова, М.Наумова) стала наслідком поїздок митця місцями недавніх боїв.

У галузі графіки плідно працювали О.Пашенко, С.Беседін, Ю.Балановський. Високу оцінку громадськості отримала серія гравюр О.Пашенка «Київ 1944 року». В.Касіян створив кілька серій малюнків та акварелей на теми Вітчизняної війни: «У фашистській неволі» (1942), «Україна бореться», «Відомсти!». У цей період він також багато займався плакатом, який у часи воєнного лихоліття посів провідне місце серед інших видів образотворчого мистецтва. 1942 р. з'явились твір великої виразності й переконливості – «На бій, слов'яни!» та оригінальна за задумом серія «Гнів Шевченка – зброя перемоги». Того ж року О.Довгаль випустив серію плакатів на тексти Кобзаря «Вражою злою кров'ю волю окропіте!». У цьому ж жанрі працювали українські художники І.Кружков, В.Литвиненко, І.Літинський, Р.Мельничук, С.Уманський. На фронті та у тилу широкого розповсюдження набули агітвікна, виконані художниками разом з поетами.

Умови воєнного часу наклали свій відбиток і на театральне мистецтво. Сценічні колективи були евакуйовані у тиллові регіони країни, де вони розгортали свою діяльність: відновлювали старі спектаклі, ставили прем'єри. Зокрема, перебуваючи в Уфі та Іркутську, Київський театр опери і балети ім. Т.Шевченка не тільки поновив основні спектаклі – «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка», але й створив нові, оригінальні: оперу М.Вериківського «Наймичка», балети Л.Деліба «Копелія», М.Римського-Корсакова «Шехерезада», Б.Астаф'єва «Бахчисарайський фонтан».

Але основний наголос театральні колективи робили на виступах перед бійцями діючої армії. З театральних та естрадних артистів створювались концертні бригади, які виступали у військових частинах на фронті, перед пораненими бійцями та командирами у шпиталях, перед працівниками тилу, на призовних пунктах тощо. Не було жодного театру, який би не послав кращих акторів у фронтові

концертні бригади, яких театральні колективи, евакуйовані з України, створили 106. Три бригади Запорізького театру ім. М.Заньковецької дали 215 виступів і концертів, Київський театр української драми ім. І.Франка показав на фронті 206 вистав, а 22 бригади Київського театру опери та балету ім. Т.Шевченка дали 920 концертів. Крім того, бригада артистів київської опери багато гастролювала у тилу, відвідавши найвіддаленіші куточки СРСР – Магадан, Чукотський національний округ, Хабаровськ, Владивосток.

Українські майстри кіно також не могли обійти своєю увагою військову тематику. Внаслідок швидкої евакуації основних кадрів і техніки вже наприкінці 1941 р. відновили роботу Київська студія художніх фільмів у Ашхабаді й Одеська кіностудія – у Ташкенті. У Куйбишеві (Самара), а дещо пізніше на базі Центральної студії кінохроніки у Москві поновила роботу Українська студія хронікального фільму. У Ташкенті розгорнула діяльність студія «Київтехфільм». Частина діячів українського кіно працювала у Центральній об'єднаній кіностудії СРСР в Алма-Аті.

Художні фільми, створені українськими митцями у цей час, були присвячені Вітчизняній війні або ж співзвучній тематиці. 1942 р. на Київській кіностудії режисер Л.Луков за сценарієм В.Іванова зняв фільм «Олександр Пархоменко», а М.Донської за власним сценарієм – «Як гартувалася сталь». Того ж року київські кіномитці реалізували спробу відтворення на художньому екрані подій Вітчизняної війни. У прокаті з'явилась стрічка «Партизани в степах України» (режисер І.Савченко, сценарій О.Корнійчука). 1943 р. на екрани країни виходить один з кращих кінофільмів періоду війни – «Райдуга», знятий М.Донським на Київській студії в Ашхабаді. Іншим напрямом кіномистецтва у цей період стала екранізація літературних творів. Зокрема, вже повернувшись з евакуації у звільнену Україну, М.Донської зняв фільм за однойменною повістю Б.Горбатова «Нескорені» про боротьбу шахтарів Донбасу проти німецьких окупантів, а також «У далекому плаванні» (1945 р.) за мотивами морських оповідань К.Станюковича.

Особливого розвитку набуло у роки війни хронікально-документальне кіно. Українські кінооператори також зробили вагомий внесок у створення кінолітопису Великої Вітчизняної війни. З 1942 р. при штабах фронтів було створено спеціальні кіногрупи. Одна з

таких груп у складі 15 працівників Української студії кінохроніки діяла на Південно-Західному й Брянському фронтах. Загалом кінодокументалісти України зняли близько сотні короткометражних та повнометражних воєнних фільмів, зокрема «День війни», «Народні месники», «Чорноморці», «Битва за Кавказ» та ін. Їхні матеріали стали складовою частиною близько 500 номерів різних кіножурналів, а з 1943 р. вони почали випускати власний – «Радянська Україна».

Значний внесок у розвиток кіномистецтва у роки війни, зокрема документального кіно, зробив видатний український режисер О.Довженко. У листопаді 1943 р. на екранах країни вийшов повнометражний фільм «Битва за нашу Радянську Україну», створений митцем у співавторстві з Я.Авдеєнком і Ю.Солнцевою. Ця стрічка стала помітною подією у документальній кінематографії воєнних років. Матеріали для картини були зняті 24 операторами України в усіх родах військ, у радянському тилу та у тилу ворога. У стрічці також використані кадри трофейної кінохроніки. Фільм, що охоплює події з 1941 до початку 1943 рр., відзначався майстерним монтажем, пристрасним дикторським текстом, створеним О.Довженком, емоційною музикою А.Штогаренка і Д.Клебанова. Визволенню України був присвячений інший документальний фільм творчого дуєту Довженка і Солнцевої – «Перемога на правобережній Україні і вигнання німецьких загарбників за межі українських земель».

Умови війни диктували нові форми проведення культурно-освітньої роботи серед населення, особливо окупованих територій. Велику роль у цьому процесі відіграло налагодження видавництва та розповсюдження газет, іншої літератури, робота радіомовлення.

З редакціями засобів масової інформації активно співробітничали відомі українські письменники. Зокрема, у газетах працювали М.Бажан, М.Стельмах, В.Василевська, О.Корнійчук, А.Малишко, Л.Первомайський, С.Олійник, С.Журахович, В.Кучер, А.Шиян та ін. М.Бажан був головним редактором газети «За Радянську Україну». На шпальтах періодичних видань друкувались їхні твори, сповнені патріотичного звучання. Багато віршів та оповідань вперше отримали своїх читачів завдяки газетним сторінкам.

Щоб мати повну уяву про публіцистику періоду Другої світової війни, слід назвати альтернативну радянській, підпільну («запільну») і окупаційну літературу. На окупованій території виходили

такі видання – як газети «Волинь», перший номер якої вийшов 1 вересня 1941 р. у Рівному під редакцією письменника У.Самчука, «Українське слово» та додаток до неї «Література і мистецтво», (Київ) «Наші дні», «Вісті з фронту УПА»; журнали «Вільна Україна», «Розбудова нації», «Наша культура» та ін. Широкого розголосу набули статті, листівки, пісні І.Багряного, який очолював пропагандистський центр ОУН-УПА.

Ще одним засобом донесення інформації до населення було радіо. Крім інформаційного та агітаційно-пропагандистського значення радіомовлення виконувало під час війни й значні культурно-освітні функції, з огляду на велику кількість слухачів у діючій армії, на окупованій території та у тилу. З листопада 1941 р. розпочала роботу радіостанція ім. Т.Шевченка у Саратові, яка налічувала кілька редакцій, у тому числі літературну й музичну, та радіостанція «Радянська Україна» у Москві. З 1943 р. розпочала діяльність у прифронтовій смузі пересувна радіостанція «Дніпро». На радіо працювали відомі літератори та актори Я.Галан, Т.Масенко, М.Нагнибіда, О.Новицький, С.Олійник, Л.Паламарчук, П.Панч, Ю.Шумський та ін. Саме у радіоефірі вперше прозвучали оповідання О.Довженка «Ніч перед боєм» і «Мати», низка новел Ю.Яновського, п'єса О.Корнійчука «Фронт», поема М.Бажана «Данило Галицький», повість В.Василевської «Райдуга» та багато інших творів.

Наприкінці 1941 р. усі видавництва України, крім академічного, були об'єднані в Українське державне видавництво (Укрдержвидав), що перебувало у Саратові, згодом – у Москві. Воно видавало політичну й художню літературу, журнали, плакати, листівки тощо. На зміну книжкам великого формату прийшли брошури. Водночас було видано твори класиків української літератури Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, М.Коцюбинського, С.Васильченка та інших, твори сучасних письменників, літературно-художні альманахи «Україна в огні», «Україна визволяється» та ін. Література, видрукувана Укрдержвидавом, поширювалась на тимчасово окупованій території. Зокрема, з цією метою була спеціально видана збірка поезій Т.Шевченка, куди поряд з Кобзаревим словом були включені також твори сучасних українських поетів.

Загалом, наслідки війни для української культури були жахливими. На кінець 1945 р. на території України героїчними зусиллями було

відновлено лише 21% довоєнної кількості бібліотек, 30% довоєнної мережі кіноустановок, 75% довоєнної кількості культосвітніх установ – будинків культури, клубів, хат-читалень тощо, 70% друкарень. Лише 73% довоєнної кількості театрів змогли розпочати сезон. На початку 1950-х рр. збитки, нанесені культурі України війною, були відновлені.

Українська наука зробила значний внесок у перемогу, не зважаючи на тяжкі умови, в яких їй довелося працювати у той час.

Національно-патріотична тематика творів літератури і мистецтва, притаманна їм у 1942-1944 рр., в останні місяці війни почала поступово підмінятися панегіриками на честь «єдино правильного вчення», Сталіна, партії, „Великого російського народу – старшого брата народів СРСР”. Багато з того, що було зроблено у роки війни й дістало не тільки всенародне визнання, а й досить високу оцінку керівництва країни, було розкритиковане і вилучене із вжитку. По війні було взято чіткий курс на провінціалізацію української культури.

1. Які зміни сталися в культурному житті західноукраїнських земель після включення їх до складу радянської України?
2. У чому полягає внесок діячів української науки у перемогу над фашизмом?
3. Як відбувався процес відновлення системи установ освіти у ході звільнення України від загарбників?
4. Розкрийте основні напрямки розвитку української літератури у роки війни.

Навчально-методична література:

* Бойко О.Д. Історія України: Посібник. – К.: Академія, 2001. – 656 с.

* Історія України / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та ін.; під ред. В.А.Смоля. – К.: Альтернативи, 1997. – 424 с.

* Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 584 с.

* Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. вид. / За заг. ред. А.В.Ятрася, С.М.Шандрика, С.О.Черепанової. – Львів: Світ, 1994. – 496 с.

* Литвин В.І. Історія України: Підручник. – К.: Наукова думка, 2006. – 728 с.

* Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 663 с.

* Субтельний О. Україна: історія / Перекл. з англ. Ю.І.Шевчука, вст. сл. С.В.Кульчицького. – 3-тє вид., переробл. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.

Джерела:

* Видатні вчені Національної Академії наук України; Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України ім. В.І.Вернадського (1918-1998): Путівник / НАН України; Національна б-ка ім. В.І.Вернадського / О.С.Онищенко (ред. кол.), О.С.Болак (уклад.). – К., 1998. – 307 с.

* Видатні конструктори України: За матеріалами наук. читань з циклу «Видатні конструктори України», проведених у 2001-2008 рр./НАН України; Національний технічний ун-т України «Київський політехнічний інститут». Державний політехнічний музей / Б.Є.Патон (ред.), А.І.Дормідонтов (уклад.), М.З.Згуровський (ред.). – К.: Екмо, 2008. – Т.1. – 323 с.

* Грандо О.А. Визначні імена в історії української медицини/Центральний музей медицини України. – К.: Тріумф, 1997. – 336 с.

* Творці легендарної «тридцятьчетвірки»: Матеріали наукових читань з циклу «Видатні конструктори України» / Національний технічний ун-т України «Київський політехнічний інститут». Державний політехнічний музей. – К.: Поліграфічне підприємство «ЕКМО», 2002. – 90 с.

Додаткова література:

* Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945 / Головна редакційна колегія: Г.О.Герасимов (гол.), І.Т.Муковський, П.П.Панченко та ін. – К.: Пошуково-видавничє агентство «Книга пам'яті України», 2000. – 944 с.

* Історія Української РСР: У 8 томах, 10 книгах. – Т.7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945). – К.: Наукова думка, 1977. – 535 с.

* Лихолат О.В., Лихолат А.О. Історія України: Навч. посібн. – К.: МАУП, 1999. – 212 с.

* Онищенко О. Міфотворчість і художня спадщина О.Довженко // Етика, естетика і теорія культури. – Вип.37. – К., 1992. – С.85-92.

Лекція 10.

КУЛЬТУРА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ у другій половині 1940-х – 1980-ті рр.

- 10.1. Культурне життя України в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр.
- 10.2. Українська культура за доби хрущовської «відлиги».
- 10.3. Особливості культурного розвитку України в 1970-1980-х рр.

10.1. Культурне життя України в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр.

Україна в ході Другої світової війни зазнала великих втрат. На фронтах і на окупованій території загинуло близько 18% населення республіки. По Україні двічі прокотився вогнений вал війни – спочатку на схід, а вже потім у зворотному напрямі на захід. Унаслідок тактики «спаленої війни», що її провадили під час відступу німецько-фашистські загарбники, республіка втратила майже 70% промислового й сільськогосподарського потенціалу.

Відродження культурного життя в Україні у повоєнні роки були пов'язані з великими труднощами. В умовах відновлення важкої промисловості й нарощування військового потенціалу, коштів на соціально-культурну сферу катастрофічно бракувало. Війна продовжила процес деформування духовного життя в Україні, послабила гуманістичні ідеали, посилила жорстокість, завдала непоправної шкоди не тільки матеріальній базі культури, але й забрала життя тисяч учителів, культурно-освітніх працівників, діячів науки, літератури і мистецтва. Вкрай негативний вплив на духовність суспільства справляв і тоталітарний режим, культ особи Сталіна. Продовжувалися репресії, які охопили багатьох учених, митців, сіяли жах у народі, формували рабську психологію.

Після війни починається відновлення системи *народної освіти*. Набувають поширення вечірня і заочна форми навчання. Довоєнну мережу шкіл було повністю відновлено у 1950 р. У 1953 р. було введено обов'язкову семирічну освіту дітей.

Гостро стояло питання підготовки кадрів із середньою спеціальною та вищою освітою. Для його вирішення відбудовувалася мережа

відповідних навчальних закладів, гуртожитків. Визначними подіями у культурному житті республіки було відновлення роботи Київського, Харківського, Одеського державних університетів, відкриття в 1945 р. першого в історії Закарпаття Ужгородського університету. За післявоєнне п'ятиріччя відновились роботи всіх вищих навчальних закладів (ВНЗ) України, яких у 1950 р. налічувалося 160. Внаслідок проведеної після війни реорганізації кількість ВНЗ в УРСР зменшилася, тоді як кількість студентів зросла з 99 тис. у 1946 р. до 325 тис. у 1956 р. Це призвело до того, що на кінець 1950-х рр. в усіх сферах народного господарства і культури України працювало понад півмільйона спеціалістів з вищою освітою, що майже в 2,5 рази перевищувало їх чисельність в довоєнний час. Під час відродження наукових установ особлива увага приділялася відновленню діяльності центру української науки – Академії наук УРСР.

Разом з тим, в цей період продовжувала діяти тоталітарна сталінська ідеологія. Починаючи з 1946 р., офіційним теоретиком партійної лінії в питаннях ідеології та культури Андрієм Ждановим (1896-1948) було порушене питання про «ідеологічну чистоту пролетарської культури». «Ждановщина» позначилась боротьбою проти «бездейності, безпринципності, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом». На практиці вона швидко перетворилась на черговий погром культури неросійських народів.

В Україні «ждановщина» набрала форм гострої критики «українського буржуазного націоналізму» і «буржуазного космополітизму». Партійна лінія А.Жданова вимагала від українських культурних діячів, щоб українська культура «тісніше зливалася з великою російською культурою». Почалося відверте цькування М.Рильського (за його доповідь «Київ в історії України», виголошену 1943 р. на урочистих зборах АН УРСР, за його поетичні твори «Мандрівка в молодість», «Київські октави», статтю «Шевченкові роковини» 1942 р., за передмову до 1-го тому «Поезій» 1946), Ю. Яновського (за роман «Жива вода»), І. Сенченка (за повість «Його покоління»). У 1946 р. була заборонена шкільна «Читанка» лише за те, що в ній Київ був віднесений до найбільших міст СРСР, а в оповіданні про Щорса не згадувалось про боротьбу проти німецьких окупантів.

Особливої жорсткості морально-політичний тиск на творчу інтелігенцію набув у 1947 р. під час короткого перебування на посаді

першого секретаря ЦК КП(б)У, найближчого прибічника Сталіна Л. Кагановича. 7 жовтня 1947 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград». У ній вказувалося, що «рішення ЦК ВКП(б) Спілкою сприйняті формально», а її члени «опинилися фактично на позиціях обивателів і до самого останнього часу не бачили гострих і різних ухилів націоналістичного характеру, буржуазних перекирвань у творах окремих письменників...». За особистою вказівкою Кагановича у вересні 1947 р. «Радянська Україна» опублікувала статтю Ф.Єневича «Про націоналістичні помилки М. Рильського». Пізніше редактор одержав листа від студентів зі Львова, в якому Ф. Єневич порівнювався із «собакою, що застрелив Пушкіна». Листа, звичайно, не опублікували, а М. Рильського примусили каятися і публічно «визнавати» помилки та гріхи.

Лінія на створення атмосфери «націоналістичної загрози» продовжувалась і в наступні роки. 2 липня 1951 р., невдовзі після декади української літератури й мистецтва в Москві, в газеті «Правда» з'явилась редакційна стаття «Проти ідеологічних перекирвань у літературі», яка піддавала нищівній критиці написаний у 1944 р. глибоко патріотичний вірш В. Сосюри «Любіть Україну».

Роздумуючи над цими явищами, О. Довженко, творчість якого також було названо неприйнятною і якого ще під час війни звинуватили у «націоналізмі», у липні 1945 р. з болем занотував у своєму щоденнику: «Товаришу мій Сталін, коли б Ви були навіть богом, я й тоді не повірив би Вам, що я націоналіст, якого треба плямувати й тримати в чорнім тілі. Коли немає ненависті принципової, і зневаги нема, і недобррозичливості ні до одного народу в світі, ні до його долі, ні до його щастя, ні гідності чи добробуту, - невже любов до свого народу є націоналізм? Чи націоналізм в непотуранні глупості людей чиновних, холодних діляг, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче?...».

Наприкінці 1948 р. у республіці було розгорнуто боротьбу з так званими «космополітами». Відомі в Україні літературні та театральні критики І. Стебун (Кацнельсон), Я. Санов (Смульсон) та інші були звинувачені в непатріотизмі, в схилинні перед культурою Заходу, в замовчуванні зв'язків культури українського народу

з культурою російського народу. Статті проти них рясніли такими словами, як «безродні космополіти», «естетствующие нікчемності», «низькопоклонники», «антипатріотичні торгаші». У березні 1949 р. відбувся пленум правління Спілки радянських письменників України з порядком денним «До кінця розгромити космополітів-антипатріотів».

Відвертий антисемітизм, зведений у ранг державної політики проявився не лише в ідеологічних кампаніях, а й в організаційних та репресивних діях влади. 13 січня 1948 р. в Мінську було вбито видатного театрального режисера С. Міхоелса. В Україні також поширилися репресії проти єврейської інтелігенції, проводилися арешти діячів культури, які хоч якоюсь мірою виявляли причетність до єврейства та інтерес до його проблем.

Не припинявся тиск партійного керівництва щодо суспільних наук. В 1947 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». У ній ця наукова установа, праці її співробітників піддавалися грубій, необ'єктивній критиці. «Серйозні помилки і перекручення буржуазно-націоналістичного характеру» вбачали у працях професора М. Н. Петровського «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі» (1944) і «Незламний дух великого українського народу» (1943).

Як спроби «відродити буржуазно-націоналістичні погляди на питання історії України в тій або іншій мірі» кваліфікувалися праці Інституту історії України «Короткий курс історії України» (вийшов у 1941 р. за редакцією С. Белоусова, К. Гуслистого, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Ястребова), «Нарис історії України» (вийшов у 1942 р. в Уфі за редакцією К. Гуслистого, М. Славіна, Ф. Ястребова) та 1-й том «Історії України» (вийшов у 1943 р. за редакцією М.Н. Петровського).

Не обминули Україну і наслідки відомої сесії ВАСГНІЛ, що відбулася у серпні 1948 р. На ній Т.Д.Лисенко, який вважав генетику «буржуазною псевдонаукою», оголосив ген міфічною частинкою, «одержав остаточну перемогу над своїми науковими опонентами – «вейсманістами-морганістами». Досягнення радянської та української генетики було перекреслено. В результаті на довгий час розвиток вітчизняної генетики припинився. Почалися переслідування і

розправи. Жертвами «лисенківщини» стало чимало відомих вчених-генетиків, які стояли на наукових позиціях. Хто не підтримував Лисенка, того звільняли з роботи. На їх місце призначалися люди, які мали нижчу кваліфікацію, але вели активну боротьбу з «вейсманізмом-морганізмом». Це на багато років загальмувало розвиток перспективних напрямів біологічної науки і зумовило відставання в цій галузі від світового рівня. Розгром генетики став однією з ганебних сторінок в історії біологічної науки.

Разом з тим у повоєнні роки *українські вчені збагатили науку багатьма фундаментальними розробками, винаходами й відкриттями.*

Зокрема, чимало зробили вони для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії у військових та мирних цілях. У 1956 р. генеральним конструктором будівництва космічних кораблів в СРСР став виходець з Житомира Сергій Корольов. Попередниками і сучасниками С.Корольова у космонавтиці були українці Олександр Засядько, Микола Кибальчич, Костянтин Ціолковський, Юрій Кондратюк, Михайло Янгель, Валентин Глушко, Володимир Челомей, Михайло Яримович.

З України почалася дорога у велику науку для одного з творців першої американської атомної бомби Георгія (Джорджа) Кістяківського. Його батько, Богдан Олександрович (1868-1920), протягом усього життя був прихильником українського руху, в 1919 р. був обраний дійсним членом УАН. Українська земля виплекала і талант того, хто створив оригінальну конструкцію такої ж радянської зброї – тричі Героя Соціалістичної Праці, лауреата Ленінської та п'яти Державних премій СРСР, генерал-лейтенанта Миколи Духова. Широке визнання здобули послідовники всесвітньо відомого авіаконструктора Ігоря Сікорського: Архип Люлька, Дмитро Григорович, Олександр Івченко. В Україні розквітнув талант росіянина Олега Антонова.

Україна залишалася центром розвитку науки *в галузі електрозварювання.* В Інституті електрозварювання АН УРСР, який утворився в 1934 р. під керівництвом Євгена Патона і якому в 1945 р. було присвоєно ім'я його організатора, успішно досліджувалися і впроваджувалися у виробництво нові технології зварювання металів. Значним в цьому напрямку технічним досягненням була

побудова в 1953 р. найбільшого тоді в світі суцільнозварного моста через Дніпро у Києві довжиною понад 1,5 км. Міст ім. Є. О. Патона й досі є головною транспортною артерією розташованої вже на обох берегах Дніпра столиці України.

Нові методи квантової теорії поля та статичної *фізики* було розроблено академіком Миколою Боголюбовим, який ще в 1930-ті роки разом з Миколою Криловим заклав основи нового напрямку в математиці – *нелінійної механіки*. У другій половині 1950-х років розпочав свою діяльність відомий *вчений-хірург* Микола Амосов.

У 1940-1950-ті роки діячами *літератури і мистецтва* було створено чимало творів, що залишили помітний слід у художній культурі українського народу. Плідно працювати в цей час Олександр Довженко, Павло Тичина, Максим Рильський, Юрій Яновський, Петро Панч, Натан Рибак, Юрій Смолич, Володимир Сосюра, Остап Вишня, Андрій Малишко, Леонід Первомайський, Олесь Гончар.

Зусиллями талановитих митців України розвиваються *театральне, музичне, образотворче мистецтво та кіно*. У театрах України працювали талановиті актори М. Литвиненко-Вольгемут, З. Гайдай, М. Гришко, І. Паторжинський, Г. Юра, Б. Гмиря, К. Хохлов, Ю. Лавров, М. Романов, А. Бучма, Є. Пономаренко, Ю. Шумський.

Якщо театр був мистецтвом елітарним, то в кінотеатри ходили всі. Аудиторія кіноглядачів у республіці у 1958 р. становила 656 млн. осіб – у півсотні разів більше, ніж театральна. Півтора-два десятки нових фільмів кожного року – такою була сумарна продукція трьох кіностудій: в Одесі, Києві, Ялті. Інтенсивно працювали також Київська студія науково-документальних фільмів і Українська студія хронікально-документальних фільмів.

У той же час треба відзначити, що при всіх реальних досягненнях Україна відставала від країн Заходу за кількістю культурних центрів і закладів, по інтенсивності їх відвідувань. На 1986 р. в Україні було 88 театрів, натомість у Франції – більше шестисот, у Німеччині – близько п'ятисот. 1990 р. в Україні її 44 філармонії та концертні організації відвідали 15 млн. осіб, натомість у Франції за той же рік – 37 млн., у Німеччині – 45 млн. відвідувань. Відставала Україна і

за кількістю та відвідуванням кінотеатрів, хоч і не в такій пропорції. Але суть справи, звичайно, не в цій статистиці. Залишався загалом низьким, задавленим тиском партійно-ідеологічної «пристойності» у виборі репертуару рівень культурних видовищ. Разом з тим треба зауважити, що середній рівень виконавської майстерності в симфонічних оркестрах, хорах, театрах тощо залишався досить високим, і культура здатна була швидко й глибоко сприйняти найновіші світові досягнення, маючи при цьому вже свою власну традицію й свої власні духовні запити до світу.

У другій половині 1960-1980-х років відбувалось відродження *українського поетичного кіномистецтва*, засновником якого був О. Довженко. Широке визнання громадськості отримав фільм С. Параджанова про життя гуцулів «Тіні забутих предків» (1965) за однойменним твором М. Коцюбинського. Лінію поетичного кіно – імпресіоністичного кіномальовування реалій життя – продовжив кінорежисер Ю. Ілленко в стрічках «Білий птах з чорною ознакою» і «Вавилон ХХ». Збагатили український кінематограф роботи режисерів Л. Бикова «В бій ідуть тільки «старики» та «Атибати йшли солдати» і Л. Осики «Тривожний місяць вересень» та «Камінний хрест».

Музичне мистецтво України в повоєнний період характеризується творчістю таких композиторів, як К. Данькевич, Д. Клебанов, А. Філіпенко, Г. Жуковський, А. Свечников, М. Вериківський, В. Гомоляка, К. Домінчен, М. Колесса, Г. Майборода, А. Кос-Анатольський, С. Людкевич, Ю. Мейтус, А. Штогаренко, Б. Лятошинський, композитор-житомирянин М. Скорульський (працював у Житомирі). В Житомирі народився піаніст світової слави Святослав Ріхтер (1915-1997).

Плідно співпрацювали поет А. Малишко і композитор П. Майборода, які подарували народові «Київський вальс», «Білі каштани», «Ми підем, де трави похилі», «Ти - моя вірна любов», «Пісню про рушник», «Пісню про вчительку», «Стежину». Ці пісні звучали в усіх куточках республіки – від столиці до найвіддаленішого села, а «Пісня про рушник» з легкої руки Д. Гнатюка облетіла увесь світ. Яскраву серію пісень створив учень М.В. Хомичевського (Бориса Тена) по музичній лінії, композитор О. Білаш («Два кольори», «Лелеченьки», «Ясени», «Цвітуть осінні тихі небеса»).

Популярністю серед глядачів і слухачів користувалися Державний заслужений академічний український народний хор під керівництвом Г. Верьовки, створений 11 вересня 1943 р., Київська державна академічна капела «Думка» під керівництвом О. Сороки, Львівська державна хорова капела «Трембіта» під керівництвом П. Муравського, Державна капела бандуристів УРСР під керівництвом О. Мінківського, Державний симфонічний оркестр.

Скарбниця *образотворчого мистецтва* поповнилася творами М. Дерегуса, М. Божія, К. Трохименка, О. Шовкуненка, В. Бородая, Т. Яблонської. Остання стала одним з основоположників і фундаторів фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві, що зберігся й розвивався, хоч із труднощами, в наступні десятиріччя.

Як графік плідно працював відомий художник Василь Касіян (1896-1976). Він є автором ілюстрацій до «Кобзаря» Т. Шевченка (1934, 1944, 1949, 1954, 1974), до повістей «Борислав сміється» І. Франка (1948), «Земля» О. Кобилянської (1950, 1954), до новел В. Стефаника (1958). Значний внесок зробив В. Касіян у розвиток мистецтва плаката, який посів провідне місце серед інших видів образотворчого мистецтва.

10.2. Українська культура за доби хрущовської «відлиги».

Багато суперечностей зазнала культура і духовне життя в Україні за часів хрущовської «відлиги». Таку назву в історичній літературі дістало правління М. С. Хрущова. З одного боку, М. Хрущов намагався десталінізувати політичне життя України, з іншого - не міг дозволити собі відійти від основних ідеологічних настанов марксизму-ленінізму. Процес реабілітації торкнувся тільки репресованих діячів більшовицької партії – В. Затонського, С. Косіора, М. Скрипника, Ю. Коцюбинського, В. Примакова, Г. Петровського та інших. Про реабілітацію українських небільшовицьких політичних та культурних діячів не йшлося. Разом з тим було перевидано «Словник української мови» Б. Грінченка, великі торжества пройшли з нагоди 100-річчя від дня народження І. Франка. З 1957 р. почали виходити такі журнали, як «Радянське

право», «Економіка Радянської України», «Народна творчість та етнографія», «Український історичний журнал». Було створене Міністерство вищої освіти УРСР, здійснено, щоправда непослідовно, спробу провести українізацію університетів.

Лібералізація політичного режиму зробила «залізну завісу» між радянським і західним світами менш щільною. В Україну почала проникати західна культура. З'явилися раніше недоступні книги Антуана де Сент-Екзюпері, А. Камю, Ф. Кафки, Е. М. Ремарка, Е. Хемінгуей та інших талановитих письменників. З 1958 р. відновилося видання журналу «Всесвіт», який друкував найкращі зразки сучасної західної літератури українською мовою. Західна культура суттєво впливала на формування світогляду молоді, утвердження в її свідомості загальнолюдських цінностей.

«Відлига», десталінізація суспільства після XX з'їзду КПРС створили сприятливі умови для літературно-художньої творчості, демократизуючи і гуманізуючи її. Здійснюючи давні задуми, В. Сосюра написав щиру автобіографічну повість «Третя рота», поеми «Розстріляне безсмертя» і «Мазепа». Тоді опублікувати їх не вдалося. Нові грані давно визнаного таланту показали інші майстри поетичного слова – П. Тичина, М. Бажан, М. Рильський, дитячі роки якого пройшли в селі Романівка Попільнянського району на Житомирщині. Характеризуючи творчість своїх старших колег по перу, А. Малишко писав: «Якщо поетичну творчість порівняти з іншими видами мистецтва, то Павло Тичина найвище стоїть до симфонічної музики, Максим Рильський – до живопису, Володимир Сосюра – до ніжної ліричної акварелі».

Плідно працював М. Стельмах, з-під пера якого вийшли романи: «Кров людська – не водиця», «Правда і кривда», «Хліб і сіль», «Дума про тебе», «Чотири броди». Одним з провісників «відлиги» був відомий письменник О. Гончар, якого Михайло Шолохов назвав славним і справжнім прозаїком. У 1960-1980-х рр. він виступив з творами «Тронка», «Циклон», «Берег любові», «Твоя зоря», «Чорний яр». Світове визнання здобув роман О. Гончара «Собор» (1968). Письменник одним з перших у радянській літературі порушив питання про гуманістичне розуміння вітчизняної історії, збереження духовної спадщини народу. У цей час українська література поповнилась романами і повістями «Розгін» і «Диво»

П. Загребельного, «Меч Арея» І. Білика, «Лебедина згряя» і «Зелені млини» В. Земляка. У 1962 р. було встановлено Державну премію України ім. Т. Г. Шевченка, якою відзначалися і літературно-мистецькі твори.

В 1965 р. була заснована Житомирська організація Спілки письменників України. З-поміж житомирських літераторів виділяється Борис Тен (М. В. Хомичевський) (9.12.1897 – 12.03.1983), який понад 50 років жив і творив у Житомирі. Він був всебічно обдарованою, освіченою людиною, справжнім енциклопедистом: поет, музикант, диригент, композитор, мистецтвознавець, мовознавець, педагог, церковний і громадський діяч.

Але найбільше прославився Борис Тен як визначний перекладач, знавець стародавніх і сучасних мов. Він перекладав із строгрецької, латинської, англійської, іспанської, італійської, німецької, французької, польської, словацької, чеської, російської мов. Головна ж його заслуга перед українською культурою, основна справа усього його життя – переклад на українську мову із старогрецької «Одісеї» та «Іліади» Гомера. Вони видані відповідно у 1963 та 1978 роках. За ці переклади Б. Тен – цей український рапсод, Гомер двадцятого віку – став лауреатом республіканської премії імені Максима Рильського.

Головним наслідком «відлиги» стало формування генерації молодих українських письменників, поетів, публіцистів, критиків, художників. Вони увійшли в історію як «шістдесятники», серед них – Іван Драч, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Іван Дзюба, Іван Світличний, Валентин Мороз, Євген Сверстюк, Євген Гуцало, Алла Горська, брати Горині та багато інших. Вони прагнули відновити втрачену національну традицію, боролися усіма доступними засобами проти тоталітарної системи, чинили їй інтелектуальний опір, виступали за докорінне оновлення на засадах загальнолюдських цінностей всього суспільного життя.

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років розквітає талант одного з найяскравіших українських поетів, «лицаря українського відродження» Василя Симоненка. Уродженець Полтавщини, В. Симоненко почав писати вірші, ще навчаючись на факультеті журналістики Київського університету. У 1962 р. побачила світ перша творча ластівка – його поетична збірка віршів «Тиша і грім».

Згодом вийшла друком збірка «Земне тяжіння». У 1965 і 1973 рр. у Мюнхені опубліковані інші твори автора. Однак побачити їх Василю Симоненку так і не судилося. У 1963 році він помер.

Стрімко, буквально блискавкою увірвалася в українську поезію одна з найбільш обдарованих представниць «шістдесятництва» Ліна Костенко. З відзнакою закінчивши Літературний інститут ім. Горького в Москві, поетеса випускає дві одразу ж помічені критикою збірки поезій - «Проміння землі» та «Мандрівне серце». Ліна Костенко звертається до вічних проблем духовності українського народу, історичного минулого держави. Вірші поетеси вирізняла неординарність, просторовість роздумів, критичні оцінки багатьох подій. Справжнім шедевром став надрукований у 1980 р. віршований роман Ліни Костенко «Маруся Чурай». Він здобув одностайну прихильність у читачів і відзначений найвищою нагородою України – Шевченківською премією.

Пік «відлиги» для України припав на кінець 50-х – початок 60-х років. Це видно особливо виразно на результатах *книговидавничої справи*. Саме в цей період книжки українською мовою склали найбільший відсоток від усіх книг, опублікованих в Україні, порівняно з іншими роками повоєнної історії. В 1957 р., вони становили 53%, у 1958 р. – 60%, у 1960 р. – 49%, але вже у 1965 р. цей показник опустився фактично до рівня 1940 р. – 41 %, а потім – лише неухильно зменшувався.

Однак ще за правління М. Хрущова хвиля «відлиги» почала спадати. Так, уже в 1958 р. було прийнято постанову ЦК КПРС «Про зміцнення зв'язку школи із життям», яка відкрила найширші можливості для посилення русифікації. В 1959 р. Верховна Рада УРСР прийняла новий шкільний закон, який надавав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання. Було зрозуміло, що батьки з метою полегшення дітям майбутньої кар'єри обиратимуть в школах великих міст російську мову навчання. Це призвело до того, що в 60-х роках в обласних центрах і Києві українські школи становили 28%, а російські – 72 %.

В цілому по Україні кількість шкіл з російською мовою викладання збільшилася з 4192 в 1959-1960 рр. до 4703 в 1965-1966 рр. Кількість українських шкіл за цей період скоротилася з 25308 до 23574. Причому переважна більшість українських шкіл були

невеликими. В середньому на одну українську школу припадало 190 учнів, а на кожну російську – 524. Але все-таки в українських школах продовжувала навчатися основна частина учнівського контингенту. Значно зменшилася питома вага україномовних газет. В 1963 р. із загальної кількості газет в Україні (2366) українською мовою виходило лише 765.

10.3. Особливості культурного розвитку України в 1970-1980-х рр.

Після звільнення М.Хрущова в жовтні 1964 р. «відлига» остаточно припинилась. На зміну їй прийшла реакція, почались переслідування діячів культури. В серпні-вересні 1965 р. у декількох містах України були заарештовані близько трьох десятків чоловік з кола шістдесятників, майже всі – представники творчої та наукової інтелігенції. Це викликало опір з боку відомих у республіці людей. Із запитом про долю заарештованих до першого секретаря ЦК Компартії України П. Ю. Шелеста звернулися авіаконструктор Олег Антонов, письменники Іван Драч, Ліна Костенко, Андрій Малишко, Михайло Стельмах, композитори Георгій і Платон Майбороди, кінорежисер Сергій Параджанов.

Під час прем'єрного показу фільму С.Параджанова «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна» Ю. Бадзьо, І. Дзюба, В. Стус і В. Чорновіл повідомили аудиторію, що в Україні розпочалися політичні репресії. Ця подія сталася 4 вересня 1965 р. і була першим громадянським політичним протестом у Радянському Союзі після сталінської доби.

Наприкінці 1965 р. молодий літературний критик І. Дзюба виступив з об'ємною статтею під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій було піддано нищівній критиці національну політику влади, спрямовану на русифікацію України. Автор доводив, що русифікація - продовження політики російського шовінізму і колоніалізму. «Колоніалізм, - писав він, - може виступати не лише у формі відкритої дискримінації, а й у формі «братства», що дуже характерно для російського колоніалізму».

Статтю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», що ходила у «самвидаві», читало небагато людей, але вплив її на культурну

і політичну самосвідомість української інтелігенції був колосальний. Вперше перед нею було поставлене питання про культуру національних почуттів, вперше українська національна самосвідомість набула гуманістичного змісту, втраченого після сповнених надії днів української революції 1917 року. Тим, хто не жив у часи, коли влада добивалася обмеження української національної самосвідомості примітивним антисемітизмом, важко уявити, який визвольний вплив на людей справляла ідеологія нової хвилі.

З 1969 р. влада посилила ідеологічний тиск на інтелігенцію. Письменників, митців, вчених картали в пресі і на зборах творчих спілок за «аполітичність», «ідейну незрілість», «формалізм», «націоналізм», «відхід від партійної лінії», «ідеалізацію минулого», «смакування національної самобутності». По суті, це була друга «ждановщина». Проти інакодумців знову почалися політичні репресії, які досягли апогею в 1972 р. Процес реабілітації багатьох незаконно засуджених людей, повернення їх чесного імені було припинено.

Починаючи з 1977 р., об'єктом переслідувань і репресій стали члени Української Гельсінської Спілки (УГС), що утворилася в Україні у листопаді 1976 р. Серед них – відомий письменник, автор популярних романів «Вітер в обличчя» і «Остання шабля» Микола Руденко і письменник-фантаст Олесь Бердник. Чотири члени групи – Василь Стус, Олекса Тихий, Юрій Литвин та Валерій Марченко – загинули в таборах. Для них не було розриву: якщо ти митець, ти – громадянин, людина.

Важкими були 1960-1980-ті рр. в житті Івана Гончара, видатного українського скульптора, живописця, етнографа, заслуженого діяча мистецтв УРСР, лауреата Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка. Він автор пам'ятників М. Горькому в Ялті, Т. Шевченку в Яготині, народній художниці Катерині Білокур у селі Богданівці на Київщині. Так і не було відкрито за життя цього талановитого скульптора музей його творчості, хоча І. Гончарем було зібрано колосальний етнографічний матеріал – унікальну в історії людства приватну колекцію рідкісних фотографій, видань, народного вбрання, рушників, килимів, писанок, творів живопису, козацьких обладунків, ікон.

Предметом особливої уваги партії завжди була освіта, яка розглядалась як частина комуністичної ідеологічної системи. З 1966 р.

відповідно до рішень ХХІІІ з'їзду КПРС почала впроваджуватись загальнообов'язкова десятирічна освіта. Перехід до неї був, в основному, здійснений до 1976 р. У початковій школі замість чотирирічного навчання було введене трирічне, оскільки відповідна підготовка дітей до школи здійснювалась у мережі дошкільних дитячих закладів. Неухильно розширювалась мережа вузів. У 1964 р. були засновані Донецький університет, у 1972 р. – Сімферопольський, у 1985 р. – Запорізький, а згодом – Прикарпатський та Волинський.

У 1960 р. в Житомирі відкрився загально-технічний факультет Київського політехнічного інституту. В 1975 р. його було реорганізовано в філіал цього ж інституту, а в 1994 р. філіал став самостійним вузом – Житомирським інженерно-технологічним інститутом.

На розширення сфери функціонування української мови спрямовано «Закон про мови в Українській РСР», прийнятий в 1989 р. Українській мові надано статус державної. Держава взяла мову українського народу під охорону, юридичний захист. В Україні була схвалена Державна програма розвитку української та інших національних мов на період до 2000 року. Її реалізація мала на меті створити в суспільстві для кожної людини те, що зветься атмосферою рідної мови. Творчі можливості української мови великі. Незважаючи на звужене функціонування, вона є упорядкованою системою, яка не поступається ні в чому будь-якій мовній системі світу.

Основним науковим центром України продовжувала запишатись республіканська Академія наук. В 1985 р. в ній нараховувалося 15,3 тисячі науковців. Деякі дослідження, відкриття та розробки вчених не мали аналогів у світі. Це, перш за все, стосується математичної науки. Головною організацією в СРСР із створення автоматизованих систем проектування електронно-обчислювальних машин став Інститут кібернетики. Вподовж двох десятиріч його очолював академік В. Глушков, а потім – академік В. Михалевич.

Вченими-суспільствознавцями в 1960-1980-х рр. було видано ряд фундаментальних праць з історії України, держави і права, археології, філософії, літератури і мистецтва, серед них такі багатотомні публікації, як «Історія Української РСР», «Історія міст

і сіл Української РСР», «Археологія Української РСР», «Історія українського мистецтва», «Історія української літератури» «Словник української мови», «Українсько-російський словник». Були випущені також Українська Радянська Енциклопедія, Радянська енциклопедія історії України. Неодмінною складовою частиною цих праць, як і праць всього спектра суспільних наук, був так званий «класовий підхід» та критика буржуазно-націоналістичних концепцій.

Розвиток театрального і пісенного мистецтва в Україні тісно пов'язаний з такими видатними майстрами сцени, як Н. Ужвій, В. Добровольський, О. Кусенко, А. Роговцева, Д. Гнатюк, А. Солов'яненко, А. Мокренко, М. Кондратюк, Є. Мірошниченко. Їх творчість характеризується високим професіоналізмом, новаторством, оригінальністю. Значних творчих успіхів досягли майстри сцени і кіно І. Миколайчук і Б. Брондуков.

Людиною великого таланту був композитор Володимир Івасюк, зоря якого зійшла на співучій Буковині. Його життя обірвалося у 1979 р. у віці тридцяти років. До своїх пісень він сам писав слова і музику. Серед них – «Я піду в далекі гори» (1968), «Водограй» (1969), «Червона рута» (1969). Остання дала назву фестивалю української пісні та музики, який з 1989 р. регулярно проводиться в різних містах України. «Червона рута» – єдиний в Україні фестиваль української пісні, тобто обов'язковою умовою участі в ньому є виконання пісень лише українською мовою.

Плідно працювали українські скульптори, особливо монументалісти. До справжніх творів монументального мистецтва цього часу відносяться пам'ятники Л. Українці у Києві і Т. Шевченку в Москві.

Слід звернути увагу на розвиток досягнень з *фізичної культури* і спорту в Радянській Україні з післявоєнного часу до проголошення незалежної держави України.

Приблизно кожний третій житель республіки був фізкультурником або спортсменом. Справді масовість при зайнятті фізичною культурою і спортом, доступність їх усім верствам населення були одним із багатьох здобутків соціалістичного ладу. Спорт був обов'язковим елементом виховання радянських людей. Заняття фізкультурою тривало протягом усього життя, починаючи з дитячого садка, потім у школі, інституті й під час трудового процесу.

В Україні діяли десятки добровільних *спортивних товариств*. Серед них, зокрема, робітниче «Авангард», сільське «Колос», студентське «Буревісник», профспілкове «Спартак» та інші. Понад 16 млн. осіб відвідували спортивні секції. До їх послуг були понад 900 стадіонів, більш, як 20 тисяч футбольних полів, близько 15 тисяч спортивних залів. Така велика база спортивних будівель давала змогу проводити масові змагання. Наприклад, у 1979 році на старті Спартакіади народів СРСР на Україні вийшло понад 18 млн. осіб.

Починаючи з Ігор в Хельсінкі, більше 450 спортсменів України брали участь в Олімпійських іграх. 152 золоті, 96 срібних і 85 бронзових медалей завоювали вони в особистих і командних змаганнях з 1952 по 1980 рік.

Треба згадати і тих *українських спортсменів*, які найбільш прославились своїми досягненнями.

Це насамперед добре відома в минулому Лариса Латиніна – десятиразова олімпійська чемпіонка, восьмикратна чемпіонка світу. В її олімпійській колекції – 18 медалей. Вона була найсильнішою у спортивній гімнастиці на Олімпійських іграх у Мельбурні, Римі, Токіо, де виграла 9 золотих медалей. Стільки олімпійських нагород найвищого гатунку не має досі жоден спортсмен планети. На Олімпіадах в Хельсінкі і Римі львівський гімнаст Віктор Чукарін виграв 6 золотих і 4 срібні та бронзові медалі.

У шістдесятих роках одним з найсильніших людей на землі був штангіст із Запоріжжя Леонід Жаботинський. Він два рази підряд – на Олімпіадах у Токіо і Мехіко – вигравав золоті медалі. Леонід переміг своїх суперників, набравши кожного разу по 572,5 кілограма у сумі трьох класичних рухів. Двічі Жаботинський був чемпіоном Європи і світу. Валерій Борзов у 19 років він став чемпіоном Європи з бігу на 100 метрів. А через чотири роки Валерій назавжди вписав своє ім'я в історію світового спорту, вигравши на Олімпіаді в Мюнхені дві золоті медалі на дистанціях 100 і 200 метрів і срібну – в естафетному бігу. Рідко кому з легкоатлетів вдавалося перемагати на двох дистанціях на Олімпіадах. Борзов став першим радянським олімпійським чемпіоном у спринтерському бігу.

Одним з найсильніших спортивних колективів Радянського Союзу, Європи була київська футбольна команда «Динамо». 1975 року київські футболісти виграли Кубок володарів кубків

європейських країн, а невдовзі й Суперкубок. 10-разовий чемпіон СРСР, 6-кратний володар Кубка країни – київське «Динамо» – багато років становив основу радянської збірної. Її найсильніший гравець Олег Блохін пам'ятного 1975 року став володарем призу «Золотий м'яч», який присуджується кращому футболісту Європи.

Таким чином, історія українського народу, його культура у другій половині 1940-х –1980 ті рр. була надзвичайно складною, часом трагічною, з величезними негативними наслідками Чорнобильської катастрофи для майбутніх поколінь. Поряд з цим в історії було багато радісних і світлих сторінок життя. Були великі прорахунки, але були й великі здобутки. Все це треба знати й пам'ятати. У цьому контексті слухними уявляються думки Пантелеймона Куліша про історію, як науку, для життя людей: «Історію неможливо змінити. Треба тільки мати відвагу знати її правду. Лише тоді можна змінити нинішню жорстоку реальність». Культура – неначе вічна золота нитка історії, що з'єднує покоління, епохи, часи і спрямована в майбутнє. Спільна турбота про неї – живодайна. Українська культура накопичила великі цінності. Завдання нинішніх поколінь – зберегти і примножити їх.

Питання для самоперевірки і засвоєння матеріалу

1. Як вплинув культ особи Сталіна на розвиток української культури у повоєнні роки? Що таке “ждановщина”?
2. Якими є найвагоміші здобутки української науки і літератури у другій половині 40-х - першій половині 50-х рр.?
3. Як розвивалася культура і духовне життя в Україні часів хрущовської «відлиги»?
4. Що нового принесли в літературу та мистецтво “шестидесятники”?
5. У чому виявлялося нігілістичне ставлення до національної самобутності українського народу, його культури в 1970-ті - першу половину 1980-х рр.? Чи мали місце репресії проти діячів української культури?

Навчально-методична література:

* Бокань В.А., Польовий Л.П. Історія культури України: Навч. посіб. / Міжрегіональна академія управління персоналом. 2-е вид., доп. – К., 2001. – 256 с.

* Греченко В.А., Чорний І.В., Кушнерук В.А., Режко В.А. Історія світової та української культури: Підруч. для вищ. закл. освіти. – К.: Літера ЛТД, 2002. – 464 с.

* Дещинський Л. Є., Терський С. В., Зінкевич Р. Д., Денісов Я. Я. Історія української та зарубіжної культури: підручник для студ. вищих навч. закл. – Л.: Бескід Біт, 2008. – 252 с.

* Русанівський В.М., Вервес Г.Д., Гончаренко М.В., Ісаєвич Я. Д., Колак М. П. Культура українського народу: Навч. посібн. – К. : Либідь, 1994. – 268 с.

Джерела:

* Безручко О.В. Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужб / НАН України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського; Київський національний ун-т театру, кіно і телебачення ім. І.К.Карпенка-Карого. – К.: Сучасний письменник, 2008. – 232 с.

* Історія Національної академії наук України. 1946-1950. Ч.1: Документи і матеріали. – К., 2008 – 604 с.

* Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. В 3-х т. / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – К.: Наукова думка. Т.1: 1939-1953. – 1995. – 749 с.; Т.2: 1953-1966. – 1995. – 919 с.; Т.3: 1966-1971. – К., 2006. – 856 с.

Додаткова література:

* Аксіома для нащадків: Українські імена у світовій науці. – Львів, 1992.

* Гнедич П.П. Всемирная история искусств. – М.: Современник, 1996. – 494 с.

* Маланюк Євген. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992.

* Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: АрЕк, 1999. – 727 с.

* Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 1996. – 336 с.

* Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. – К., 1995.

* Національна культура в сучасній Україні / НАН України; Інститут національних відносин і політології / І.Ф. Курас (ред.), Н.О. Старовойтова (упоряд.). – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 336 с.

* Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні / НАН України; Інститут національних відносин і політології. – К. : Асоціація «Україно», 1995. – 80 с.

Лекція 11.

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

- 11.1. Проблеми типологізації еміграції. Особливості процесу еміграції з України.
- 11.2. Культурна праця української діаспори в Європі Внесок українців Америки та Австралії у світову та українську культуру.
- 11.4. Культурне життя українців у Росії

11.1. Проблеми типологізації еміграції. Особливості процесу еміграції з України.

У залежності від причин, які породжують еміграцію, вона поділяється на два основні типи: *економічну* та *політичну*. На відміну від добровільної за своїм характером економічної еміграції, політична здійснюється, як правило, примусово – під тиском держави, правлячого режиму, окупаційної влади тощо. Разом з тим і економічна, і політична еміграції – результат свідомого вибору людини. Еміграції розрізняють також за кількістю людей, що виїжджають з даної країни. Коли йдеться про десятки і сотні тисяч, такі еміграції підпадають під категорію масових. Для українського народу були характерні обидва типи еміграції.

Протягом десятиліть у діаспорі нагромаджено значний духовно-культурний потенціал, створено чималі наукові, літературні, художні цінності. Там працювали і працюють багато видатних українських науковців, письменників, митців. За далеко неповною статистикою, у країнах Заходу проживає понад 5 млн. громадян українського походження, а в межах пострадянського простору – до 10 млн. осіб. Українські емігранти змогли зберегти свою національну ідентичність завдяки потужній праці на ниві культури. Представники української інтелігенції будували школи, «Просвіти», читальні, церкви і церковні громади, засновували часописи, друкували книжки.

Прийнято розрізняти чотири хвилі масового переселення українців за кордон:

* перша – з останньої чверті XIX ст. до початку Першої світової війни;

* друга – період між світовими війнами XX ст.;

* третя – період після Другої світової війни;

* четверта – з 1990-х років і до сьогодні.

Чи були переселення українців за кордон до цих чотирьох хвиль? Безперечно були, що обумовлено активними політичними, економічними та ін. контактами України з ближніми і дальніми країнами, але масові переселення, як правило, не спостерігалися. Так, ще в XVII ст. багато не-католиків (у тому числі й українці) внаслідок жорстких релігійних вимог влади переїхали з Польщі до Голандії, Німеччини, Англії, Франції. В армії Джорджа Вашингтона зустрічалися характерні українські прізвища – Петро Полин, Іван Мох, Іван Отгаман тощо, у армії Симона Болівара поручиком служив Михайло Скибицький, людина непересічна, освічена й талановита – за мужність і героїзм він був нагороджений орденом «Бюсто де Лібертадор» і входив до складу групи по розробці проекту каналу між Тихим та Атлантичним океанами, після повернення ж на Батьківщину цар Микола I відправив його на заслання. Загальновідомим фактом є перебування частини українських козаків-запорожців за Дунаєм після Полтавської битви. Вона вважається першою політичною еміграцією українців – т.зв «мазепинців». Але попри ці та інші яскраві факти все ж масові переселення українців за кордон починаються тільки в другій половині – наприкінці XIX ст.

Джерелом першої хвилі масової еміграції останньої третини XIX ст. стали селяни з національних окраїн Австро-Угорщини та царської Росії, а також частина міських ремісників. Це були, як правило, неписьменні люди, які через соціально-економічні причини змушені були покидати свою рідну землю. Але вражає їх глибока духовність. У далекі незвідані краї вони їхали з Богом у серці, Кобзарем та вишиваним рушником. Після тяжкої виснажливої праці вони вперто здобували освіту, створювали хори, драматичні гуртки, танцювальні групи, відновлювали “Просвіту”, будували церкви. Першими країнами масового переселення українців були Бразилія та Аргентина, а з середини 90-х років XIX ст. найбільш привабливими стали США, Канада, а згодом Австралія, Нова Зеландія, Гавайські острови. Безперечно серед цих емігрантів були й освічені люди,

священнослужителі, політики (особливо після революції 1905 р.). Але у своїй масі це були селяни (переважно із Галичини, Буковини і Закарпаття). Цікавим є той факт, що і тоді, як і сьогодні, в суспільстві точилися суперечки щодо доцільності такого відчайдушного кроку. Певна частина свідомих громадян вважали, що масовий виїзд українців спричинить заселення покинутих ними земель польським, румунським та угорським населенням, що негативно в подальшому позначиться на визволенні цієї частини України від національного гноблення.

Показово, що великий інтерес до проблеми еміграції та долі злидарів-переселенців на чужині виявляли видатні прогресивні діячі України. Так, Іван Франко цілком негативно ставився до процесу української трудової еміграції (хоча добре розумів її соціально-економічні причини), вважаючи, що знедоленому людові слід згуртуватися і боротися за своє визволення на Україні. У віршах «До Бразилії» Іван Франко зобразив повний страждань і поневірян шлях українських переселенців та їхнє буття в незвичних умовах тропічного клімату.

Великий внесок у збереження національно-культурної самобутності здійснили товариства «Просвіта», ім. Михайла Качковського та інші. Важливу роль у збереженні тотожності українців першої хвилі еміграції відіграла хоча малочисельна, але дуже активна політична еміграція. Яскравим її представником був виходець із знатного військового роду з Полтавщини Павло Крат (навчався у Харкові, Москві, Петербурзі, в Київському і Львівському університетах), який утік від царської охранки до Канади у 1907 р. і зробив багато корисного для розвитку громадських взаємин між українцями в Канаді та Україні. До підтримки духу першої еміграції багато приклалася церква і, насамперед, її наставник митрополит Андрій Шептицький, який направив до Канади священнослужителів з ордену василіан (1902 р.), а у 1908 р. сам здійснив поїздку по Канаді від Монреаля до Ванкувера.

Так поступово, крок за кроком, у надзвичайно складних економічних і соціальних умовах адаптації та вживання, перша хвиля української еміграції творила духовний ґрунт для наступних поселенців, свято плекаючи свої національні обереги для майбутньої Української держави, в яку вона твердо вірила і ця непохитна

віра допомагала їй вижити. Її праця не пропала, а стала міцним підмурівком для подальшої розбудови національно-політичних, соціально-економічних і духовно-культурних підвалин української державності.

До цієї категорії трудової еміграції у другій і третій хвилі долучилася політична еміграція, яка фактично і стала тим національно-політичним і духовно-культурним феноменом, який творив Україну як державу поза її географічними межами, розбудовуючи для цього різні інституції. Наполегливою і послідовною працею вони створили потужний культурний пласт, який не лише збагатив світову цивілізацію, а став духовним мечем, що спричинився до руйнації стіни тюрми народів і повернув втрачену національну пам'ять українцям.

Новий історичний перерозподіл Європи, який склався після Першої світової війни, більшовицького перевороту в Росії, поразки визвольних змагань українців 1917-1920 рр., невизнання країнами Антанти державної незалежності ЗУНР 15 січня 1923 р. призвели до масової політичної еміграції українців. За межами України опинились активні учасники цих подій – керівні діячі Центральної Ради, Гетьманської держави, Директорії, Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, Кубанської Народної Республіки, офіцери і солдати армій цих українських державних утворень, службовці державного апарату і працівники закордонних представництв українських урядів, значна частина тодішніх політичних партій, представники національно-свідомої української наукової та культурної інтелігенції. Сталася велика трагедія українського народу – практично Україна обезглавилася, залишилася без свого цвіту, своїх ідеологів, інтелектуальних і духовних вождів. На щастя вони знайшли у собі сили об'єднатися і розпочати тяжку працю з розбудови самостійної України за її територіальними межами. Поза національними теренами України діяли тоді аж три українські легальні уряди – УНР з центром у Тарнові, ЗУНР з осередком у Відні, КНР (Кубанська Народна Республіка) у Празі. Розпочалася активна праця з розбудови різних державних структур, серед яких чільне місце належить науковим, освітнім, мистецьким закладам, що мали за мету виплекати національно свідомі, високопрофесійні українські кадри європейського зразка.

11.2. Культурна праця української діаспори в Європі.

Особливо плідною була діяльність української діаспори у самому серці Європи Празі. Після поразки визвольних змагань згідно зі статистикою близько 22 тис. осіб – української інтелігенції, політичних та громадських діячів знайшли свій притулок у Чехо-Словаччині, президент якої Томаш Масарик, великий гуманіст і демократ, виявив до неї надзвичайну прихильність і дружелюбність. Він особисто знав чільних українських політиків і вчених, зокрема президента УНР Михайла Грушевського, професора Карлового університету у Празі Івана Горбачевського (його ректора у 1902-1903 рр.), професора україністики Карлового університету у Празі Олександра Колессу. У надзвичайно стислий термін на чеських теренах була організована низка національних високих шкіл. Успіх цієї важливої справи значною мірою забезпечив Український Громадський Комітет, заснований у Празі у 1921 р., який став головним осередком культурно-національного життя українських емігрантів за кордоном.

Головною науковою і навчальною установою у міжвоєнний період був Український вільний університет (УВУ), заснований у січні 1921 р. у Відні і за сприяння Чехословацького уряду перенесений у жовтні цього ж року до Праги, яка стала у цей період найпотужнішим осередком українських учених за межами України. За браком часу називатимемо лише основні наукові і навчальні інституції, визначних діячів науки і культури та основні їхні досягнення. Головні з них – Український Вільний Університет, Український вищий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська Господарська Академія в м. Подебради, Українська Студія пластичного мистецтва, Український Академічний Комітет, Українське Історико-Філологічне Товариство, Українське товариство книголюбів, Музей Визвольної боротьби України, Українська гімназія в м. Ржевнице поблизу Праги, низка українських видавництв і друкарень та ін. Всього за два десятиліття було засновано 180 видань.

Унікальним за масштабами став факт заснування 28 травня 1925 р. Музею Визвольної Боротьби України, в якому були організовані такі відділи: військовий, табірною життя воєнного і післявоєнного періо-

ду, архівів Союзу Визволення України, політично-дипломатичний, еміграційний, академічної праці й студентського життя за кордоном, театральномистецький, хорівий та музичний, сокільського та січового руху, видавництва, періодики та інші. Українському музеєві у Празі було пожертвовано з різних частин світу і України понад 700 тисяч матеріалів. Головою музею, його ідеологом і натхненником до 1935 року був Іван Горбачевський. З 1930 р. Товариство «Музей Визвольної Боротьби України» увійшло до складу Українського Академічного Комітету у Празі й таким чином за посередництвом Міжнародної Комісії для інтелектуальної співпраці при Лізі Націй вступило у духовний обмін з науковими установами цілого світу. Музей став важливим осередком культурного життя української Праги і головним центром збереження пам'яток історії, культури й мистецтва української еміграції усього світу. Він працював виключно на добродійних засадах і був закритий під тиском комуністичного режиму у 1948 році.

У 1922 р. було засновано Центральний Союз Українського Студентства у Празі, який став всеохоплюючою молодіжною українською організацією у чужоземному світі. Ініціатором і одним із членів-засновників її стало Українське Академічне Товариство «Січ» у Відні (1868-1947).

Отже, Прага міжвоєнного періоду стала тим інтелектуальним і творчим центром, навколо якого формувалася українська національна ідея. У цей період відбувався інтенсивний творчий діалог між українською інтелігенцією по лінії Прага-Париж, Прага-Краків, Прага-Берлін, Прага-Відень, Прага-Варшава і, безперечно, з побратимами, насамперед Києва, Львова, Харкова.

Феномен празької української еміграції полягає у системності організації науки і освіти, яка дала можливість створити низку так званих празьких шкіл: *поетичну, археологічну, історичну, мистецьку*. Зокрема, до празької археологічної школи належали такі відомі археологи як Ярослав Пастернак, Вадим Щербаківський, Левко Чикаленко, Олег Кандиба-Ольжич, Іван Борковський. Варто наголосити на науковій діяльності Івана Борковського, який вагому частину свого творчого життя присвятив вивченню Праги і її околиць. Довголітні дослідження Празького граду були узагальнені вченим у докторській дисертації «Празький град у світлі нових

досліджень», яку він захистив у 1961 р. в Інституті археології Чехословацької Академії наук. Дивовижною є праця надзвичайно обдарованої особистості – Олега Кандиби-Ольжича, який за своє коротке життя (36 р.) став блискучим поетом, видатним археологом, відомим громадсько-політичним діячем, поліглотом (знав дев'ять європейських мов). Його археологічні дослідження стосувалися трипільської культури. Відкрита чехом Вікентієм Хвойкою на Україні наприкінці ХІХ ст. вона у 20-30 рр. ХХ ст. стала видатним явищем європейської археології. Великою мірою, окрім суто наукового інтересу, Кандиба бачив у вивченні трипільської культури (причетність якої до основ давньоукраїнської історії визнавали більшість її дослідників) певний патріотичний обов'язок. Олег Кандиба співпрацював з американськими науковими установами: Гарвардським університетом, Музеською школою передісторичних дослідів, читав американським студентам лекції з європейської археології. Олег Кандиба був одним із кращих знавців європейського енеоліту, зокрема трипільської культури, хоча сам вважав, що його справжнє покликання – поезія.

В Празі творила ціла плеяда знаменитих поетів, серед яких: Олександр Олесь, Євген Маланюк, Юрій Дараган, Оксана Лятуринська, Олекса Стефанович, Леонід Мосендз, Олена Теліга.

Помітний внесок в музичну культуру того часу здійснили відомі теоретики музики Федір Шешко і Василь Барвінський, композитори Нестор Нижанківський і Федір Якименко (брат композитора Якова Степового), Віра Березовська. Тут творила модерну європейську музику перша українська жінка композитор Стефанія Туркевич. Не можна не згадати відому родину Колесс: Філарета Колессу, Олександра Колессу і Миколу Колессу, життя і творчість яких були тісно пов'язані з Прагою.

На перехресті західноєвропейських культур у міжвоєнній Празі повстала ціла колонія українських митців, творчість яких мала великий резонанс у чеських мистецьких колах. Особливо це стосується празької групи графіків, насамперед Віктора Цимбала, Роберта Лісовського, Січинського, Бутовича, К. Антонович, Г. Мазепи, Юрія Вовка. Тут навчались також Петро Холодний Молодший, Степан Колядинський, Євген Норман. Довгий час працювали і творили Іван Кулець, Михайло Брянський, Іван Мозолевський, Василь Хмелюк,

Онуфрій Пастернак та ще десятки імен. Надзвичайно важлива подія сталася у 1998 р. – працівники Слов'янської Бібліотеки у Празі, опрацьовуючи так звані “засекречені фонди”, виявили понад 1000 творів 68 митців українського графічного мистецтва, що були колись власністю Музею Визвольної Боротьби України і вважались назавжди втраченими. Їх у максимально короткий термін опрацьовала і закаталогізувала мистецтвознавець із Праги Оксана Пеленська.

Слід наголосити, що українські вчені, митці, письменники в міжвоєнній Празі часто ставали гордістю і чеського народу. Зокрема, Іван Горбачевський заклав основи чеської біохімії, заснував пражський Інститут лікарської хімії, а Іван Пулюй створив кафедру електротехніки у Празькій політехніці, якою керував до кінця свого життя. Тут плідно творив світової слави філософ, історик культури й літератури, славіст Дмитро Чижевський, а гордістю української історіографії стали Олександр Шульгин, Семен Наріжний, Федір Слісаренко. В музеях Чехії і Словаччини знаходяться сотні картин українських художників, які за оцінками мистецтвознавців є вагомим внеском у європейський авангард першої половини ХХ століття.

Австрія, Відень. Важливим центром розбудови українського інтелектуального життя була Австрія, насамперед її столиця Відень. Помітну роль на шляху нашого духовного й політичного визволення відіграло Українське Академічне Товариство «Січ» (засноване 9 січня 1868 р., втратило історичне існування у 1947 р.), яке мало на меті виховувати мужів науки, письменників, суспільних діячів серед української студентської молоді. В «Січі» викристалізувалася ідея соборності й потреба суспільно-громадської активності, до чого закликали її ідейні натхненники Михайло Драгоманов і Сергій Подолинський. «Січ» стала значною мірою духовним мостом між представниками східних і західних земель України, на порогах якої зустрічалися і дискутували часто такі велети української культури як Володимир Антонович, Наталія Кобринська, Олена Пчілка, Леся Українка, Іван Франко, Ольга Кобилянська, Василь Стефаник, Михайло Грушевський, Євген Петрушевич, Кость Левицький. Вірні ідеї волі і незалежності українського народу, члени «Січі» активно вступали на шлях визвольної боротьби у рядах УСС, УГА, УПА та інших з'єднаннях. «Січ» спричинилася до заснування Центрального Союзу Українського Студентства у Празі в 1922 році.

На особливу увагу заслуговує постать В'ячеслава Липинського – історика, філософа, дипломата, громадсько-політичного діяча, розробника ідеї незалежної української держави. За Гетьманату та Директорії В. Липинський був послом України у Відні, викладав в українських емігрантських закладах. Автор низки класичних праць з української історії, соціології та політичної думки, десятка публіцистичних статей, промотор однієї з найпопулярніших у вигнанні політичних організацій «Українського союзу хліборобів-державників», координатор гетьманської еміграції.

Як не парадоксально і прикро констатувати той факт, що саме професурі Віденського університету і насамперед відомому австрійському славістові Ватрославу Ягичу маємо завдячувати реалізації і визнанню генія Івана Франка як блискучого поета і белетриста, мислителя і філософа, дослідника і учасника глобальних європейських політичних, економічних, соціальних процесів. Тому що саме тут 1 липня 1893 р. (після багатьох митарств у Львові) він блискуче захищає свій докторат і отримує диплом доктора філософії. Іван Франко часто зустрічався зі студентською молоддю у Академічному товаристві «Січ», піклувався про їхнє наукове і патріотичне виховання. Сьогодні пам'ять Івана Франка у Відні пошанована меморіальною дошкою у Германістичному інституті Віденського університету і спорудженням пам'ятника на його території.

Саме у Віденському університеті (на медичному факультеті) студент Іван Горбачевський розпочав свою наукову кар'єру під керівництвом всесвітньо відомого хіміка Еміля Людвіга. За дуже короткий час він виконав низку наукових праць, але світову славу йому принесла робота із синтезу сечової кислоти, яку вчений здійснив у 28 років. Він автор чотирьохтомного підручника фізіологічної хімії чеською мовою і органічної хімії українською мовою й ініціатор створення української хімічної термінології. Плідна і самовіддана творча діяльність професора Горбачевського проходила у трьох країнах – Австро-Угорщині, Чехії й Україні. Про вагомість і масштабність наукового і громадського доробку вченого у світову скарбницю свідчить рішення Генеральної конференції ЮНЕСКО на 32-й сесії про відзначення ювілейної дати – 150-річчя від дня народження Івана Горбачевського у 2004 році. Ювілейні святкування відбулися на Україні, у Чехії і Австрії.

І ще доля однієї творчої потуги пов'язана з Віденським університетом (навчався на теологічному, філософському – фізико-математичне відділення – факультетах). Це всесвітньо відомий наш земляк із Поділля Іван Пулюй – визначний фізик і електротехнік, піонер електроосвітлення Європи, першовідкривач X-випромінення, автор першого у світі «рентгенівського» знімку людського скелета. Докторат з філософії здобув у Страсбурзькому університеті. Викладав у Військово-морській академії у Фіуме (Хорватія), Віденському і Празькому університетах. Був державним радником з електротехніки Чехії та Моравії. Автор понад 50 наукових праць українською, німецькою і англійською мовами. Знавець стародавніх мов, співавтор перекладу Біблії українською мовою разом з Пантелеймоном Кулішем і Іваном Нечуєм-Левицьким. У 1915 р. видрукував книгу «Україна та її міжнародне значення», в якій стверджував: «Самостійність України є, на наш погляд, ключем до мирної зали Європи».

Цікавим явищем у житті Віденського університету є заснування семінару східноєвропейської історії, який працював у період з 1907 по 1945 рр. За цей час молодими науковцями було захищено близько 200 дисертацій, з них майже половина (92) – вихідці з України. Серед відомих дисертантів-українців такі знані публіцисти як Володимир Кушнір (під час Першої світової війни видавав у Відні «Ukrainische Korrespondenz»), Іван Німчук (автор спогадів «595 днів у радянському ув'язненні»), композитор та історик Нестор Нижанківський, географ, політичний і громадський діяч Олена Степанів (мати відомого історика Ярослава Дашкевича), журналістка, політичний діяч Надія Суровцова.

Вартим уваги є факт спорудження пам'ятника нашому землякові із Самбірщини Юрію Францу Кульчицькому, який брав активну участь у визволенні українськими козаками Відня під проводом Семена Палія у 1683 році. Цей відважний козак став національним австрійським героєм і власником однієї з перших кав'ярень у Відні. А в 1893 р., до 300-річчя перемоги над турецькими військами, на горі Леопольдсберг, відкрито пам'ятний знак на честь українських козаків у битві під Віднем.

Окрасою європейських оперних сцен і музичних фестивалів (зокрема вагнерівських) була Ірина Маланюк, яка після студій у

Віденській Музичній Академії стала примадонною оперних театрів Відня, Граца, Цюриха, а у Баварській державній опері у Мюнхені отримала високе відзначення з титулом «камерзенгерін».

Наприкінці XIX – на початку XX ст. вихідці з України фактично утворили в Австрії етнічну групу, серед яких були відомі політичні лідери, члени парламенту, науковці, митці. Але значна кількість української інтелігенції емігрувала до Відня у 20-30 рр., в часи громадянської війни на Україні. На той час Відень, як і Прага, став центром української політичної еміграції, яка активно працювала на реалізацію української національної ідеї. У 1929 р. у Відні виникла Організація українських націоналістів.

У січні 1921 р. у Відні з ініціативи Михайла Грушевського відкрився Український вільний університет з двома факультетами – філософським і юридичним. Його першим ректором став професор Олександр Колеса – відомий лінгвіст, фахівець з історії, літератури, етнографії, а також член парламенту Австрії (1907 р.). Олександр Колеса був одним з фундаторів Української культурної ради, яка опікувалася українськими школами.

В роки Другої світової війни значно згасло культурне життя української громади в Австрії. Післявоєнний період позначився активізацією громадського і культурного життя українців. Були відкриті школи, налагодилася видавнича справа. Центр українського життя з Відня переноситься до Зальцбурга. Тут на той час діяли Український народний університет, гімназія, сільськогосподарська школа. Українські студенти здобували ґрунтовну освіту в університетах Відня, Інсбрука та Граца.

Одним з найбільших духовних і культурних центрів української діаспори в Австрії до нинішніх днів є церква Святої Варвари, яка була заснована у 1775 р. При церкві діє один з кращих хорових колективів. Його засновником і керівником майже чверть віку (1931-1955 рр.) був відомий композитор і диригент Андрій Гнатишин. У грудні 2006 р. на його честь було відкрито меморіальну дошку. Андрій Гнатишин – знаний автор збірок українських пісень, випущених австрійськими музичними видавництвами для дітей та німецькомовних хорів.

В Австрії діє ряд громадських осередків, серед них – Спілка українських філателістів Австрії (СУФА), Українська медично-

харитативна служба, Українське лікарське товариство, Український жіночий союз. Зокрема, СУФА (голова Стефанія Марцінгер-Романишин) за час свого майже 40-річного існування організувало безліч виставок, які стали явищем у поширенні українсько історії, культури, науки, народних звичаїв на австрійських теренах.

Німеччина, Берлін, Мюнхен. У міжвоєнний період (1926-1945 рр.) у Берліні працював Український науковий інститут, заснований гетьманом Павлом Скоропадським, який після поразки Гетьманату емігрував до Німеччини і організував там Гетьманський рух. Завданням інституту було розповсюдження серед науковців світу відомостей про Україну й український народ, дослідження взаємин України з західними країнами, зокрема Німеччиною, в минулому і сучасному, а також допомога українським студентам і науковцям у студіях і розвідках. Інститут давав стипендії молодшим українським науковцям і студентам, які навчалися у високих школах Німеччини й утримував студентський дім у Берліні.

В культурно-освітній галузі найбільш активно проявила себе українська еміграція Західної Німеччини. Під проводом доктора Дмитра Дорошенка діяло Центральне представництво української еміграції (ЦУПЕ), яке мало ряд референтур, а саме: церковних справ, наукових, високого шкільництва, середніх і фахових шкіл, літератури і мистецтва, дошкільного виховання.

Після Другої світової війни головним осередком української еміграції в Німеччині став Мюнхен. Тут у 1945 р. відновив свою діяльність Український Вільний Університет (УВУ), який успішно працював у Празі у міжвоєнний період. УВУ мав два факультети – філософський та права і суспільних наук. Про потужний професійний рівень вузу свідчить його склад: на філософському факультеті викладало 40 професорів і доцентів, а на факультеті права і суспільних наук – 20.

На нараді науковців 16 листопада 1945 р. в Авгсбурзі було засновано Українську Вільну Академію Наук з такими найважливішими відділами: передісторії, історії та теології літератури, мовознавства, мистецтвознавства, педагогіки і психології, книгознавства, біології і медицини. При академії існувало Товариство охорони українських пам'яток на чужині, Музей-архів, Бібліотека. Крім УВАН існувало у Мюнхені Українське історично-філологічне товариство, Українська

Висока Економічна Школа, Українська Православна Богословська Академія (з 2-ма факультетами – богословським і педагогічним).

По війні деякий час функціонував Український науково-технічний інститут, який мав п'ять відділів – агрономічно-лісовий, фармацевтичний, ветеринарно-зоотехнічний, інженерний, економічний. Крім аудиторного навчання в інституті велася заочна форма навчання. Інститут став спадкоємцем Української господарської академії в Подєбрадах, яка припинила своє існування у 1945 р.

Мистецький Український Рух (МУР) – організація українських письменників, які проживали в таборах для переміщених осіб у німецькій еміграції в 40-ві роки ХХ ст. МУР був утворений у вересні 1945 р. у місті Фюрт недалеко від Нюрнберга за ініціативою комітету, до якого входили Іван Багряний, Віктор Петров, Юрій Косач, Ігор Костецький, Іван Майстренко та Юрій Шерех. МУР проіснував приблизно до кінця 1948 р. За цей час було проведено три з'їзди (1945, 1947 та 1948) та декілька теоретичних конференцій. Головою організації за весь час її існування був Улас Самчук.

Організація об'єднувала письменників із різними поглядами на долю української літератури. Велика доля діяльності МУРу полягала в дискусіях про модернізацію української культури і наближення її до світової. Серед членів організації, загальна кількість яких сягала шістдесят одного, були Віктор Петров, Ігор Костецький, Улас Самчук, Юрій Шевельов, Володимир Державин, Олег Зуєвський, Михайло Орест, Іван Багряний, Юрій Косач, Василь Барка, Докія Гуменна та Тодось Осьмачка. Перу письменників МУРу належали деякі з найоригінальніших творів української літератури ХХ століття.

Не маючи власного видавництва, МУР опублікував ряд збірок творів своїх членів, один альманах та декілька видань в серії Мала бібліотека МУРу.

У Мюнхені 30 березня 1947 р. було відроджене Наукове товариство ім. Шевченка, головою якого було обрано професора Івана Раковського, а генеральним секретарем – професора Володимира Кубійовича (пізніше очолив Європейське НТШ).

Ще одна видатна особистість енциклопедичного масштабу творила на теренах цього краю. Це Дмитро Чижевський – визначний славіст, дослідник української і слов'янських літератур, історії культури, філософії й слов'янської духовності. Брав участь у революції

1917 р. (член Української Центральної Ради). У 1921 р. виїхав до Німеччини, де в Гейдельберзі і Франкфурті поглиблював студії філософії у Ясперса, Гайдеггера, Гуссерля й ін. Викладав філософію в Галле у 1932-1945 рр. Досліджує вплив Гегеля на слов'янську науку, цікавиться містицизмом у творах Сквороди, Гоголя і Достоевського. Чинний і почесний професор багатьох престижних університетів світу, зокрема Гарвардського (США, 1951-1956), дійсний член Гейдельберзької Академії (з 1962 р.). Заснував і розбудовував славистичні інститути. У багатогранній науковій діяльності зробив значний вклад у дослідження історії літератури, у критику, філософію, філологію, естетику. Чижевський перший відкрив слов'янське, зокрема українське бароко, а історію української літератури намагався побудувати як історію стилів: підкреслюючи початковий зв'язок з візантійською культурною сферою, вказує на співзвучну зміну стилів з західними впливами.

Після Другої світової війни у Мюнхені жив і творив знаменитий скульптор з Івано-Франківщини Григорій Крук, який навчався у Краківській та Берлінській академіях мистецтв. Першу фахову освіту здобув у Львівській школі декоративного мистецтва. Серед його відомих скульптурних робіт «Портрет патріарха Йосипа Сліпого», «Монахія», «Відпочинок», «Селянське подружжя». Твори скульптора експонувалися на виставках практично усіх країн Європи, а також у Нью-Йорку. Багато з них придбали провідні музеї Європи, зокрема Національний музей у Парижі, Британський музей у Лондоні, Східнонімецький музей у Регенсбурзі.

Вражає (з погляду ретроспективи часу) як системно, грамотно, з акцентом на підготовку високопрофесійної й патріотичної молоді, розбудовувалося інтелектуально-культурне і суспільно-політичне життя за межами материкової батьківщини. Варто лише назвати основні молодіжні структури: Спілка Української Молоді (СУМ), Пласт, Союз Українських Пластунів (СУП), Центральний Союз Українського Студентства (ЦЕ СУС), який у 1947 р. відновив свою активну працю у Мюнхені після закриття у Празі. У Мюнхені знаходиться штаб-квартира Антибільшовицького блоку народів ЦУПЕ.

Франція, Париж, Сарсель. Варто нагадати, що початки української діаспори сягають часів Київської Русі, коли дочка Ярослава Мудрого вийшла заміж за французького короля Анрі I і царювала деякий час

(з 1060 р.). А у першій половині XVIII ст. сюди прибули українські військові на чолі з гетьманом Пилипом Орликом. Його син організував окремих підрозділ з українських козаків у французькій армії. Вдячні французи назвали на його честь місцевість під Парижем Орлі (сьогодні там знаходиться аеропорт Орлі). Значний притік емігрантів мав місце після революції в Росії 1905 р., а також після Першої світової війни. Тоді серед політичних емігрантів опинилися відомий письменник і діяч Центральної Ради Володимир Винниченко, а також голова Директорії Симон Петлюра, вбитий радянським терористом у Парижі в 1926 році.

З ініціативи колишніх вояків Армії УНР у 1926 р. створено Союз Українських Емігрантських Організацій у Франції, який об'єднав (до 1940 р.) політичну еміграцію зі Східної і Центральної України і був пов'язаний з екзильним урядом УНР. З союзом співпрацювало комбатантське Товариство бувших вояків Армії УНР у Франції, засноване у 1927 р. Товариство об'єднувало 22 філії, близьким до його середовища був тижневик «Тризуб» і Бібліотека ім. Симона Петлюри у Парижі з книжковим фондом, архівом і музейними матеріалами. У 1932 р. засновано поборницьку організацію Український Народний Союз Франції (УНС), що об'єднував емігрантів з усіх українських земель (1939 р. близько 5 000). Під патронатом УНС видавався тижневик «Українське слово» в Парижі, а у 1938 р. засновано першу українську друкарню у Франції.

Не зовсім сприятливі умови життя у повоєнній Німеччині змусили велику частину української еміграції покинути її межі. Частина українських інтелектуалів виїхала за океан (Америка, Канада, Австралія), а частина обрала Францію, уряд якої ставився доволі лояльно до емігрантів.

З Парижем пов'язане ім'я всесвітньо відомого математика з Полтавщини Михайла Остроградського. Навчався у Харківському університеті, слухав лекції видатних європейських вчених, зокрема П. Лапласа, А. Ампера в Парижі. Там же посідав кафедру математики у коледжі Генріха IV. Сформулював загальний варіаційний принцип для консервативних систем, запропонував формулу перетворення трійних (кратних) інтегралів (названу його ім'ям). Автор фундаментальних праць з математичного аналізу, математичної фізики, аналітичної механіки, гідромеханіки, теорії пружності, балістики.

Член-кореспондент Паризької Академії наук, Російської, Туринської, Римської, Американської академії, почесний доктор Київського, Московського та багатьох інших університетів. До 200-річчя з дня народження вченого ЮНЕСКО внесло його ім'я до переліку видатних математиків світу.

Українська земля подарувала Франції лауреата Нобелівської премії (1992) в галузі фізики Жоржа Шарпака (народився 1 серпня 1924 р. в Дубровиці на Рівненщині). Навчався у престижних паризьких вузах, вивчав експериментальну фізику. Слухав лекції Ф. Жоліо-Кюрі, а згодом працював у лабораторії ядерної хімії Інституту Радіо під його безпосереднім керівництвом. Багато своєї творчої енергії Ж. Шарпак віддав працюючи в Національному центрі досліджень, пізніше у Європейському центрі ядерних досліджень під Женевою. Жорж Шарпак – член Французької академії наук, почесний доктор Женевського університету, професор кафедри Жоліо-Кюрі та Вищої школи фізики та хімії в Парижі.

Парижу віддав увесь свій творчий геній світової слави артист, хореограф, реформатор балету Сергій Лифар, уродженець Києва, нащадок славного козацького роду Лифарів. Після смерті провідного танцівника і балетмейстера (до речі уродженця Києва) Вацлава Ніжинського Серж Лифар очолив балетну трупку паризької «Гранд-опера». За три десятиліття він не лише відродив французький балет, але й став основоположником нового напрямку в балеті – неокласицизму. Створений С. Лифарем балет «Ікар» у Європі називали цілою доброю його творчості, яка мала безпосередній вплив на появу таких знаменитих митців цього жанру як Моріса Бежара, Роллана Петі, Ноймаера, Форсайта, Кіліана, Макмілана. У 1947 р. С. Лифар заснував у Парижі Інститут хореографії, а з 1955 р. – вів курс історії та теорії танцю в Сорбонні, був ректором Університету танцю, професором вищої школи музики та почесним президентом Національної ради танцю при ЮНЕСКО. Серед численних нагород С. Лифаря – орден Почесного легіону, орден Літератури і мистецтва (найвища відзнака Французької Республіки). Він ніколи не забував свій рідний Київ і на надзвичайно привабливу пропозицію президента Шарля де Голля (щирого шанувальника його таланту) стати громадянином Французької Республіки відповів: «Я українець і цим пишаюся». На надгробній могилі видатного артиста скромний напис

французькою й українською мовами – «Серж Лифар з Києва». У 1994 р. зусиллями української влади і громадських організацій, при активній підтримці Посольства Франції в Україні та Французького культурного центру був заснований Міжнародний конкурс балету, який проводиться у Києві і є єдиним у світі, в якому змагаються артисти й молоді хореографи. Завдяки своїй популярності конкурс одержав патронат Всесвітньої Ради танцю ЮНЕСКО. Це вияв великої вдячності і пам'яті нащадків своєму геніальному землякові.

Помітний слід у такій багатій малярській палітрі Парижа залишили митці з України. Серед них: Михайло Андрієнко, Олекса Грищенко, Василь Хмелюк, Темистокль Вірста, Кассандр (Мурон Адольф).

Можна продовжити цей список непересічних особистостей, які свою творчу енергію і талант щедро дарували землі, що їх прийняла і стала другою батьківщиною. Одначе найвагомим доробком української діаспори того періоду (на думку багатьох українознавців) став проект «Енциклопедія Українознавства». Генеза ЕУ впливала від завдання української науки у час складного післявоєнного періоду працювати для потреб нації. На жаль, усі попередні спроби створити таку фундаментальну працю про Україну не мали успіху. Хіба що до позитиву можна віднести видання німецькомовної енциклопедії «Handbuch der Ukraine» у Лейпцигу за редакцією І.Мірчука у 1942 р. під патронатом Українського Наукового Інституту у Берліні. Ідеологічні творці цього фундаментального проекту (насамперед В. Кубійович, В. Янів, М. Глобенко, О. Оглоблин, Ю. Шевельов, І. Кошелівець, А. Жуковський, Василь Маркусь) ставили перед ним такі основні завдання – творити довідники з українознавства для потреб багатомільйонної української еміграції; формувати джерела знань про Україну для чужинців (цю роль згодом виконало англomовне видання, базою для якого стала багатотомна ЕУ); нові енциклопедичні довідники мали стати джерелом правдивої інформації для українців на рідній землі, де окупаційна влада фальшувала все, що становило сутність українства. Майже півстолітній виснажливий труд невеликої штатної групи і близько 200 найавторитетніших українських вчених світу увінчався перемогою і виходом у світ двох серій ЕУ. Перша (ЕУ-1) – загальнопредметна, своєрідний підручник українознавства у трьох томах і друга (ЕУ-2) – словникова, яка в алфавітній формі доповнює і поглиблює зміст ЕУ-1 і складається з десяти томів,

до якого згодом додано одинадцятий додатковий том. Праця над ЕУ-1 тривала від 1948 до 1952 р., а над ЕУ-2 – від 1952 до 1989 р. Підготовка одинадцятого зайняла ще п'ять років, від 1989 до 1994 р. На базі цих воістину фундаментальних книг знань про Україну (насамперед для української еміграції) повстає для іноземного читача англomовне видання «Ukraine. A Concise Encyclopedia» у 2-х томах (1963-1970 рр.) і словникове – «Encyclopedia of Ukraine» у п'ятьох томах великого формату, видане при співпраці з Канадським інститутом українських студій (КІУС). Останні три томи вийшли за редакцією Данила Гусара-Струка, блискучого науковця, доктора філології, випускника Гарвардського університету. Отже, час підтвердив, що Енциклопедія України є найбільшим досягненням української діаспори після Другої світової війни, а її англomовна п'ятитомна версія (видана однією з найпоширеніших світових мов) дає доступ до об'єктивних знань про Україну усій світовій спільноті. Слід підкреслити, що через відомі політичні обставини цей фундаментальний науковий проект створювався поза Україною і без участі українських спеціалістів (з УРСР) і це є суто вклад діаспори у загальноукраїнську скарбницю знання і правдивої інформації про Україну. Безперечно на нашу особливу подяку за цей життєвий і науковий подвиг маємо висловити першою чергою Володимирові Кубійовичу, а також Аркадію Жуковському і Данилові Гусару-Струку. До них слід приєднати і Василя Маркуся, який опікується новим енциклопедичним проектом – підготовкою семитомного видання Енциклопедії Української Діаспори (ЕУД), четвертий том якої, присвячений Австралії і Африці, уже опублікований. Великою мірою ця фундаментальна праця і особисті старання проф. Аркадія Жуковського спонукали вчених Академії наук України взятися за підготовку багатотомного видання Енциклопедії Сучасної України (ЕСУ), редактором якої став шановний академік Іван Дзюба. На сьогодні у Києві створено також Інститут енциклопедії за зразком того що діє у Сарселю, який очолює Аркадій Жуковський. Цей великий вчений і патріот України багато творчих зусиль віддав Українському громадському комітетові Франції, розбудові Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі (Президент цієї бібліотеки з 1983 – 1995 рр.), Науковому товариству ім. Шевченка в Західній Європі.

Польща, Варшава, Краків. Суспільно-культурне життя українців у Польщі досить розвинене. Особливою гордістю був Український Науковий Інститут у Варшаві, заснований заходами екзильного уряду УНР 1928 р. при польському Міністерстві віровизнань та освіти. Інститут був покликаний плекати студії з різних ділянок українознавства. В ньому працювали відомі вчені, серед них: О. Лотоцький, А. Яковлів, Р. Смаль-Стоцький, К. Мацієвич, В. Садовський, Б. Лепкий. Діяльність інституту виявлялася головним чином у науково-видавничій справі. Загалом інститут видав понад 77 томів різних публікацій (у тому числі 54 томів праць). За масштабом це була наукова продукція більша, ніж будь-якої іншої наукової установи на Західній Україні й на еміграції. Головна ідеологічна засада інституту – розвивати ті ділянки української науки, які не мали можливості розвиватися на батьківщині. Зокрема, інститут видав серію праць і джерел з історії України давнішої доби й нових часів: «Нарис історії України» (Д. Дорошенка), «Діярії гетьмана Пилипа Орлика» (за ред. Я. Токаржевського), «Гетьман Пилип Орлик» (Б. Крупицького), «Українсько-московські договори XVII – XVIII ст.» (А. Яковлева). Окрім наукових була ціла низка перекладів українською мовою богословських видань, а також літературних творів. З 1932 р. інститут почав працювати над повним критичним виданням творів Тараса Шевченка за редакцією П. Зайцева. Із запланованих 16 томів вийшло 13. Також вийшов переклад Максима Рильського поеми «Пан Тадеуш» А. Міцкевіча. По окупації Варшави німцями 1939 р. інститут перестав існувати, а його бібліотека і архіви загинули.

До визначних українських вчених, які залишили свій слід на польській землі належить Володимир Кубійович, який навчався у Краківському університеті і працював там доцентом. Але за відстоювання геополітичних інтересів України був звільнений з посади у 1939 році.

У Криницьі (тепер територія Польщі) народився світової слави художник-примітивіст відомий під псевдонімом Никифор. Справжнє прізвище цього українця-лемка Дровник. Світову популярність митцю-самоуку принесла виставка його творів у Парижі, організована у 1932 р. Львівським народним музеєм імені Т. Шевченка. У своїй творчості він керувався християнською філософією, а також щедро зобразив життя українських лемків.

Чимало українців є знаними науковцями в Польщі, працюючи у Польській академії наук, Варшавському, Люблінському, Гданському, Краківському, Ченстоховському університетах. На початку 1990 р. у Варшаві створено Польську асоціацію українознавців, яка видає «Варшавські українознавчі записки».

В тому ж році на Надзвичайному з'їзді Українського суспільно-культурного товариства (заснованого у червні 1956 р.) створено Об'єднання Українців Польщі (ОУП), яке тоді очолив Юрій Рейт. Відчутних успіхів в українській справі досягла Фундація св. Володимира (співорганізатор ОУП), яку заснував і очолив професор Ягеллонського університету у Кракові Володимир Мокрий. Він обраний депутатом до Сейму і став спів організатором українсько-польського діалогу на парламентському рівні.

11.3. Внесок українців Америки та Австралії у світову та українську культуру.

США. Українська діаспора США належить до високоурбанізованої і освіченої національної меншини. Тут функціонує ціла низка освітніх, наукових, суспільно-громадських організацій. Ось деякі з них: Український Інститут Америки (культурно-просвітницька установа США, заснована у 1948 р. бізнесменом та меценатом з Тернопілля Володимиром Джусом), Українська Вільна Академія Наук (науково-видавнича організація, заснована у 1950 р., при УВАН діє Бібліотека ім. В. Міяковського і Архів ім. Д. Антоновича), Український Музичний інститут Америки (заснований у 1952 р. з філіями у 12 містах, здійснює навчальну, концертну і видавничу діяльність), Український Конгресовий Комітет Америки (заснований у 1940 р., включає до свого складу 70 різного напрямку організацій, при УККА діє автономно Шкільна Рада, які підлягають суботні школи українознавства і для яких вона видає підручники, розробляє навчальні програми, готує вчителів. Найбільше досягнення УКК – спорудження пам'ятника Т. Шевченку у Вашингтоні у 1964 р.), Наукове товариство ім. Шевченка (засноване у 1950 р.), Українське історичне товариство, Товариство українських інженерів Америки, Українське лікарське товариство Північної Америки, Товариство українсько-американських адвокатів та ін. Діють ряд фондаций та громадських товариств.

Особливе місце серед науково-освітніх організацій посідає Український Науковий Інститут Гарвардського Університету (УНІГУ), створений 1973 р. в Кембриджі (Массачусеттс) як самостійний додаток до заснованих у 1968 р. кафедр української мови, літератури та історії України в Гарвардському Університеті, а також Українознавчого Семінару при Гарвардській Університетській Бібліотеці, яка має найбагатшу у західному світі університетську збірку україніки. Директором інституту у 1973-1990 роках був його натхненник, видатний вчений-орієнталіст, тюрколог, історик Омелян Пріцак, а заступником і директором у подальші роки – відомий історик-візантолог Ігор Шевченко. Саме ці два потужні вчені були ініціаторами-засновниками англомовного наукового журналу «Гарвардські українознавчі студії», а Омелян Пріцак ініціював створення Міжнародної Асоціації Україністів (МАУ). Значення цієї наукової і культурологічної організації для українців світу важко оцінити. Варто зафіксувати такий історичний факт – у 1957 р. Союз Українських Студентських Товариств Америки запропонував заснувати кафедру українознавства при Гарвардському Університеті. До тисячоліття хрещення Руси-України 1984 року провідники УНІГУ вирішили реалізувати амбітний план, частиною якого є видання «Гарвардської Бібліотеки Давнього Українського Письменства» у кількості 150 томів. З 1987 року опубліковано понад десять солідних томів. До реалізації проекту залучений Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Редакційну колегію складають найавторитетніші вчені світу, а також з України. Кожне видання здійснюється мовою оригіналу та в перекладі на англійську та українську мови. Серед них – «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик», твори Юрія Дрогобича, Станіслава Оріховського, Павла Русина, Григорія Сковороди, Захарія Копистянського, Петра Могили та ін.

Другим важливим проектом, заснованим у 1984 р. з ініціативи професора Дмитра Штогрини при підтримці доктора Богдана Рубчака і професора Ралфа Фішера, стала Українська науково-дослідна програма (УНДП) при Іллінойському університеті в Урбана-Шампейн. Головна функція Програми – організація щорічних конференцій з української проблематики, яких уже відбулося ювілейне число – 25. Конференції відбуваються при Іллінойському університеті в рамках Літньої лабораторії Центру дослідів Росії, Східної Європи

та Євразії. Важливою рисою конференцій є їх проблематика. Вони зосереджувалися на давніх і актуальних питаннях українського політичного, культурного й економічного життя в Україні й у діаспорі; досліджували й заповнювали творені протягом століть вакууми, викривлення та самовільні присвоєння надбань українських талантів та української культури. А з 1989 р. конференції стали спільним форумом і мостом між материковою інтелектуальною Україною й «Україною» в розсіянні. Тут варто зупинитися на постаті Дмитра Штогриня, який прибув до Іллінойського університету в Урбана-Шампейні ще у 1960 р. і займався розбудовою слов'янської секції книгозбірні університету. За час його адміністрування слов'янська і східноєвропейська секція зросла з десяти тисяч до близько 800 тисяч монографій та періодичних видань, а україніка збільшується до 70 тисяч томів і є однією з трьох найбільших збірок поза межами України. Для розвитку й поширення української добірки подружжя Штогринів оформили окремих («Вічний фонд») їхнього імені.

Ще одним проектом, ініційованим українським суспільством США і Канади, був проект вивчення Голодомору в Україні 1932-1933 рр. До 50-х роковин трагедії українського народу Конгрес США створює «Комісію з голоду на Україні», яка зобов'язує науковців Гарварду дослідити цю проблему і подати Конгресові свої висновки. Доля обрала для цієї ролі молодого і здібного науковця Джеймса Мейса, який так захопився і перейнявся трагедією великого народу, що за дуже короткий час поклав результати своїх досліджень (близько 10 книг!) перед конгресменами. Вирок вченого був однозначний – голод на Україні був заздалегідь спланований і є геноцидом проти українців. Така принциповість вченого не була до вподоби багатьом політикам і в скорому часі він залишився без роботи. Він став українцем по духу і до кінця свого яскравого, але, на превеликий жаль, короткого життя уже в незалежній Україні (парадокс!) боровся за визнання голоду геноцидом українців.

Окрім цілком свідомої організації і структуризації частини найбільш національно заангажованих українців, було багато особистостей українського походження, які своїм доробком в тій чи іншій ділянці діяльності суспільства залишили свій помітний слід і тим самим уже долучилися до утвердження української нації. У сфері природничих і технічних наук – Степан Тимошенко (1878-

1972, народився на Чернігівщині), основоположник теорії міцності матеріалів; Ігор Сікорський (1889-1972, народився у Києві), всесвітньо відомий «батько» гелікоптера; Отто Струве (1897-1963, родом з Харкова), першовідкривач міжзоряної речовини; Юрій (Джордж) Кістяковський (1900-1982, народився у Києві), співучасник виготовлення ядерної зброї; Олександр Смакула 1900-1982, народився в Галичині), здобув світову славу винаходами в галузі проти відбивної оптики; Георгій Гамов (1904-1964, родом з Одеси), піонер квантової теорії і космології, світове визнання одержав за розробку теорії Великого Вибуху (походження Всесвіту); Миколай (Нік) Голоняк (1928 р. н., син емігрантів зі словацької Лемківщини), лауреат державних, академічних та індустріальних відзнак США; Хайді-Марія Стефанишин-Пайпер (1963 р. н., донька емігрантів із Галичини), перша українська жінка-астронавт НАСА. Полетіла у космос у 2006 році; Михайло Яримович (1933 р.н., родом з українського Підляшшя), астронавт, один із керівників НАСА, президент Міжнародної Академії астронавтики (об'єднує понад 1000 найвидатніших науковців всіх ділянок космонавтики світу), голова Науково-дослідного підрозділу НАТО. Іноземний член НАН України і почесний член НТШ та УВАН у Нью-Йорку. Активний учасник українського громадського життя в США, зокрема керував студентською секцією Товариства Українських Інженерів Америки; Георгій Гамота (1939 р. н., Львів), вчений, урядовець, громадський діяч. Директор з наукових досліджень у Пентагоні. Директор Інституту науки та технології при Мічиганському університеті. Автор багатьох наукових досліджень, п'ятитомника «Наука, технологія та конверсія в Україні».

У сфері мистецтва – Яків Гніздовський (1915-1985, родом з Тернопілля), відомий художник, графік, іконописець, кераміст, мистецтвознавець; Олександр Архипенко (1887-1964, народився у Києві), всесвітньо відомий живописець-новатор, скульптор, винахідник і експериментатор, конструював «машину рухомого мистецтва»; Едвард Козак (ЕКО) (1902-1992, родом з Гірного, Львівської обл.), американський художник-карикатурист; Василь Авраменко (1895-1981, Стеблів, Черкащина), хореограф, актор. «Батько» українського танцю в Північній Америці; Павло Плішка (1941 р. н., батьки емігранти з України), оперний співак світової слави; Джек

Пеленс (Палагнюк Волтер Джек) (1919-2006, син українських емігрантів), військовий льотчик-бомбардувальник, актор, володар «Оскара»(1991).

У сфері політики і економіки – Петро Терпелюк – дипломат, посол США в Люксембурзі, спеціаліст з міжнародних відносин в галузі економіки, засновник консалтингової фірми «Терпелюк та партнери»; Богдан Футей – (1939, родом з Бучача, Тернопільської обл.), суддя Федерального Суду США, доктор права, член Американської колегії адвокатів і Української асоціації адвокатів Америки, консультант Міжнародної фундації виборчих систем; Барт Ступак – (1952 р. н., народився в родині українських емігрантів), політик, державний діяч, доктор юриспруденції. Член Демократичної партії. Член Палати представників Конгресу США; Осип Мороз – (1926 р. н., Підгайці, Тернопільської обл.), доктор економічних наук, кібернетик, аналітик, член УВАН, Світової асоціації футурологів, автор книги “Модерна нація: українець у часі і просторі”; Адріян Сливозький – (1951 р. н., син українських емігрантів з Івано-Франківщини), економіст, автор світових бестселерів з питань стратегічного управління, один з найвпливовіших спеціалістів сучасного менеджменту, автор численних фундаментальних праць у галузі стратегічного планування бізнесу, зокрема відомої у світі праці «Міграція капіталу».

Юрій Шевельов – (1908 – 2002, Харків), мовознавець, літературознавець, громадський діяч. Професор Гарвардського, Колумбійського університетів, іноземний член НАН України (1991). Професор УВУ у Мюнхені і Люндського університету у Швеції. Автор 17 книг, фундаментальних наукових праць: «Передісторія слов'янської мови: історична фонологія загальнослов'янської мови» (1965), «Історична фонологія української мови» (1979), «Нарис сучасної української мови». Активний учасник діаспорного науково-культурного життя – заступник голови літоб'єднання українських письменників «Мистецький український рух» (МУР), головний редактор часопису «Сучасність». Член Американського лінгвістичного товариства, Інституту мистецтв і науки.

Феодосій Добжанський – (1900-1975, Немирів, Вінничина), біолог-генетик, зоолог, ентомолог, еволюціоніст, основоположник американської популяційної генетики, за наукові дослідження нагороджений 9-ма почесними медалями, почесний член 20 університетів

світу. Вчений став учителем багатьох послідовників – видатних генетиків-еволюціоністів: Б. Уоллеса, Дж. Мура, Р. Левонтіна, Ф. Аралу, Д. Маринковича, К. Кримбаса, Е. Безігера. Він був переконаним гуманістом-філософом. Ніколи не забував України, допомагав українським вченим, жадібно цікавився життям на батьківщині.

Як у жодній іншій країні у США добре розвинена система українських громадських, релігійних, культурно-освітніх, молодіжних, жіночих та інших організацій, кожна з яких може стати предметом окремого дослідження.

Канада. Канадська діаспора формувалася чотирма хвилями, які великою мірою збігаються з хвилями емігрантів до США (до Першої світової війни; у міжвоєнний час; після Другої світової війни; у теперішній час). Перша хвиля українців зробила великий внесок в освоєння віддалених південно-західних регіонів Канади, запровадивши букерний протиерозійний спосіб обробітку ґрунту (такий звичний на Україні). Це були землероби, яким наділяли по 64,5 га цілинних (часом зайнятих лісом земель).

Як і у США, канадські українці живуть повноцінним суспільно-культурним, релігійним, економічним, політичним життям. Вони досить глибоко інтегровані у громадянське суспільство.

Соціальне і політичне життя української діаспори Канади добре організоване. Тут знаходиться центр Світового Конгресу Українців (СКУ). Серед найбільш відомих організацій – Українське національне об'єднання, Ліга визволення України, Товариство об'єднаних українців Канади. Діє чимало професійних товариств (лікарів, правників, бізнесменів).

Освіту українці здобувають у приватних початкових школах, на курсах українознавства, а вищу – в університетах і коледжах країни. УГКЦ має Українську католицьку семінарію Святого Духа, Інститут імені митрополита А. Шептицького (видає газети і журнали «Українські вісті», «Поступ», «Наша мета»), а православна церква має Духовну семінарію, Коледж Св. Андрія, Інститут Петра Могили, Інститут Св. Володимира, офіційний орган “Вісник”.

На велику пошану заслуговує Канадський інститут українських студій (КІУС), який веде науково-дослідну і видавничу діяльність. Інститут заснований при Альбертському університеті у 1976 р. з ініціативи відомих українських вчених Канади. При КІУС діє Центр

досліджень історії України ім. Петра Яцика, який, зокрема, видав англomовну «Історію України-Руси» М. Грушевського (Mukhailo Hrushevsky «History of Ukraine-Rus»). До числа наймасштабніших проєктів КІУСу належить п'ятитомна Encyclopedia of Ukraine (Вид-во Торонтського університету, 1984-1993 pp.).

У Канаді активно працює Наукове товариство ім. Шевченка, яке об'єднує навколо себе провідних вчених різних галузей науки, а також суспільно-громадських і культурних діячів.

До числа відомих людей Канади належать зокрема: Богдан Гаврилишин – (1926 р. н., Коропці на Тернопільщині), економіст, член Римського клубу, Міжнародної академії менеджменту, Світової академії мистецтв та науки, Ради фонду Жана Моне для Європи, Наглядової ради Віденської академії вивчення майбутнього. Доктор філософії, економіки, права; Рейнелл Андрійчук – (1944 р.н., дочка українських емігрантів), політичний діяч, депутат парламенту, Високий Комісар, постійний представник в ООН, відомий юрист; Рамон Гнатишин – (1934-2002, син українських емігрантів), генерал-губернатор Канади, відомий юрист; Петро Саварин – (1926 р. н., с. Зубрець на Тернопіллі), громадсько-політичний діяч, відомий юрист, один з відомих розробників концепції багатокультурності, ініціатор створення Канадського інституту українських студій (КІУС); Орест Субтельний – (1942 р.н., Краків), доктор філософії та історії, автор популярного в Україні на початку 90-х років підручника «Історія України»; Вільям Курилик – (1927-1977, народжений у родині українських емігрантів), художник, широко відома його серія «Піонери», присвячена першопрохідцям Канади, серед яких чимало українців. Добре відоме символічне полотно митця «Нуклеарна Мадонна» – твір-передбачення, застереження (написаний в до чорнобильську добу). Серед картин Курилика є полотно «Дух Шевченка витає над Канадою»; Лео Мол (Молодожанин Леонід) – (1915 р. н., с. Полонне на Волині), скульптор та художник, член Королівської академії наук Канади, член-кореспондент Національного об'єднання скульпторів Америки, член Мюнхенського товариства художників, член культурних комісій Університету Святого Климента в Римі. Автор пам'ятників Тарасові Шевченку у Вашингтоні, Санк-Петербурзі, Буенос-Айресі. У 1992 року відбулося відкриття «Скульптурного парку Лео Мола в Канаді». Нагороджений Орденом Канади.

Іван Огієнко (митрополит Іларіон; 1882 – 1972, Брусилів, Житомирщина) – всесвітньо відомий вчений-філолог, історик, педагог, політичний, громадський і церковний діяч. Подвигом усього його життя стала 30-річна праця над досконалим українським перекладом Святого Письма (1962). А такі твори вченого, як «Українська культура»(1918), «Історія українського друкарства» (1924), «Костянтин і Мефодій. Їх життя і діяльність» (1927-1928), «Повстання азбуки і літературної мови у слов'ян» (1937), «Візантія і Україна» (1954), «Слово о полку Ігоревім» (1967) та десятки інших книжок здобули найширше міжнародне визнання та перекладені багатьма мовами світу. Канадський період (1947-1972) життя митрополита Іларіона позначився історичними розвідками українського християнства та народних дохристиянських вірувань. Зокрема у праці «Дохристиянські вірування українського народу» (1965) вчений стверджує, що в Україні і в християнській Європі загалом з бігом часу постав так званий синкретизм (двовір'я), яке панує й сьогодні у світі. Список цей можна продовжувати і продовжувати...

Австралія. Сьогодні в Австралії живуть понад 30 тис. українців. Австралійська діаспора вважається більш молодого еміграцією – більшість українців поселилася тут після Другої світової війни, особливо у 1948-1951 рр. Осіли українці головню у містах. Вони швидко адаптувалися до незвичних умов життя на найвіддаленішому від Європи материку, організувавши господарське, культурне, релігійне і наукове життя. У багатокультурному австралійському суспільстві українська діаспора стала однією з найсамобутніших і найбільш стійких до асиміляційних процесів. Головними ознаками окремого етнонаціонального обличчя українців Австралії є релігійна ідентичність, а також українська культура в її різних формах. Деякі ділянки культури (театр, література, хорове мистецтво, танець, образотворче мистецтво, народне прикладне мистецтво) розвинулися тут порівняно ширше, ніж в інших регіонах поселення української діаспори.

Уже дві генерації українців народилися на п'ятому континенті. Хоча вони зберігають багато елементів із своєї етнічної самобутності й у своїй масі ідентифікують себе як особи українського походження, проте деякі (більшою, чи меншою мірою) асимілюються куль-

турно і втрачають мову батьків. Одним з визначальних чинників їхньої само ідентифікації як українців є сучасна незалежна Українська держава, що, безперечно, дасть змогу продовжити існування українства в Австралії при свідомій еміграційній політиці.

Освітнє життя в Австралії координується Українською шкільною радою (школи діють лише у вихідні дні). Існують українські видавництва і преса. Серед газет слід назвати «Вільну думку» і «Церква і життя».

Об'єднання «Союз українських організацій Австралії» має у своєму складі понад 25 громадських і громадсько-політичних структур. Зокрема це Наукове товариство ім. Шевченка, Українська громада, Союз українок, Спілка української молоді, «Пласт», Союз українських комбатантів Австралії, Рада українських кооперативів, Товариство колишніх вояків Української національної армії (УНР) та інші.

11.4. Культурне життя українців у Росії.

Станом на 2002 р., за офіційними даними, в Російській Федерації проживає 4,4 млн українців (3% від населення РФ). При цьому значна частина українців проживає на своїх етнічних землях – Кубань, Донщина, Воронежчина, Білгородщина, Курщина, Брянщина. Перші вимушені переселення з України-Руси на північні землі відбулися ще у XI ст. під тиском монголо-татар. Далі переселення відбувалися внаслідок столипінських реформ, сталінських депортацій, гігантських проєктів радянської доби (будівництво електростанцій, БАМу тощо), а також планомірних наборів-вербовок. Крім уже названих районів, що прилягають до України, українці компактно проживають на Північному Кавказі, Надволжі і Поволжі, на Уралі, в Сибіру, на Далекому Сході, в Примор'ї. Освітній рівень українців у РФ вищий за середній по країні. Вони працюють у всіх галузях господарства. Помітна їх суттєва присутність у російських владних структурах, культурі, освіті та науці, в армії.

Наші співвітчизники в РФ утворили понад 50 національно-культурних об'єднань, що входять до двох масових організацій: «Об'єднання українців Росії» (1992) та Федеральної національно-культурної автономії «Українці Росії» (1998). Ці об'єднання засновані

в 47 регіонах РФ. В Москві відкрито Український культурний центр, діє Українська бібліотека, виходить двомовний часопис «Український огляд». В Москві активно діють українські земляцтва, особливо Донбаське, Дніпропетровське, Харківське, Чернігівське, які лобіюють інтереси певних регіонів України. Українські центри відкриті в Башкортостані та тюменському Сургуті. В деяких вищих навчальних закладах викладається українська мова (Дипломатична академія МЗС, Московський державний лінгвістичний університет, Воронежський університет).

Наша українська діаспора зробила великий (іноді вирішальний) внесок у становлення і розвиток Росії, її культури, науки, промисловості, війська. Слід згадати хоча б декого: Інокентія Гізеля, «Синопис» якого став для наших північних сусідів підручником з історії на декілька століть, автора концепції «просвіченої монархії» Феофана Прокоповича, яка діяла (деякі наполягають, що й сьогодні діє) від Петра I, О.Розумовського, який був обвинчаний з російською царицею Єлизаветою Петрівною, К.Розумовського, який близько 20 років очолював Російську академію наук (яку, до речі, створював той же Ф.Прокопович), О.Безбородька – канцлера Російської імперії, М.Терещенка – міністра Тимчасового уряду, М.Родзянко – голову III і IV Державних дум Росії (саме він умовив Миколу II зректися престолу), видатних письменників українського походження – В. Капніста, М.Гоголя, М.Гнедича, В.Кукольника, Г.Данилевського, Ф.Достоевського, В.Короленка, А.Ахматову, М.Волошина-Кириєнка та ін., луганчанина В.Даля – укладача «Толкового словаря живого великорусского языка», визначних науковців українського кореня, які працювали в Україні і Росії, – В. Вернадського, М.Зелінського, П.Капіцу, М.Остроградського, М.Туган-Барановського, фундаторів ракетно-космічної галузі – К.Ціолковського (нащадок Гетьмана С.Наливайка), М.Кибальчича, О.Засядька, С.Корольова, В.Глушка, В.Чаломея, митців і художників – В.Боровиковського, Д.Левицького, А.Лосенка, К.Трутовського, І.Репіна, скульптора І.Мартоса, співаків І.Алчевського та І.Козловського. Російську авіацію створювали конструктори А.Льолька, О.Івченко, Г.Лозино-Лозинський, танкобудівну промисловість – М.Духов та О.Морозов, силу російського флоту зміцнювали Ю.Лисянський, А.Макаров. І то лише короткий перелік. Практично всі відомі українці з Росії невіддільні від україн-

ства, бо вони за згаданою формулою Петра Струве брали участь у культурі свого народу, не відмовлялися від нього, часто демонстрували свою приналежність до України, докладали свій вагомий внесок у її розвій. На жаль, сьогодні українці в Росії не мають адекватних можливостей розвитку своєї культури, мови, які мають росіяни в Україні. Залишається сподіватися, що то проблема часу.

Питання для самоперевірки і засвоєння матеріалу

1. Назвіть найголовніші місця розселення української еміграції в світі.
2. Охарактеризуйте внесок української діаспори у світову науку.
3. Якими є мистецькі досягнення української діаспори?
4. У чому, на вашу думку, полягає внесок діаспори у збереження національно-культурної спадщини українського народу.

Навчально-методична література:

* Євтух В.Б., Трощинський В.П., Попок А.А. Закордонне українство: Навч. посіб. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Національна академія держ. управління при Президентові України; Центр сучасного суспільства. – К.: ВІК, 2005. – 308 с.

* Мисечко А.І. Українська діаспора: Навч.-метод. посіб. – О.: Астропринт, 2002. – 68с.

Джерела:

*Абліцов В.Г. Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті. – К. : КИТ, 2007. – 436 с.

* Енциклопедія Українознавства. – Львів, 2000. – Т.9. – С.3434.

* Табачник Д.В., Попов Г.Д. Українці зарубіжжя та Україна: Довідник. – Знання, 2007 – 393 с.

Додаткова література:

* Ажнюк Богдан Миколайович. Мовна єдність нації: діаспора й Україна / НАН України; Інститут української мови. – К. : Рідна мова, 1999. – 450 с.

* Економічна еміграція з України: причини і наслідки / Інститут досліджень діаспори; І.Винниченко (упоряд.). – К. : Геопринт, 2003. – 60 с.

*Ідзьо В. Українська діаспора в Росії: Українсько-російські взаємовідносини: історія, наука, релігія. – Л.: БаК, 2002. – 304 с.

* Качараба С.П. Еміграція з Західної України (1919-1939). – Л.: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 416 с.

* Кривда Н.Ю. Українська діаспора: досвід культуротворення: монографія. – К.: Академія, 2008. – 280 с.

* Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Т.2: Роки 1952-1975. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998 – 127 с.

* Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / НАН України; Інститут соціології. – К.: Інтел, 1994. – 259 с.

* Трощинський В.П., Шевченко А.А. Україна крізь віки: В 15 т. / НАН України; Інститут археології / В.А. Смолій (ред.) Т.15: Українці в світі. – К.: Альтернативи, 1999 – 351 с.

Лекція 12.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА НА МЕЖІ ТИСЯЧОЛІТЬ

- 12.1. Культурне життя в Україні в умовах соціально-економічних трансформацій 90-х років ХХ ст.
- 12.2. Проблеми культурного розвитку українського суспільства в умовах поглиблення глобалізації на початку ХХІ ст.

12.1. Культурне життя в Україні в умовах соціально-економічних трансформацій 90-х років ХХ ст.

Небезпідставно вважається, що культура – це насамперед пам'ять народу, тому вона завжди пов'язана з історією, завжди передбачає неперервність духовного, інтелектуального життя людини, суспільства і всього людства. Піднесення культури здійснюється у *двох напрямках*: відновлення втраченого, раніше викресленого із народної скарбниці, а також творення нових матеріальних і духовних цінностей. Тому суть культури можна збагнути як невідпинний процес взаємообміну, в ході якого люди вдосконалюють та поповнюють свої знання та вміння шляхом засвоєння створеного попередниками та власною творчістю, збагачують культурну скарбницю свого народу, а в ідеалі – й людства.

Нормальним протіканням історичного поступу суспільства вважається динамічна рівновага цих процесів, а при її відсутності виникають кризові явища. За умов, коли виникають труднощі в освоєнні культурної спадщини з причин недостатньої уваги сучасників до підготовки підрастаючих поколінь, турботи про забезпечення нормальних умов для реалізації творчих потенцій народу: тоді уповільнюється або й припиняється процес розширеного відтворення культури, настає застій, стагнація, виродження.

На сучасному етапі процес освоєння художньої спадщини має свої особливості. Тенденція переосмислення ролі й значення культурної спадщини полягає у прагненні не лише зберегти її у первісному вигляді, а й активно ввести до канви теперішнього життя. Тобто сам

процес історії художньої культури виступає і процесом збереження минулого та накопичення культурних цінностей, і процесом відкриття нового в старому. Культурна спадщина неодмінно містить у собі функцію сучасного явища культури. Кращі твори вітчизняного мистецтва не лише продовжують функціонувати в житті людства, вони засвідчують, що художня культура не старіє.

Названі теоретичні положення щодо спадковості та поступального розвитку культурного процесу у суспільстві, діалектичної єдності інтернаціональних і національних тенденцій у ньому особливої актуальності набули у перехідний період від адміністративної до ринкової економіки в Україні у 90-х рр. ХХ ст.

Для українського суспільства загалом і для сфери культури зокрема роки після проголошення суверенітету і державної незалежності стали періодом глибоких трансформаційних процесів, оцінка яких уже на даному етапі не може бути однозначною. З одного боку, відбувався розпад радянської ідеологічної системи з її традиційними морально-етичними і культурними цінностями та розгалуженою мережею культурних установ. З іншого боку, почала формуватися нова національна культурна інфраструктура. При цьому ринкові трансформації створили низку додаткових перепон і труднощів у сфері соціально-економічних відносин і культурного життя, які опинилися перед наступними чотирма викликами.

Перший виклик пов'язаний із прорахунками у здійсненні ринкових реформ, які спричинили глибоку і затяжну економічну кризу. Криза мала згубні наслідки для життєвого рівня населення, значна частина якого опинилася за межею бідності. Від економічних негараздів найбільше постраждали галузі, які визначають культурний рівень суспільства: освіта, наука, охорона здоров'я, мистецтво тощо.

Другий виклик – зміна суспільного ладу, політико-економічних та культурних орієнтирів у суспільстві, неготовність національної культури до повноцінного функціонування без постійної державної опіки та фінансової підтримки в ринкових умовах. За таких умов значно зменшилася мережа державних та комунальних закладів культури і мистецтва: театрів, музеїв, бібліотек, клубів, будинків культури, кінотеатрів та ін.

Третій виклик пов'язаний із відкритістю суспільства і глобалізацією, внаслідок чого культурна сфера виявилась малопристосованою

до конкуренції із західною та російською культурою. Уже на початку 1990-х рр. українське кіно почало здавати позиції на вітчизняних кіно- та телеекранах перед другорядною голлівудською продукцією, український музичний ринок заповнили контрафактні касети та CD, на книжковому ринку почала домінувати російськомовна продукція переважно розважального характеру.

Нарешті, *четвертий виклик* – незалежність націєтворчих процесів, коли україномовна культура етнічних українців має перетворитися на культуру усіх громадян України, а доволі неоднорідне і багатонаціональне суспільство стати справжнім демократичним громадянським суспільством на зразок європейських країн.

Відповіддю на ці виклики стали істотні зміни у гуманітарно-культурній сфері, а культурна політика держави адаптувалася до нових умов.

До реальних новацій та досягнень можна віднести наступне:

- * звільнення від радянських ідеологічних канонів, в рамках яких десятиліттями розвивалася національна культура;

- * розроблено і прийнято чимало нових законів і підзаконних актів щодо культурної, освітньої та наукової галузей;

- * поруч із державно-комунальною мережею у більшості регіонів, особливо у великих містах, виникли і розвиваються у непростих умовах сотні недержавних організацій (театрів-студій, музеїв, видавництв, аудіовидавничих фірм, продюсерських центрів, дистриб'юторських фірм, мистецьких галерей та ін.), хоч на державному рівні поки що не вирішено проблему сприяння недержавному сектору в культурі;

- * з перемінним успіхом ведеться боротьба за культурний простір України як з боку держави, та і самого культурно-мистецького середовища;

- * до безперечних успіхів можна віднести вільний доступ до надбань світової культури та знайомство з творчістю зарубіжних українців.

Таким чином, за останні два десятиліття українська культура за непростих умов трансформацій суспільства продемонструвала чималу життєздатність і закріпилася на певних позиціях на вітчизняному ринку. Існуючу багатокультурність загалом варто розглядати не як загрозу цілісності нації, а як потенціал для збагачення культурно-інтелектуального капіталу України.

Інтеграція країни у світовий культурний простір, відкритість українського суспільства зумовлюють підвищену увагу до національних

культурних традицій, зумовлюють доцільність протекціонізму стосовно розвитку питомої української культури, надання певних пільг і переваг, зокрема, у виданні україномовної літератури, кінотовиробництва, кінопрокату, розвитку українського театру та художньої творчості.

Верховна Рада прийняла закон «Основи законодавства України про культуру», який закріплював правовий фундамент існування й розвитку національної культури, що розглядалося як суверенне право кожного народу.

Значні надії покладалися на реалізацію Комплексної програми основних напрямів розвитку культури в Україні до 2005 року, яка ставила метою збереження, відродження і розвиток української культури як оригінальної, самобутньої в історії світової цивілізації, а також разом з нею культур усіх інших національних груп, які проживають в Україні. Планувалося створення необхідних матеріальних і духовних умов для всебічного розвитку кожної людини і на цій основі забезпечення зростання моральності й духовності в усіх сферах життя. Проте глибока економічна криза та політична нестабільність у країні, хронічне недофінансування культурної сфери зашкодили її втіленню в життя у повному обсязі.

Одним із засобів пізнання світу людиною з давніх часів була *релігія*. Як засіб пізнання релігія є антиподом науки, яка прагне з'ясувати, як насправді влаштований світ (включаючи й людину), тим часом як релігія задовольняється найпростішими (за формою), проте найчастіше фантастичними за змістом відповідями на найскладніші питання, які стосуються принципів світобудови. Щоправда, час від часу представники релігійного світогляду намагаються довести, що ніби наукове та релігійне світорозуміння не протистоять, а всього лише доповнюють одне одного. Натомість представники атеїстичного світобачення відкидають ці твердження як такі, що позбавлені наукових підстав.

Релігія, на відміну від науки (та заснованої на ній техніки), являє собою ілюзорний засіб перетворення світу, оскільки в кінцевому підсумку покликається на «мудрість Першотворця» та «волю Божу». На відміну від науки, яка не залишає людині жодних шансів на особисте безсмертя, отже, – на повноту відчуття комфортності життя, релігія часто-густо виступає більш-менш дієвим засобом

пристосування людей до умов життя, які бувають іноді нестерпними. Обіцянками продовження життя після смерті та винагородження у «загробному світі» як за праведність, так і за муки та кривди у «цьому світі» релігія зваблює людей і прищеплює їм менталітет смиренності й покори, навички довготерпіння і т. п.

Церковній культурі теж властиві певні особливості: вона є історично зумовленою, фіксує національні традиції, включає загальнолюдські цінності. Можна сказати й так: якщо релігія дала людству заповіді і догми, то мистецтво дало їй свої уста й образний витвір. І яким би визначним і величним не був науково-технічний прогрес, у народній пам'яті найглибше зберігаються духовна культура, висока моральність зі сфери релігійності. В основі теологічних концепцій лежить ідея визначальної ролі віри в Бога, добро, красу. Православні богослови визначають культуру як неземне, надприродне явище, обмежують її морально-релігійними ідеями та вимогами. При цьому не беруться до уваги матеріальна основа культури, її значення, нерозривна єдність матеріальної та духовних складових.

Щодо взаємин держави і церкви варто врахувати досвід західноєвропейських структур, де набуло усталеності переконання про необхідність збереження демаркації між духовною і світською владою. Проте українські реалії засвідчують, що таких правових заasad дотримуються не завжди. Попри заборону церквам займатись політикою, а політичним партіям використовувати релігійні організації у своїх цілях, політизація конфесійного середовища має місце, особливо під час виборчих компаній.

Наука як одна з провідних галузей культури у ХХ столітті стає безпосередньою продуктивною силою. Це означає матеріалізацію науки, всебічне впровадження її у матеріальне виробництво.

До кінця 1980-х рр. СРСР та Україна, як одна із його найбільш значимих частин, мали могутній науковий потенціал, багатогалузеву наукомістку економіку. Небезпідставними є твердження деяких дослідників, що вітчизняна система відтворення інтелектуального потенціалу в 1970-1980-ті роки, попри недосконалість тодішнього економічного механізму, наближалася до світового рівня, а у деяких відношеннях навіть перевершувала його. Саме тоді було створено вперше в СРСР унікальні численні науково-технічні комплекси. При порівнянні перспектив науково-технологічного розвитку країн

СНД на початок дев'яностих років більшість аналітиків вважали, що Україна має найвищі шанси високотехнологічного розвитку.

Але роки переходу України до ринкової економіки засвідчили, що держава не має достатніх матеріальних ресурсів для збереження науки у тому вигляді, в якому вона була створена й функціонувала в роки радянської влади. У той же час в організаційній структурі науково-технічної сфери України залишалося багато ознак минулого: це, зокрема, започатковані ще у 1980-х роках методи програмно-цільового управління, комплексні прогнози розвитку науки і техніки, системи загальнодержавних, галузевих та міжгалузевих науково-технічних програм та ін. Від попередньої моделі, що відповідала потребам планової економіки, дотримання режиму таємності в умовах протистояння двох світових систем, українська наука у перші роки після проголошення незалежності успадкувала три специфічні властивості: значні масштаби наукових досліджень і розробок, централізоване управління та майже стовідсоткове державне фінансування.

Так, у 1990 р. витрати на науку досягали понад 3% ВВП (що було співставлено з витратами найбагатших країн світу), але головним джерелом був союзний бюджет: з нього покривалося 90% витрат на наукові галузі і тільки 10% – з бюджету республіки. Пропорційно зі структурою джерел фінансування науковий потенціал України і використовувався, працюючи переважно на потреби всієї країни.

Більшість дослідників кризовий стан у науково-технологічній сфері України пояснюють труднощами її адаптації до нової моделі господарювання, масштабами кризових явищ в економіці, її неконкурентноспроможністю в умовах відкритості суспільства. Серед найвпливовіших соціально-економічних факторів, що характеризують стан сучасного наукового комплексу, можна виділити такі:

- * перехід від регіональної до самостійної наукової системи після проголошення незалежності України;

- * втрата наукою статусу державного пріоритету внаслідок кризових явищ в державі і значного скорочення інвестицій у науково-технічні галузі;

- * відсутність попиту і скорочення замовлень на результати наукових досліджень та розробок;

- * зміна науково-технічної та геополітичної стратегії держави. Зокрема, нова доктрина реформування збройних сил, конверсія военно-

промислового комплексу призвели до втрати мотивації у багатьох напрямках досліджень, зумовили припинення значної кількості розробок.

Характерно, що найбільших втрат зазнала саме та частина науково-дослідного потенціалу, яка була орієнтована на потреби ВПК. На початок 1991 р. тут акумулювалося понад 40% найбільш кваліфікованого кадрового потенціалу української науки, здатного створювати конкурентноспроможну на світовому ринку продукцію; тенденції відпливу інтелекту із науково-технологічної сфери, зниження престижності науки як перспективного виду діяльності для талановитої молоді, явне та приховане безробіття у науковій сфері, що є чи не найбільшими загрозами втрати наукового потенціалу країни.

Процес адаптації вітчизняної науки до ринкових умов, який науковці назвали “політикою виживання”, можна умовно поділити на кілька етапів:

* перший – від так званої перебудови другої половини 80-х років до проголошення незалежності, коли планово-централізована система управління науковою галуззю була доповнена ринковими елементами;

* другий – 1991-1993 рр., період трансформування наукової системи України з регіональної на самостійну в умовах зростаючої в країні економічної кризи, зменшення бюджетного фінансування науки майже в чотири рази;

* третій – з кінця 1993 р. до 2000 р. характеризувався поглибленням змін, що почалися на попередньому етапі, а також значним зростанням інфраструктурних витрат та появи загрози припинення існування цілої низки інститутів;

* четвертий етап почався з 2001 р., практично співпадає із виходом економіки із кризового стану і характеризується цілеспрямованими регульованими змінами у науковій та інноваційній системах.

Політична, інтелектуальна, соціально-економічна трансформація суспільства суперечливо позначилася на розвитку *освіти*. У 1991 році Верховна Рада прийняла закон України «Про освіту», яким передбачалася розробка низки законопроектів, реалізація яких тісно пов’язана із зміцненням матеріально-технічної бази освіти, впровадженням у навчання нових досягнень науки, а також

урізноманітнення форм шкільної освіти. Бюджетне фінансування передбачалося на рівні 10,5% від ВВП.

Важливу соціально-економічну роль у суспільстві відіграє середня ланка системи освіти. Не дивлячись на складність соціально-економічних умов перехідного періоду, вона не лише збереглася, а й стала вагомим чинником відтворення духовного та інтелектуального потенціалу країни. За роки становлення України як самостійної держави було сформовано нормативно-правову базу системи освіти. На основі закону України «Про освіту» (у новій редакції ухвалено у 1996 та наступних роках) було підготовлено проекти законів прямої дії, нормативно-правові акти про різні типи шкіл і форми навчання. Вперше в Україні були розроблені стандарти загальної середньої освіти.

Сучасна система освіти складається із 9 ланок:

- * дошкільної освіти;
- * загальної середньої освіти;
- * позашкільної освіти;
- * професійно-технічної освіти;
- * вищої освіти;
- * післядипломної освіти;
- * аспірантури;
- * докторантури;
- * самоосвіти.

Відповідно встановлені освітньо-кваліфікаційні рівні.

Одним із основних документів реформування системи освіти на основі закону України «Про освіту» стала Державна національна програма «Освіта 2000. Україна у XXI ст.», прийнята у 1992 р. Незважаючи на певні хиби цього стратегічного документа (нечіткість завдань, принципів і стандартів оновлення освіти), в ході його реалізації у 90-х роках виникла мережа шкіл з поглибленим вивченням окремих дисциплін, розгорнули роботу 236 гімназій, 208 ліцеїв, десятки авторських шкіл, 26 колегіумів, понад тисячу навчально-виховних комплексів.

Наприкінці 2000 р. процес реформування освіти вступив у нову фазу, коли було ухвалено проект «Концепції 12-річної середньої школи», який передбачав усунення недоліків документа «Освіта 2000». Але поки що навчання у середніх загальноосвітніх закладах

не забезпечує нових базових вмій у ринкових умовах: креативного (творчого) мислення; уміння вирішувати проблеми; набуття навичок спілкування і комунікації; уміння працювати у команді та самостійно здобувати знання.

Ефективним реформування освіти може стати тоді, коли буде відбуватися водночас із радикальними змінами у ставленні суспільства до освіти. Утвердження пріоритетності освіти вимагає граничних змін не лише у задоволенні фінансових потреб та витрат (жодного року освіта не була профінансована згідно з нормами Закону «Про освіту»), а й у свідомості громадян і суспільства загалом.

Отже, сучасні проблеми культури: зниження авторитету освіти, духовності; зневажливе ставлення до традиційних норм моралі; воєнничий наступ стандартизованого «авангардистського» мистецтва і масової культури тощо породжені як об'єктивними труднощами перехідного періоду, так і суб'єктивними прорахунками влади та політикою у сфері культури попередніх десятиліть.

12.2. Проблеми культурного розвитку українського суспільства в умовах поглиблення глобалізації на початку XXI ст.

Загальноосвітні тенденції XXI століття характеризуються зростанням уваги до підвищення інтелектуального і культурного розвитку людини, коли інтелект особистості стає основним показником прогресу, головною передумовою подальшого розвитку суспільства. Тому не тільки у ринково розвинутих країнах, але й у тих, що прагнуть побудувати суспільство знань (Україна також стає на цей шлях), пріоритетними визначені наука як сфера, що генерує нові знання, і освіта як галузь, що олюднює знання і забезпечує інтелектуальний і культурний розвиток особистості.

Уособленням стрімко зростаючих змін у житті людства в кінці XX – на початку XXI століть стала глобалізація усіх сфер соціально-економічного, політичного, культурного життя. Через свою багатомірність і багатозначність цей феномен ще й досі не знайшов точного й вичерпного визначення, зміст процесів глобалізації, її складові елементи трактуються по-різному, висловлюються їх суперечливі оцінки.

Варто зауважити, що осмислювання процесів глобалізації здійснюється і в економічному, і в історичному, філософському, політичному, соціальному, культурному, психологічному та інших аспектах. Вже один цей факт є свідченням складності та багатомірності феномену глобалізації, розуміння якого вимагає як диференціації, так і синтезу результатів наукових досліджень, виокремлення загального й особливого, поєднання широкого світоглядного та вузько-спеціалізованого підходів.

Твердження про глобалізацію як об'єктивний історичний поступ розвитку світогосподарських відносин можна вважати правомірним щодо таких об'єктивних факторів, як інтернаціоналізація та міжнародний розподіл праці, які дійсно існували давно, а тепер одержали нові істотні імпульси, а також нову матеріальну основу у вигляді інформаційних технологій та нових комунікацій. Специфіка відношень між учасниками процесів глобалізації визначається провідними економічно розвинутими країнами, політикою лібералізації, наданням свободи руху практично усім чинникам виробництва.

Аналізуючи численні думки дослідників різних наукових шкіл щодо характерних рис глобалізації, серед них у першу чергу можна виділити *такі її суттєві ознаки*:

- * зростаючу взаємозалежність і взаємопов'язаність країн і народів у різних сферах людської життєдіяльності, що у перспективі має привести до утворення планетарного співтовариства людей, формування цілісного світу;

- * становлення світового фінансово-економічного простору, ринку планетарного масштабу, злиття окремих економік у глобальну систему із загальними для всіх правилами з метою попередження та переборювання валютно-фінансових криз;

- * інформаційну революцію, наслідком якої стало створення світової мережі спілкування на базі новітніх комп'ютерних і медіа технологій, глобального телебачення, Інтернету;

- * універсалізацію світу, розповсюдження системи ліберально-демократичних і соціокультурних цінностей, накопичених євроатлантичною цивілізацією;

- * поширення ідеології і політики глобалізму, прагнення використати об'єктивні процеси в суб'єктивних цілях – заради формування нового світопорядку на принципах уніполярності.

Нові об'єктивні умови початку ХХІ ст. – трансформація наукової системи із регіональної в національну, перехід до ринкових відносин, відкритість країни перед світом та її незахищеність від зовнішнього технологічного і культурного вторгнення, вплив глобальної світової кризи – зумовили необхідність вироблення нової функціональної парадигми, на основі якої має функціонувати науковий потенціал країни.

За роки незалежного розвитку у цій сфері вже відбулися істотні зміни:

- * у галузі науки та наукового обслуговування з'явилася економічна багатокладність;

- * відбувається послаблення принципу централізованого управління наукою, зокрема, всередині самої Національної академії наук України, оскільки інститути, особливо ті, що здатні до комерціалізації наукових результатів, дедалі більше виходять з-під централізованого управління. Причому, ця тенденція характерна не тільки для деяких академічних інститутів, але й для їх підрозділів та навіть окремих науковців;

- * Національна академія наук значною мірою втратила статус головного штабу країни;

- * з'явилися нові державні галузеві академії наук та більше трьох десятків офіційно зареєстрованих громадських організацій, що називаються академіями з дуже незначним рівнем співпраці з НАН України;

- * за роки незалежності чисельність виконавців наукових та науково-технічних робіт скоротилася з 295 тис. осіб у 1991 р. до 96,8 тис. у 2008 р., тобто майже втричі, відбулося істотне скорочення чисельності науковців найвищої кваліфікації (докторів і кандидатів наук) у науковій сфері, хоч їх загальна чисельність у різних сферах, в тому числі освітній, в Україні постійно зростала;

- * складною проблемою науково-технологічної сфери в умовах ринкового реформування залишається інформаційне забезпечення науковців. Починаючи з 1991 р. ситуація з комплектацією навіть провідних наукових бібліотек залишається незадовільною. Лише завдяки міжбібліотечному обміну провідним бібліотекам вдається одержувати обмежену кількість закордонних видань. До цього часу ще не всі наукові установи, особливо в регіонах, мають доступ до

Незалежна Україна

Інтернету, але найгірше те, що далеко не всі науковці можуть ним користуватися.

Отже, можна зробити, висновок, що за роки ринкових реформ науковий комплекс фактично був виключений із числа стратегічних державних пріоритетів. Акценти реформ були зосереджені переважно на зміні форм власності та фінансовій сфері, що призвело до скорочення вітчизняного наукового потенціалу, стан якого не відповідає інтересам України, її місцю у світовому науковому співтоваристві.

Певну роль у цьому відіграли й прорахунки в стратегії реформування науки. У результаті наука опинилася фактично поза процесами реформування економіки, не забезпечувала послідовного створення наукового «заділу», вкрай необхідного для активізації факторів економічного і соціального прогресу, подолання відставання України від розвинутих країн. Такий стан, а також реальні процеси, що відбуваються у вітчизняному науковому комплексі, вступають у протиріччя з практикою світового співтовариства.

Зростання ролі інтелектуальної складової як важливого чинника соціально-культурного розвитку спонукує до *переосмислення значення вищої освіти та її інтеграції з наукою в системі економічних*

відносин. Осмислення місця і ролі вищої освіти пов'язано не тільки з теоретико-методологічними проблемами удосконалення діяльності вищих навчальних закладів в сучасних умовах, а ще й з тим, що вона має сприяти завершенню соціально-економічних реформ, зростанню науково-економічного та культурного потенціалу суспільства. Освіта, зокрема вища, є джерелом інноваційного потенціалу держави, сферою, де здійснюється виховання майбутніх фахівців у дусі пріоритетів інноваційного розвитку, відбувається трансформація суспільних цінностей у напрямі переваг творчої роботи. Доведено, що інноваційний характер поведінки (підприємливість) властивий людям з достатнім рівнем креативності та загального інтелекту.

Головною метою державної політики щодо освітньої галузі визначено створення умов для розвитку особистості й творчої самореалізації кожного громадянина України, виховання покоління людей, здатних ефективно працювати й навчатися протягом життя, оберігати і примножувати цінності національної культури, розвивати й зміцнювати суверенну демократичну державу як невід'ємну складову європейської та світової спільності. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті визначила основні соціально-економічні та правові засади демократичного функціонування й сталого розвитку та реорганізації в цілому системи вищої освіти, спрямованої на оптимізацію мережі вищих навчальних закладів, розширення доступу громадян до здобуття якісної вищої освіти, підтримку інтеграційних процесів з іншими ланками освіти, реалізацію заходів щодо соціального захисту працівників навчально-виховного процесу.

Аналіз традиційної системи вищої освіти, що функціонує у державі, свідчить, що її характерною особливістю є одноцільова спрямованість на використання соціального замовлення – на підготовку спеціалістів у різних професійних галузях. Інші функції – такі як проведення науково-дослідних робіт і виготовлення наукоємної продукції – є допоміжними щодо основної. Існуючі підходи передбачають передусім одержання студентами заздалегідь заданого результату за допомогою визначених засобів і методів, проте у визначенні цілей і виборі методів їх досягнення вони практично участі не беруть. Внаслідок у процесі навчання набуваються лише ті знання, що були створені до початку навчання. Разом з тим зміни у сфері на-

уково-технологічного розвитку, що проявляються у стрімкому зростанні інформації з усіх галузей знань, призводять до того, що при підготовці фахівців для нових напрямів розвитку науки і техніки виникає потреба у засвоєнні все більшого обсягу знань, а, відповідно, й збільшення терміну навчання.

З іншого боку, швидке скорочення життєвого циклу набутого запасу знань (до 5 років) не дозволяє збільшувати період навчання. Подолати вказане протиріччя можна одним способом – коли підготовка спеціалістів буде інтегрована з процесом набуття нових знань. У такому випадку підготовка кваліфікованого спеціаліста повинна ґрунтуватися на вирішенні конкретних наукових, технічних і виробничих проблем, а випускник вузу зможе починати трудову діяльність без додаткової перепідготовки.

Впродовж останнього десятиліття були здійсненні істотні кроки щодо приведення структури вищої освіти до стандартів розвинутих країн Європи, визначених ЮНЕСКО, ООН та іншими міжнародними організаціями. Відповідно до статусу навчальних закладів було встановлено чотири рівні акредитації: I і II – технікуми, училища, коледжі та прирівняні до них навчальні заклади. У 2008 р. їх налічувалось 664.

III і IV рівні – університети, інститути, академії, консерваторії, яких у цей час налічувалося 315, у тому числі майже половина із них – недержавні вищі навчальні заклади. Поява системи платної освіти стала принципово новим явищем у ході реформування ВНЗ і зараз закріплена й функціонує як повноправний соціальний інститут суспільства. Диверсифікованість діяльності дає змогу освітнім установам забезпечувати фінансову стійкість за умов несприятливої економічної кон'юнктури, маневрувати ресурсами в межах вузу у відповідь на зміну попиту на той чи інший вид освітніх послуг.

У навчальних закладах III-IV рівнів акредитації освіти здобувають 1,5 млн. студентів, 14 тисяч аспірантів і докторантів. Така мережа забезпечує навчання 400 студентів на 10 тис. населення, що наближається до рівня багатьох розвинутих країн. Їх досвід переконує, що стара філософія освіти, коли вона розглядалася лише як підготовка молодих людей до життя, як уявлялося ще півстоліття тому, себе вичерпала. Тепер замість девізу «освіта на все життя» має впроваджуватися принцип «освіта впродовж всього життя».

Новий підхід до якості і тривалості освіти дає змогу своєчасно оновлювати і поповнювати отриманий у школі та вузі запас знань, швидше адаптуватися до змін, краще розуміти суть проблем і знаходити шляхи їх інноваційного вирішення. Особливої уваги заслуговує післявузівське навчання, оскільки набуті знання стрімко старіють в умовах наукової революції, технологічного перевороту, різких змін у політичній та соціальній сферах. Слід зазначити, що в Україні має місце нерозвиненість системи безперервної освіти населення, що значно ускладнює перехід до проголошеного державою курсу на перехід до інноваційного розвитку економіки та побудови знаннєвого суспільства.

Суттєвим стимулом реформування вищої освіти є інтеграція України до європейської освітньо-кваліфікаційної моделі. *Болонський процес*, започаткований у 1999 р., передбачає зближення освітніх систем шляхом формування єдиного відкритого європейського освітнього простору, впровадження кредитної системи на основі трансферу кредитів, а також спрощення процедури визнання кваліфікацій.

У травні 2005 р. на конференції міністрів освіти європейських країн у члени Болонського процесу була прийнята Україна, підтвердивши зобов'язання створити єдиний європейський простір у галузі вищої освіти до 2010 р., де будуть діяти однакові й обов'язкові для всіх країн стандарти освітніх кваліфікацій і рівнів.

Незважаючи на певні позитивні зрушення в науково-освітній сфері під впливом ринкових чинників, поки що в українському суспільстві становище вищої освіти і науки не відповідає реальному статусу духовного виробництва у суспільстві. Державна політика у сфері вищої освіти має орієнтуватися на перевірені світовою практикою моделі національної інноваційної системи. Відповідаючи на історичні виклики XXI століття, вища школа повинна забезпечувати високу функціональність людей в умовах, коли зміна ідей, знань і технологій відбувається значно швидше від зміни поколінь. Необхідно віднайти раціональні схеми співвідношення між лавиноподібним збагаченням знань, розвиток високих технологій та здатністю особистості щодо їх творчого засвоєння.

Рівень розвитку інформаційно-комунікаційних технологій кінця XX – початку XXI ст. став неодмінною умовою та індикатором куль-

турного розвитку та економічного благополуччя країн ЄС та США. Для них інформаційні технології стали локомотивом технологічного розвитку та основою їх конкурентоспроможності. Для України та її регіонів вкрай актуальною постає проблема впровадження інформаційно-комунікаційних технологій як одного з найважливіших механізмів розбудови сучасного високотехнічного суспільства. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) все глибше проникають в усі механізми масових комунікацій, освіти, виховання, навчання, справляючи значний вплив на формування особистості, спосіб життя людей, систему міжособистісних спілкувань тощо. Це означає, що інтелектуальна інформатизація суспільства в інноваційній економіці є процесом, у якому соціальні, технологічні, економічні, політико-культурні механізми перебувають у тісній взаємодії і становлять собою процес прогресивно зростаючого використання ІКТ для виробництва, переробки, збереження та поширення інформації, особливо знань, для прийняття ефективних управлінських рішень.

Інформація є основною категорією знань, значення її теоретичного осмислення неухильно зростає, підтвердженням чого став прийнятий Верховною Радою України восени 1992 р. Закон України «Про інформацію». У ньому закріплені положення щодо основних принципів інформаційних відносин державної інформаційної політики, головних напрямів інформаційної діяльності у державі, організації освіти, наукових досліджень в галузі інформаційної діяльності. У законі сформульовано основні принципи інформаційних відносин, а саме: гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність інформації та вільний її обмін; об'єктивність, вірогідність інформації; повнота і точність інформації; законність одержання, використання, поширення та збереження інформації.

У середовищі фахівців існують різні підходи щодо визначення суті поняття «*інформаційно-комунікаційні технології*». Але здебільшого до нього відносять усі форми технологій, необхідних для створення, збереження, обміну та використання інформації у її різноманітних формах: книги, програмне забезпечення, систему одержання даних, комп'ютери, цифрові й нецифрові бібліотеки, засоби зв'язку: пошту й електронну пошту, радіо і телебачення, стаціонарні та мобільні телефони, веб-сайти й форуми.

Але поки що Україна за рівнем розвитку і використання інформаційних технологій значно відстає від економічно розвинутих

країн, а існуючі темпи інформатизації є недостатніми для подолання низької ефективності її економіки. Специфікою України є те, що інтелектуальний потенціал для розвитку інформатизації суспільства є, проте економічні й правові механізми для розвитку підприємницької діяльності у сфері інформаційно-комунікаційних технологій, стимулювання попиту на інформаційну продукцію ще остаточно не сформовані.

Сприятливі умови для широкого використання переваг інформаційних технологій створює мережа Інтернету, забезпечуючи економію часових, матеріальних, енергетичних та фінансових ресурсів за рахунок переміщення співробітників, зниження витрат на формування і підтримування внутрішнього інформаційного середовища організацій, ефективної координації, колективної діяльності на внутрішньофірмових рівнях та на рівні глобальних ринків.

Створюючи глобальний ринок інформаційної системи, комп'ютерна мережа є і фактором, і одночасно причиною глобалізації. З допомогою Інтернету можна легко розвивати світові мережі наукових досліджень, об'єднувати вчених і дослідників світу для обміну базами даних і результатами досліджень, проводити онлайн-конференції та здійснювати спільні дослідження тощо. Основана на ІКТ технічна і професійна освіта також є тією сферою, яка може сприяти низьковитратній освіті у різних галузях. Потреба у високоякісному швидкому доступі до Інтернету невпинно зростає. Дослідники припускають, що, можливо, через деякий час технічна основа Інтернету, яка невпинно удосконалюється, матиме інші форми. Але для населення планети глобальний інформаційний простір є такою звичайною річчю, як і інші досягнення цивілізації.

Українські вчені були одними із перших серед тих, хто передбачав глобальні наслідки для людства від появи і розповсюдження інформаційних технологій. Завдяки дослідженням академіка В.Глушкова та представників його школи розроблялися такі напрями інформатизації, як облік, фінансово-кредитна система, сфери державного управління, соціальна, освітня, охорони здоров'я, наукові дослідження та ін. Українські науковці були серед безперечних світових ідеологів створення глобального інформаційного простору.

На жаль, впродовж двох останніх десятиліть Україна, зберігаючи потенційні можливості для прориву на ринку інформаційних тех-

нологій, не змогла зберегти та примножити передові позиції у розвитку інформатизації суспільства й нині за цими показниками значно відстає від багатьох провідних країн. Хоча останніми роками сталися значні зрушення у галузі телекомунікацій, сфері мобільного зв'язку, надання деяких Інтернет-послуг, Україна у 2008 р. за кількістю користувачів Інтернету на 100 тис. жителів посідала 85-те місце серед 104 країн світу та 81-ше за кількістю абонентів мобільного зв'язку, що свідчить про низький рівень розвитку інформаційно-комунікаційних технологій в Україні. Проте інвестування у телекомунікаційну галузь останніми роками дещо поліпшується.

Сучасний гуманітарний простір є складною системою, головними конструктивними елементами якої є, насамперед, освіта, наука, релігія, культурна сфера та інформаційний простір. Від стану розвитку освіти, науки, інформаційно-комунікаційних технологій залежить інноватика, а відтак, конкурентоспроможність економіки, життєвість та добробут нації.

Аналіз проблем, що накопичилися у різних сферах реалізації державної культурної політики, дає можливість визначити ймовірні стратегічні напрями їх розв'язання:

- * належне збереження й розвиток національної культурної спадщини, перетворення її на реальний чинник соціально-економічного розвитку суспільства;

- * формування громадянського суспільства як сукупності відносин та інституцій, що мають розвиватися у соціально-політичній та культурній сферах відносно незалежно, автономно від державної влади;

- * сприяння створенню цілісного мовно-культурного простору, наповнення його різноманітним національним культурним продуктом;

- * інтеграція української культури до світового культурного простору, формування культурно-мистецькими засобами позитивного іміджу України у світі.

Аналіз світових процесів та досвіду реформування українського суспільства за роки незалежного розвитку свідчить, що саме культура та науково-освітній потенціал здатні допомогти подоланню негативних кризових явищ, а виховання особистості цінностями загальнолюдської культури призводить до соціально-економічного оздоровлення суспільства. Загальна культура суспільства справед-

ливо вважається важливим чинником національної безпеки, запобігаючи таким негативним проявам, як культ насильства, політичний екстремізм, ксенофобія, злочинність та моральна деградація. При цьому особливої уваги і турботи вимагає духовне виховання молоді, формування в неї високих естетичних та етичних запитів.

Питання для самоперевірки і засвоєння матеріалу

1. У чому проявляється спадковість та поступальний розвиток культурного процесу у суспільстві?
2. Як ви оцінюєте мовну ситуацію в Україні на сучасному етапі?
3. З'ясуйте відмінності наукового й релігійного світоглядів.
4. Охарактеризуйте етапи ринкової трансформації та стан науково-технологічного комплексу України.
5. Назвіть зміни, які сталися в освітянській галузі за роки незалежності України.
6. Який вплив здійснює глобалізація на інтелектуальний і культурний розвиток людини?
7. Чим, на вашу думку, зумовлюється необхідність продовження освіти впродовж усього життя?

Навчально-методична література:

* Богуцький Ю.П., Андрущенко В.П. та ін. Українська культура у європейському контексті. – К.: Знання, 2007. – 679 с.

* Лекції з історії світової та вітчизняної культури. 2-ге вид. // За ред. А. Яргися та В. Мельника. – Львів: Світоч, 2005. – 568 с.

Джерела:

* Болонський процес. Документи і матеріали / Тернопільський національний економічний ун-т / С.І. Юрій (ред.), Б.Л. Луців (уклад.). – Т. : Економічна думка, 2006. – 136 с.

* Вернадський В.И. Научная мысль как планетное явление. – М.: Наука, 1991. – 270 с.

* Державна національна програма “Освіта”. Україна XXI століття. – К.: “Райдуга”, 1994. – 61 с.

* Закон України “Про освіту” від 23.05.1991 р. // Освіта в Україні: Нормативна база. 3-ге вид., змін. та доп. – К.: КНТ, 2007 – С. 8-41.

* Закон України “Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності” від 13.12.1991 р. № 1977 – XII. 1 / Відомості ВР України. – 1992. – № 12.

* Закон України “Про інформацію” 02.10.1992 р. № 2657. – XII // Відомості ВР України від 1992. – № 48.

* Закон України “Про вищу освіту” від 17.01.2002 р. № 2984. – III // Відомості ВР України. – 2002. – № 20.

* Закон України “Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки” від 11.07.2001 р. – № 2623 – III // Вісник НАН України. – 2001. – № 9. – С.7-8.

* Концепція загальної середньої освіти (12 – річна школа). Затверджена постановою Колегії МОН України та Президією АПН Укр. № 12/5 – 2 від 22.11.2001 р.

Додаткова література:

* Економіка знань: виклики глобалізації та Україна / Під заг. ред. А.С. Гальчинського, С.В. Львовичкіна, В.П. Семиноженка. – К.: НІСД, 2004. – 261 с.

* Згуровський М., Якименко Ю. Болонський процес і його вплив на вищу технічну освіту // Наука та інновації. – Т. 2. – №1. – 2006. – С. 15-17.

* Інноваційно-технологічний розвиток України: стан, проблеми, стратегічні перспективи: Аналітичні матеріали до парламентських слухань / За ред. Л.І. Федулової та Г.О. Андрощука. – ІЕП НАН України. – К.: 2009. – 196 с.

* Колоднок А.В. Національна стратегія інформаційного суспільства: необхідність, переваги та стан щодо запровадження в Україні // www. in. org. u. a.

* Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.

* Маліцький Б.А. Сучасний стан наукової сфери України та нова стратегічна доктрина її розвитку // Наука та наукознавство. – 2006. – № 2. – С.16-32.

* Науково – освітній потенціал нації: погляд у XXI століття / Авт. кол. В. Литвин (керівник), В. Андрущенко, С. Довгий та ін. Кн. 2. – К.: Навч. книга, 2003. – 672 с.

* Україна у вимірі економіки знань / За ред. апад. НАН України В.М. Гейця. – К.: Основа, 2006. – 592 с.

* Українське суспільство 1992 – 2007. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – 544 с.

* Шляхи інноваційного розвитку України. Д.В. Табачник (кер. авт. кол.), В.Г. Кремень, А.М. Гуржій. – К.: Людопринт, 2004. – 544 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- А
Авдеєнко Я. 245
Авенаріус М. 173
Агапіт 71
Алепський П. 137
Алімпій (Аліпій) Печерський 91,
102
Алчевський І. 295
Алчевська Х. 207
Альошин П. 182
Амартол Георгій 74
Амосов М. 254
Анич Т. 115
Андрієнко М. 283
Андрійчук Р. 292
Андріяшев О. 171
Антонич Богдан-Ігор 208
Антоній Печерський 80
Антонов О. 253, 260
Антонович В. 171, 198
Антонович Д. 156, 286
Антонович К. 273
Антонович О. 201
Апостол Данило 143
Апостол Петро 143
Аркас М. 180, 181
Арнольдї В. 180
Архипенко О.П. 204, 205, 216, 285
Астаф'єв Б. 243
Ахматова А. 295
- Б
Бабій О. 208
Бабюк А. (Мирослав Ірчан) 188
Багалій Д. 171, 179, 192, 196, 197,
218
Багрянний І. 246, 279
Бадзьо Ю. 260
Байда 129
Бажан М. 215, 222, 239, 242, 245,
246, 257
Балабан Г. 116, 122
Балавенський Ф. 184, 204
Балановський Ю. 243
Балика Б. 124
Бантиш-Каменський Д. 165
Баранович Л. 137, 145
Барвінок Г. 169
Барвінський В. 179, 181, 273
Барка В. 279
Бароній Ц. 130
Баптист І. 155
Баш Я. 242
Безбородько І. 167
Безбородько О. 136, 295
Безігер Е. 291
Безклубенко 18
Безрідний Ф. 129
Бекетов М. 173
Беліта І. 168
Бенардос М. 173
Бердник О. 261
Березовська В. 273
Березовський М.С. 149, 145
Беретті В. 167
Бернардацці А. 176
Берштейн С. 180
Белявський О. 168
Биков Л. 255
Бібіков С.М. 30
Білаш О. 255
Білецький 156
Білецький Б. 192
Білік І. 258
Білінник П. 217
Білокур К. 261
Біляшівський М. 196, 198
Біон Борисфеніт 49, 49
Блакитний В. 207, 212, 214
Блез де Віженер 130
Блохін О. 265

- Блуменфельд Ф. 201
 Боболінський Л. 143
 Бобринський В. 188
 Бобринський О. 190
 Боголюбов М. 221, 234, 236, 254
 Богомазова О. 216
 Богомолець О. 220, 221, 235
 Богуславка Маруся 129, 148, 202
 Богша Лазар 93
 Бойчук М. 203, 204
 Бойчук Т. 204
 Болівар Симон 268
 Бондарчук С. 200
 Боплан, Гійом Лаварес де 130
 Борзов В. 264
 Борецький Й. 117
 Борисоглібська Г. 175, 208
 Борковський І. 272
 Боровик Л. 228
 Боровиковський В. 159, 168, **295**
 Боровиковський Л. 162
 Бортянський Д. 149, 165
 Боян 99
 Брадтман Е. 182
 Броневський М. 124
 Брондуков Б. 263
 Брюлов К. 169
 Брянський М. 273
 Будников П. 231
 Буонакорсі Філіпо (Калімах) 105
 Бурачек М. 183, 204
 Бутович 273
 Бучма А. 181, 208, 254
- В**
 Вавілов М. 220
 Вагилевич І. 163
 Вагула О. 217
 Варченко Василь, кобзар 148
 Василевська В. 245, 246
 Василенко В. 236
 Василенко М. 193
- Васильківський П. 175
 Василько В. 200
 Васильченко С. 206, 207, 246
 Васнецов В. 177
 Вахнянин А. 172, 174
 Ведель А.Л. 149, 165
 Величківський І. 145
 Величко Самійло 143
 Вербицький М. 166
 Вербицький О. 182
 Вериківський М. 201, 223, 242, 243, 255
 Вернадський В.І. 26, 180, 196, 197, 248, 295, 316
 Вільде І. 227
 Вірста Темистокль 283
 Вірський П. 217
 Віршовка Г. 201, 223, 256
 Вийтович П. 183
 Винниченко В. 178, 181, 201, 207, 208, 281, 296
 Високович В.180
 Висоцька С. 201
 Висоцький С. 65
 Виращ Ю. 176
 Витвер Г. 168
 Вишенський І. 124-125
 Вишинський Ф. 182
 Вишня О. 205, 254
 Вілевич Г. 104
 Вітовський Д. 188
 Владислав III 112
 Власенко І. 192
 Влодек Л. 182
 Вовк Ю. 273
 Воеслав М. 240
 Возняк М. 227
 Володимир Василькович 61, 68, 75
 Володимир Великий 61, 66, 76, 78, 84
 Володимир Мономах 65, 68, 72, 78, 79, 95, 123

Володимир Святославич 73, 76, 84
 Волошин-Кириєнко М. 295
 Волощак А. 227
 Воробкевич Сидір 174
 Воронько П. 242
 Врубель М. 177
 Всеволод II 109
 Всеволод Ярославич 68,

Г
 Гаврилишин Б. 292
 Гаврилюк О. 227
 Гай М. 240
 Гжицький С. 227
 Гайворонський М. 188
 Гайдай З. 217, 223, 254
 Галан Я. 227, 241, 246
 Галкін Л. 240
 Гальшка Гулевичівна 117
 Гамалія М. 173, 180, 221
 Гамов Г. 289
 Гамота Г. 289
 Гвоздик К. 204
 Гнатишин Рамон 292
 Гніздовський Я. 289
 Ганна Всеволодівна 66
 Гардін В. 218
 Гарцман М. 240
 Геляс Я. 228
 Гельмар Г. 176
 Генріх Валуа 113
 Генріх IV 281
 Герасименко К. 241
 Герберштейн Сигізмунд 127
 Геродот 40, 42, 46, 55
 Герцен М. 177
 Гесіод 46
 Гесте В. 167
 Гетьманець Петро (псевдо Волош,
 Полтавець, Волош-Василенко)
 240
 Гец Л. 188

Гізель І. 118, 140, 143, 295
 Гінзбург А. 183
 Гіршман Л. 180
 Гліб Юрійович 70
 Глібов Л. 169
 Глобенко М. 283
 Глушко В. 219, 221
 Глушков В. 253, 262, 295, 314
 Глущенко М. 243
 Гмиря Б. 217, 254
 Гнатишин А. 277
 Гнатишин Рамон 292
 Гнатюк В. 180
 Гнатюк Д. 255, 263
 Гнедич М. 295
 Гніздовський Я. 289
 Гоголь М. В. 147, 173, 177, 280, 295
 Головацький Я. 163
 Головачевський К. 159
 Головка А. 207, 240
 Голоняк М. 289
 Голубовський П. 171
 Голятовський Й. 145
 Гомоляка В. 255
 Гонта Іван 147
 Гончар І. 216, 261
 Гончар О. 241, 254, 257
 Горбачевський І. 271, 272, 274, 275.
 Горбатов Б. 244
 Гординський Святослав 208
 Горині (брати) 258
 Горська А. 258
 Городецький В. 182
 Горький М. 228
 Грабовський П. 17
 Граб'янка Григорій 143
 Граве Д. 172, 180, 221
 Гребінко Є. 162, 163
 Григорович Д. 253
 Грицько Дмитро (Цяпка), 240
 Гришко М. 217, 223, 254
 Грищенко О. 283

- Грінченко Б. 170, 178, 179, 192, 256
 Григорій, архімандрит 123
 Григорій диякон, 81
 Грицай В. 175
 Грицько, кобзар 146
 Грищенко О. 283
 Грушевський М.С 80, 138, 171, 172,
 178, 179, 190, 192, 196, 207,
 218, 220, 271, 274, 277, 292
 Гулак-Артемівський С. 181, 223
 Гуменна Докія 279
 Гусар-Струк Д. 284
 Гуслистий К. 252
 Гуцало Є. 258
- Д
- Даль В. 295
 Данилевич В. 171
 Данилевський В. 180, 295
 Данило Галицький 61, 77
 Данькевич К. 217, 223, 242, 255
 Дараган Ю. 273
 Дашкевич Я. 276
 де Голль Шарль 282
 Деліба Л. 243
 Демчик 208
 Демуцький Д. 223
 Дерегус М. 243, 256
 Держик К. 227
 Дзюба І. 258, 260, 284
 Державин В. 279
 Дида І.А. 50
 Дилецький М. 128-129, 149
 Дівович Семен 146
 Діон Хрисостом 46
 Дмитревський 149
 Дмитренко Д. 166
 Дніпровський І. 214
 Добжанський Ф. 290
 Добровольський С. 240
 Добровольський В. 263
 Доброхотов М. 234
- Довгаль О. 216, 243
 Довженко О. 218, 223, 239, 241, 245,
 246, 248, 251, 254, 255, 266
 Довнар-Запольський М. 171
 Долинський Л. 168
 Доманицький В. 178
 Домбровський Феофіл 166
 Домінічі Павло 127
 Домінченко К. 242, 255
 Донець М. 223
 Донської М. 223, 244
 Дорошенко В. 189
 Дорошенко Д. 208, 278, 285
 Досвітній О. 222
 Достоевський Ф. 295
 Драгоманов М. 171, 192, 198, 271,
 274
 Драй-Хмара М. 215
 Драч І. 258, 260
 Дрогобич Ю. 287
 Духов М. 253, 295
- Е
- Евріпід 53
 Едуардс Б. 177
 Енгельсом Ф. 14
 Ернст 156
 Естер О. 216
- Є
- Євпраксія 72
 Євтушенко П. 240
 Єлизавета Петрівна 295
 Єневич Ф. 251
 Єпік О. 215
 Єрмілов В. 216
 Єфименко О. 179, 196
 Єфремов С. 177, 198, 207
 Єфросинія Полоцька 93
- Ж
- Жаботинський Л. 264

Жданов А. 250
Жемчужников Л. 176
Жила Д. 231
Жук А. 189
Жук М. 203, 204
Жуковський А 283, 284
Жуковський Г. 217, 255,
Журахович С. 245
Жураховський Данило 166

З

Забіла П. 177
Забіла Н. 241
Заболотний Д. 178, 221
Загоровський Василь 123
Загоскін С. 176
Загребельний П. 258
Зайцев П. 285
Залізняк М. 147
Зальцман І. 168
Замирало М. 177, 184
Заньковецька М. 217
Засядько О. 253, 295
Затиркевич-Карпінська Г. 175
Затонський В. 220
Збанацький Ю. 242
Зелінський Карл 166
Зелінський М. 295
Земляк В. 258
Зеров М. 204, 215
Зизаній С. 124
Зінов'єв Климентій 145, 146
Зноско-Горовський О. 242
Зубович Дмитро 166
Зубрицький 208
Зубрицький Д. 165
Зубрицький 208
Зуєвський О. 279

І

Ібрагімов Х. 242
Іванов В. 244

Іванов П. 171
Іванов 208
Івасюк В. 263
Івченко О. 253, 295
Ігор Святославич 80
Ізяслав Мстиславич 86
Ізяслав Ярославич 79
Іларіон, мітрополіт 78, 79
Ілленко Ю. 255
Ільченко О. 241
Іоанн Дамаскін 75
Іоанн болгарський екзарх 75
Іоанн Малали 74
Іосиф Флавій 75
Ірчан М. (Бабюк А.) 188, 207
Їжакевич І. 216

К

Кавалерідзе І. 204, 223
Казимир 111
Казимир IV Ягайлович 112
Календа Іван 149
Калин В. 208
Калнишевський Петро 157, 159
Кальнофойський А. 124
Капіца П. 295
Капніст В. 146, 295
Карпенко-Карий І. 175
Кассандр (Мурон Адольф) 283
Касиненко Ю. 175
Касіян В. 216, 243, 256
Катерина II, імператриця 135, 136,
146
Квітка Л. 175
Квітко-Основ'яненко Г. 162
Кибальчич М. 253, 295
Кирило 63, 64
Кирило Туровський 78, 79
Кисель А. 126, 154
Кіліан 282
Кіпріанов А. 231
Кістяківський О. 171

- Кістяківський Георгій (Джордж) 253, 289
Кішка Самійло 129
Клебанов Д. 242, 245, 255
Кобилянська Ольга 170, 179, 206, 207, 227, 256, 274
Кобринська Н. 274
Ковнір Степан 154
Ковпак О. 159
Ковпак С. 242, 243
Козак Є. 227
Козак Едвард 289
Козаченко В. 240
Козелев М. 127
Козик М. 203
Козицький П. 201, 217, 223, 242
Козланюк П. 227
Козловський 118
Козловський І. 217, 295
Козьма Індікоплов 75
Колесса Ф. 174, 181, 227, 255, 273
Колесса О. 271, 273, 277
Колесса М. 227, 273
Коломієць А. 242
Колос С. 204
Колядинський С. 273
Кондратюк Ю. 221, 253, 263
Коницький О. 169, 172
Кониський Ю. 145
Коперник Миколай 105
Копистенський З. 123, 124
Копистинський Т. 176
Копистянський З. 287
Копиця Д. 240
Кордован П. 104
Корнійчук О. 223, 228, 244-246
Короленко В. 295
Корольов С. 221, 253, 295
Коряк В. 207
Кос-Анатольський А. 217, 227, 255
Косарик Д. 240
Косач Ю. 208, 279
Косенко В. 217, 223
Костенко С. 177
Костенко Ліна 258-260
Костецький В. 216
Костецький І. 279
Костомаров М. 162, 165, 171
Котермак Юрій (Юрій Дрогобич) 105
Котляревський І. 17, 146, 162, 177, 184, 192, 204, 223
Косов Сильвестр 118
Костянтин Манассія 74
Костянтин (Василь) Острозький 115, 116, 121
Коцюба Г. 207
Коцюбинський М. 170, 178, 206, 246, 255,
Коцюбинський Ю. 256
Кошелівець І. 283
Кравців Б. 208
Кравченко Аграфена 166
Кравченко У. 227
Кравчук Л. 18
Кравчук М. 218, 219
Красовський І. 117
Красовський П. 127
Крат П. 269
Кривицька Л. 228
Крилов М. 221, 254
Кримбас К. 291
Кримський А. 178, 180, 197, 207
Крип'якевич І. 227
Кричевський В. 183, 203, 204
Кричевський Ф. 183, 216
Кропивницький М. 17, 175, 178, 181, 184
Кропивницький Н. 202
Кружков І. 243
Крук Г. 280
Крупницький Б. 285
Кубійович В. 279, 283-285
Кудаш С. 242

- Кузнецов О. 233
Кукольник В. 295
Кулець І. 273
Кулик І. 207, 214, 222
Куліш М. 217
Куліш П. 17, 169, 171, 265, 276
Кульчицька О. 227
Кульчицький Ю. 276
Кунавін А. 168
Купчинський Є. 174
Купчинський Р. 188, 189, 208
Курбас Л. 181, 182, 199, 200, 201, 217, 224
Курилик В. 292
Курчатов І. 221
Кусенко О. 263
Кучер В. 245
Кушнір В. 276
- Л
- Лаврентьєв М. 234
Лаврівський І. 166
Лавров Ю. 254
Лавровський Ю. 174
Лазаревський О. 171
Ландау Л. 221
Латиніна Л. 264
Ле І. 240
Лебедь Д. 212
Лебединець А. 223
Лев Данилович 75
Левицький Д. 159, 168, 295
Левицький К. 188, 274
Левицький О. 218
Левонтін Р. 291
Леонтович В. 177
Леонтович М. 181, 201
Лепкий Л. 188, 189
Лепкий Б. 208, 285
Лизогуб Ф. 207
Линниченко І. 171
Липа Ю. 240
Липинський В. 275
Лисенко М. 17, 173, 180-184, 200, 201, 205
Лисенко Т. Д. 252, 253.
Лисянський Ю. 295
Литвин Ю. 261
Литвиненко-Вольгельмут М. 217, 223, 254
Литвиненко В. 243
Лифар С. 282
Ліницька Л. 175
Лісіпп 52
Лісовський Р. 273
Літинський І. 243
Лозино-Лозинський Г. 295
Лосенко А 159, 295
Лось Ф. 218
Лотоцький А. 188
Лотоцький О. 207, 285
Лошкарьов В. 236
Луговцов М. 231
Лукаріс Кирило 115
Лукаш із Нового Міста 105
Луков Л. 244
Лукомський С. 142
Любарт Гедемінович, князь 125
Людвіг Еміль 275
Людкевич С. 181, 183, 227, 255
Люлька А. 253, 295
Ляскоронський В. 171
Лятос І. 115
Лятошинський Б. 201, 217, 223, 242, 255
Лятуринська О. 273
- М
- Майборода Г. 223, 255
Майборода П. 255, 260
Майстренко І. 279
Майський М. 207
Мазепа І. 132, 141, 150, 151, 152,

Мазепа Г. 273
Мазлах С. 212
Мазуренко Ю. 212
Макаров А. 295
Маковей Осип 170
Македонський Олександр 75, 93,
125
Макмілан 282
Макрієвич С. 145
Максимович І. 145
Максимович М. 17, 164, 165
Максимович-Амбодик Н. 120, 141
Маланюк Є. 209, 266, 273
Маланюк І. 276
Малишко А. 222, 241, 242, 245, 254,
255, 257, 260
Малевич К. 216
Малай, козак 125, 128, 129, 158,
160
Маньківська М. 175
Маринкович Д. 291
Маркевич М. 165
Маркович Л. 206
Маркович Я. 144
Марко Вовчок 169
Маркль І. 168
Маркусь В. 283, 284
Мартинович П. 176
Мартос І. 167, 295
Марченко В. 261
Мар'яненко І. 217
Масарик Т. 271
Масенко Т. 246
Матюк Віктор 174
Мацієвич К. 285
Маяковський В. 177
Мейс Джеймс 288
Мейтус Ю. 217, 242, 255
Меленський А. 167
Мельничук Р. 243
Метлинський А. 162, 165
Мефодій 63, 64, 293
Мечников І. 173
Микола-Святоша 68
Миколайчук І. 263
Мирний Панас 17, 169, 207
Мисик В. 240
Митус 99
Михайлович Тимофій 115
Мізюн Г. 240
Міньківський О. 256
Мірошниченко Є. 263
Мірчук І. 283
Мітрідат VI Євпатор 45
Михалевич В. 262
Міхалковський Б. 176
Міцкевич А. 285
Млотковська Л. 166
Мова Д. 175
Могила Петро 118, 119, 135, 145,
154, 287, 291
Могильницький А. 169
Мозолевський І. 273
Мокренко А. 263
Мокрій В. 286
Монастирський А. 227
Мончаловський Н. 171
Мол Лео 292
Молодожанин Л. 292
Мороз В. 258
Мороз Осип 290
Морозов О. 295
Москопул Кирило 116
Мосендз Л. 273
Мох І. 268
Мстислав Мстиславич 86
Мстиславець Петро 121
Музін О. 204
Мур Дж. 291
Муравський П. 256
Мурашко О. 183, 204
Муратов І. 240
Мюллер Йоганн (Регімонтан) 105

- Н
- Навашин С. 180
- Нагнибіда М. 241, 246
- Назарук О. 188
- Наливайко Д. 115
- Наливайко С. 214, 295
- Нарбут Г. 203, 204
- Наріжний С. 274
- Некрасов В. 241
- Нестеров М. 177
- Нестор 77, 80, 172, 273
- Нефедова А. 203
- Нечуй-Левицький І. 17, 168, 276
- Нижанківський Н. 273, 276
- Нижанківський О. 174
- Никифор (Дровник) 285
- Німчук І. 276
- Ніфонт 110
- Нобіле П. 168
- Новицький О. 246
- Норман Є. 273
- Ноймаєр 282
- О
- Овідій 105
- Огієнко І. (митрополит Іларіон) 102, 112, 161, 185, 192, 194, 207, 210, 293
- Оглоблин О. 138, 146, 283
- Огоновський В. 188
- Олег Святославич 65
- Олексій Малий 110
- Олесь О. 179, 273
- Олійник С. 240, 241, 245, 246
- Ольжич (Кандиба) О. 208, 240, 272, 273
- Опшесова Е. 218
- Орест М. 279
- Орхівський С. 105, 287
- Орлик Пилип 156, 281, 285
- Осика Л. 255
- Осипов І. 180
- Осмачка Т. 215, 279
- Остроградський М. 173, 281, 295
- Оттаман І. 268
- П
- Павленко О. 204
- Паламарчук Л. 246
- Палладін О. 220, 235, 236
- Палеолог Діонісій 115
- Панів А.С. 214
- Панч П. 207, 246, 248, 254
- Паращук М. 205
- Параджанов С. 255, 260
- Партацький Омелян 169
- Пастернак О. 274
- Пастернак Я. 272
- Патон Є. 27, 132, 161, 220, 221, 232, 248, 253, 254
- Паторжинський І. 217, 223, 254
- Пащенко О. 243
- Пеленс (Палагнюк Волтер Джек) 290
- Пеленська О. 274
- Петров В. 279
- Первомайський Л. 239, 240, 241, 245, 254
- Петерсон П. 130
- Петі Роллан 282
- Петлюра С. 195, 201, 207, 281, 284
- Петрахович М. 127
- Петридес І. 176
- Петрицький А. 216
- Петро з Барбони 124
- Петро І 136, 155, 156, 295
- Петровський М. Н. 218, 252
- Петрусенко О. 217, 223
- Петрушевич Є. 274
- Підсуха О. 241
- Пікулинський В. 149
- Пигуляк Ю. 176
- Пилипенко С. 207, 214
- Пильчиков М. 172

- Пимоненко Н. 177
 Пихль І. 168
 Плетенецький Є. 122
 Плішка П. 289
 Плужник Є. 215
 Пракситель 52
 Приймаченко М. 216
 Прокопович Ф. 136, 142, 145, 146,
 150, 151, 295
 Проскура Г. 231
 Погребняк Я. 157
 Подолинський С. 274
 Позен Л. 177
 Показ Г. 143
 Полин П. 268
 Полоцький С. 150
 Помпоніс Лето 129
 Пономаренко Є. 254
 Потій Іпатій 124
 Потебня О. 198
 Прицак О. 287
 Почапський Стефан 118
 Прихильний Амброджіо 127
 Прокопович Т. 136, 142, 145, 146,
 150, 151, 295
 Процик 156
 Пулой І. 180, 274, 276
 Пушкін О. 174, 176, 251
 Пфейффер Г. 234
 Пчілка Олена 170, 274
- Р**
 Радзивилівський Антоній 145
 Радченко П. 240
 Раковський І. 279
 Ракушка Роман 143
 Ратенський Петро 109
 Ревуцький Л. 223
 Резніченко В. 218
 Репановський П. 166
 Репін І. 295
 Реформаторський С. 180
- Решетников Г. 175
 Рибак Н. 254
 Рібаков Б.О. 76
 Рибальченко В. 242
 Рильський М. 206, 207, 215, 222,
 239, 241, 242, 250, 251, 254, 257,
 258, 266, 285.
 Римаренко С. 18
 Римський-Корсаков М. 223
 Різниченко В. 204
 Ріхтер С. 255
 Роговцева А. 263
 Рогатинець І. 117
 Рогатинець Ю. 117, 124
 Родзянко М. 295
 Рожанський Д. 180
 Розумовський Кирилло 168
 Розумовський Костянтин 135, 149,
 Розумовський Олексій 295
 Рокицький М. 204
 Ролл Я. 236
 Романов М. 254
 Романчук Т. 176
 Ростовський Дмитро 150
 Рошкович І. 176
 Ртищев Федір 137, 138
 Рубан 156
 Рубчик 208
 Рубчак Б. 287
 Рубчак І. 228
 Руданський Степан 169
 Руденко М. 261
 Рудницький М. 208
 Рудь М. 240
 Русин Павло 105, 287
 Руска Л. 167
 Русова С. 192, 207
 Рябошапка Никифор 140
- С**
 Саблуков І. 159
 Саварин П. 292

Савицький Василь 156
Савченко І. 223, 244
Сагайдачний П. 114, 115, 117, 128, 155
Садовська М. 175
Садовський М. 181, 199, 200, 208, 217, 230, 285
Сажин М. 168
Сакович Касіян 117, 124, 128
Саксаганський П. 175, 199, 217
Салтиков-Щедрін М. 177
Самійленко В. 178
Самійленко П. 200
Самойлович Д. 141
Самойлович гетьман 153, 155
Самойлович-Сушковський Д. 120
Самокиш М. 203
Самчук У. 246, 279
Санов Я. (Смультсон) 251
Сафонович Тадосій 143
Сведомський П. 177
Сверстюк Є. 258
Свечников А. 255
Свечников В. 233
Свидницький Анатолій 169
Світличний І. 258
Святополк Ізяславич 65
Святослав 81
Святослав Ярославич 65, 75, 81, 98
Себастьян з Фельшина 129
Седляр В. 204
Семен Олелькович 106, 112
Семенко М. 215
Сенека 105
Сенченко І.В. 214, 250
Сенькович Ф. 127
Северцев Д. 180
Сигізмунд II Август 113
Симович Р. 227
Симоненко В. 258, 259
Синкелл Георгій 76
Синцов Д. 180, 234
Сікорський І. 253, 289
Сіріск 49
Січинський В. 154
Січинський Д. 174
Січинського 273
Скибицький М. 268
Сковорода Г. 120, 139, 142, 143, 145, 146, 160, 280, 287
Скопас 52
Скоробогатов Д. 176
Скоропадський П. 278
Скорина Франциск 121
Скорульський М. 255
Скрипник М. 212, 220, 224, 256
Скряга Прокіп, кобзар 148
Славін М. 252
Сливозький А. 290
Сліпий Йосип 280
Слісаренко Ф. 274
Смаль-Стоцький Р. 285
Смолятич Климент 78, 79
Смакула О. 289
Смолич Ю. 214, 241, 254
Смотриський Г. 115, 124
Смотриський Мелетій 115, 117, 124, 145
Сокальський П. 173
Соковий Петро, кобзар 148
Соколов І. 176
Сократ 49
Соленик Карпо 166
Солнцева Ю. 245
Солов'яненко А. 263
Солтис А. 227
Сорока О. 256
Сосюра В. 206, 207, 214, 215, 222, 241, 251, 254, 257
Сошенко І. 168
Сребреницький Г. 159
Срезневський І. 165
Стабовий Ю. 218
Ставровецький Кирило 145

- Стадник Й. 208, 228
 Стадников С. 228
 Станіслав «Грамастик
 многогрішний» 108
 Станюковича К. 244
 Старицький М. 17, 175, 202
 Старицька-Черняхівська 181, 202
 Старченко Й. 155
 Старченко Ф. 154
 Стебун І. (Кацнельсон) 251
 Стеклов В. 180
 Степанів Олена 276
 Стельмах М. 241, 245, 257, 260
 Стефаник В. 17, 170, 178, 183, 185,
 205-207, 256, 274
 Стефанович О. 273
 Стефанишин-Пайпер Хайді-Марія
 289
 Стеценко І. 200
 Стеценко К. 181, 201
 Стешко Ф. 273
 Стороженко О. 169
 Страбон 50, 55
 Стражеско М. 221, 235, 236
 Стрийковський Мацей 130
 Строїнський С. 158
 Струве Отто 289
 Струве П. 294
 Ступак Барт 290
 Стус В. 260, 261
 Субтельний О. 292
 Супруненко М. 218, 252
 Суровцова Н. 276
 Суходольський В. 228
 Сфер Боспорський 49
- Т**
 Таранов Г. 242
 Таглін В. 216
 Телегін Д.Я. 35
 Теліга О. 240, 273
 Тереховський М. 120, 141
- Терещенко М. 295
 Тесленко А. 178
 Терлецький С. 228
 Терпелюк П. 290
 Тиктор І. 227
 Тимошенко С. 288
 Тихий О. 261
 Тичина П. 206, 207, 215, 222, 239,
 241, 254, 257
 Ткаченко М. 212
 Тобілевич С. 175
 Токаржевський Я. 285
 Толвінський Н. 176
 Томащівський Мартин 156
 Тома де Томон 166
 Топольницький Генріх 174, 181
 Топчій М. 223
 Треньов К. 228
 Трешер Ф. 168
 Трінклер М. 180
 Трофименко К. 216
 Трохименко К. 243, 256
 Трохимович-Козловський Ісайя 118
 Трутовський К. 176, 295
 Труш І. 176, 183, 204, 227
 Туган-Барановський М. 295
 Тудор С. 227
 Туптало Д. 144, 145, 150
 Туркевич С. 273
 Тутковський П. 197, 198, 218
 Тутковський М. 201
- У**
 Ужвій Н. 217, 263
 Українка Леся 17, 170, 173, 178,
 183, 202, 204, 206, 223, 246, 274
 Уманський С. 156, 243
 Уоллес Б. 291
 Усенко П. 240
 Устиянович М. 169
 Устиянович К. 176

Ф
Фальковський І. 142
Федоров Іван 115, 121, 122, 132, 179
Федоров О. 243
Фейербах Л. 11
Фелькор Ф. 176
Фідій 52
Філарет Хрестофор 115
Філатов В. 221
Філельфо Франческо 105
Філіпенко А. 255
Фішер Ралф 287
Флетчер Дж. 130
Форсайт 282
Франко Іван 17, 169, 173, 179,
183, 189, 198, 205, 206, 227, 244,
246, 256, 269, 274, 275, 296
Францевич І. 231
Футей Б. 290

Х
Ханенко Б. 205
Хвильовий М. 214-216, 224
Хвойко В. 178, 273
Хмельницький Богдан 114, 128,
134, 143, 144, 148, 149, 163, 174,
176, 202, 204, 223
Хміль І. 240
Хмелюк В. 273, 283
Ходкевич Г. 121
Холодний М. 220, 221
Холодний П. (Молодший) 273
Хомичевський М.В. (Борис Тена)
255, 258
Хохлов К. 254
Храбр 64
Хрін С. 240

Ц
Цауне Ю. 176
Цельтіс Конрад 105
Цертелев М. 165

Цимбал В. 273
Цимблак Григорій 107
Цюлковський К. 253, 295

Ч
Чайковський П. 223
Чардинін П. 218
Чекмарьов О. 233
Челомей В. 253, 295
Черемшина М. 206
Черниш О.П. 29
Чижевський Д. 274, 279, 280
Чикаленко Є. 177
Чикаленко Л. 272
Чикаленко С. 207
Чмихов М.О. 38, 54, 55
Чорновіл В. 260
Чубинський П. 171
Чукарін В. 264
Чумак В. 204, 206, 207

Ш
Шарпак Ж. 282
Шахрай В. 212
Шашкевич М. 162, 163
Швець В. 241
Шевельов Ю. 279, 283, 290
Шевченко І. 287
Шевченко Т.Г. 17, 147, 162, 163, 168,
169, 170, 172, 173, 174, 176, 177,
180, 184, 185, 198, 200, 202-207,
210, 218, 223, 228, 242-244, 246,
250, 256, 258, 259, 261, 263, 279,
284-287, 292, 294, 296, 297

Шелест П. Ю. 260
Шемет М. 177
Шептицький Андрій 190, 269, 291
Шеремет М. 242
Шерех Ю. 279
Швайпольт Фіоль 105, 120
Шиле А. 176
Шиллер М. 173
Шинкар М. 212

Шияни (брати) 158, 159
Шиян А. 222, 242, 245
Шкрумеляк Ю. 188, 189, 208
Шліхтер О. 220
Шовкоплас Ю. 222
Шовкуненко О. 216, 242, 256
Шолохов М. 257
Шпак М. 240
Шпорта Я. 241
Шретер В. 176
Штернберг В. 168
Штогаренко А. 242, 245, 255
Штогрин Д. 287, 288
Шульгин О. 274
Шульга-Шульженко М. 240
Шуманський 150
Шумський О. 212, 215, 216, 225,
Шумський Ю. 246, 254

Щ

Щепкін М. 166
Щербаківський В. 272
Щурат В. 227

Ю

Юра Г. 217, 254
Юр'єв В. 221

Юринець В. 220
Юрій Довгорукий 70
Юрія І Львович 110

Я

Яблонська Т. 256
Яворницький Д.І. 139, 140, 158,
218, 220
Яворський М. 218, 220
Яворський Стефан 136, 145
Ягайло, Великий князь Литовський
112
Ягич В. 275
Ядвіга, польська королева 111
Якименко Ф. (брат композитора Я.
Степового) 273
Яковлів А. 285
Янгель М. 253
Янів В. 283
Яновський Ю. 215, 241, 246, 250,
254
Яримович М. 253, 289
Ярослав Мудрий 65, 66, 68, 76, 79,
87, 280
Ярослав Всеволодович 96
Ястребов Ф. 252

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

МОВА, 5, 19, 37, 46-48, 62-64, 103-104, 108, 113, 117, 121-123, 129, 135, 162, 190, 226-227, 259, 262, 287

ПИСЕМНІСТЬ, ОСВІТА 48-49, 57, 65-68, 103-105, 112-117, 125, 137-141, 163-164, 170-171, 179, 190-196, 213, 219-220, 226, 230, 236-239, 249, 259-260, 261, 272, 273, 279-280, 287-288, 305-306, 309-311

ДРУКАРСТВО, КНИГОВИДАВНИЦТВО, ПРЕСА 120-122, 140, 177-178, 190, 208, 211, 219, 227-228, 245-246, 256-257, 293

ЛІТЕРАТУРА, ФОЛЬКЛОР 24, 46, 48, 53, 58-59, 62, 72-82, 107-109, 123-125, 129-130, 144-149, 162-163, 169-170, 178-179, 188-190, 206-209, 213-215, 227, 239-242, 255, 257-259, 273-274, 280-281, 291

НАУКА І ТЕХНІКА 28-32, 38, 41, 49-50, 62, 69-72, 102, 104, 114, 117, 119-121, 131, 141-144, 164-165, 171-173, 179-180, 196-198, 218-221, 227, 231-236, 252-254, 262-263, 272-276, 278-286, 288-293, 309-310, 315-318

МІСТОБУДУВАННЯ, АРХІТЕКТУРА 24, 32-33, 35-36, 40, 43, 45, 50, 57-58, 61, 82-88, 106, 125-127, 152-157, 166-168, 175-176, 182-183, 187

ЖИВОПИС, СКУЛЬПТУРА, ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНЕ МИСТЕЦТВО 29-36, 38-43, 51-53, 58, 61, 88-94, 109, 127-128, 157-160, 168-169, 176-177, 183-184, 203-205, 216, 222, 227, 242-243, 256, 263, 273-274, 280, 285, 289, 293

МУЗИКА 53, 58, 98-100, 106-107, 129, 139, 144, 149, 165, 173-174, 180-181, 184, 199-201, 217, 222-223, 245, 257, 263, 273, 282

ТЕАТР, КІНО 53, 55, 100, 128, 134-136, 144, 149-152, 166-168, 173-176, 181-184, 186, 199-204, 208-209, 216-218, 220-223, 228-231, 241-245, 247, 254-258, 260, 263, 266-269, 272, 277, 293, 299-301

ФІЗКУЛЬТУРА і СПОРТ 49, 263-264

КУЛЬТУРНІ ВПЛИВИ, ВЗАЄМОВПЛИВИ 15-17, 21-22, 58-61, 83, 92, 106-109, 112-115, 123, 126-127, 136, 143-145, 147, 158-159, 181-183, 280

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	5
<i>Лекція 1. Вступ до курсу „Історія української культури”</i>	7
<i>Лекція 2. Культура первісного суспільства і давніх цивілізацій на території сучасної України</i>	28
<i>Лекція 3. Культура Київської Русі, Галицько-Волинського князівства</i>	57
<i>Лекція 4. Українська культура ХІУ – першої половини ХУІІ ст.</i>	103
<i>Лекція 5. Культура українського народу в другій половині ХVІІ – ХVІІІ ст.</i>	134
<i>Лекція 6. Українська культура ХІХ – початку ХХ ст.</i>	162
<i>Лекція 7. Українська культура доби Першої світової війни, революції та громадянської війни 1917 – початку 1920-х рр.</i>	186
<i>Лекція 8. Українська культура в міжвоєнний період</i>	211
<i>Лекція 9. Українська культура в роки Другої світової війни</i>	226
<i>Лекція 10. Культура Радянської України у другій половині 1940-х – 1980-ті рр.</i>	249
<i>Лекція 11. Культурне життя української еміграції</i>	267
<i>Лекція 12. Українська культура на межі тисячоліть</i>	298
<i>Іменний покажчик</i>	318
<i>Предметний покажчик</i>	332

Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»
Кафедра історії

Навчальне видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Курс лекцій

Під загальною редакцією
доктора історичних наук
С.О.Костилевої